Németh Ákos:

„VIGASZTALÁSUL ÚTNAK INDULUNK…”

A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány

Doktori értekezés

Doktori iskola vezetője:
Prof. Dr. Thomka Beáta
egyetemi tanár

Témavezető:
Dr. Mekis D. János
egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Pécs, 2015.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS…….....4

I. MŰFAJ ÉS NEMZEDÉK

1. A műfaj……10

1.1 Utazás és irodalom az európai kultúrában.....10

1.2 Az útirajz, mint irodalmi műfaj kialakulása……15

1.3 A magyar nyelvű utazási irodalom hagyományai……..23

2. A nemzedék……..31

2.1 A nemzedéki jelenség modern elméletei...……...31

2.2 Nemzedéki kérdés a két világháború között……...37

2.3 A „vándorévek" nemzedéke és az útirajz……...45

II. ÚTIRAJZ-VÁLTOZATOK

1. Válság és irodalom: Márai Sándor……55

1.1 Válságérzékelés a nyugati kultúrában…….55

1.2 „… az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja…"……...63

1.3 Őrjáratok Európában……...72

2. „Ex occidente lux…": Cs. Szabó László……80

2.1 Nyugat – keleti szemmel……...80

2.2 A megtalált hely……83

2.3 A megtalált gesztus……85

2.4 A megtalált azonosság……...92

3. Népi alternatívák……96

3.1 Népi írók – népi utazók……96

3.2 A nordikus utópia nyomában: Kodolányi János……..101

3.3 Hunok Moszkvában: Illyés Gyula……110

4. Közép-Európa utasai……...……119

4.1 Közép-Európa: a hely elvesztése……119

4.2 A közép-európai azonosság és az útirajz-irodalom……..124

4.3 Elveszett és visszanyert illúziók: Németh László, Fejtő Ferenc……131

5. Epilógus (1946-47)……142

5.1 Egy korszak vége……142

5.2 Búcsú Európától: Márai Sándor……149

5.3 Újrarajzolt útirajz: Illyés / Cs. Szabó……155

ÖSSZEGZÉS……....……168

IRODALOMJEGYZÉK……...174

BEVEZETÉS

„*Utazni annyi, mint egy kicsit meghalni*” – amint a francia mondás tartja. „*Számomra az utazás nemcsak »meghalni egy kissé«, hanem »élni egy kissé«*” – helyesbít Márai Sándor.[1]

Az utazás a lét megszokott kereteinek fellazulását, és a külvilág folyamatos változásával együtt az élmények, az ismeretszerzés intenzitásának fokozódását jelenti, mely végigkíséri az emberi kultúra történetét. Az idegen természeti-társadalmi valósággal való szembesülés nyomán szerzett tapasztalatok, benyomások: a mássággal való találkozás, valamint a saját ezzel összefüggő újrafelismerésének élményei minden korban valamilyen formában való rögzítést kívántak és kívánnak ma is, melyek közül meghatározóak az írott formák. Az utazási irodalom jellegéből következően soha nem választható el teljesen társadalmi kontextusától: az utazási feltételek, azaz a politikai és társadalmi viszonyok, szokások, világnézetek és technikai lehetőségek alapvetően meghatározzák, kik, mikor, hova, milyen körülmények között juthatnak el és ott milyen élmények érhetik őket. A korai újkor „grand tour”-ra induló, s eközben királyi udvarokban, egyházi és világi méltóságok körében forgó fiatal angol arisztokratái emlékezetükben bizonyosan egészen más képet rögzíthettek a „változatos Európáról”, mint kortársuk, a magyar vándordiák Szepsi Csombor Márton. De ugyanígy másra figyelt a sztálini Szovjetunióban „*a díszleteket támasztó léceket kereső*”, tárgyilagos szemléletre törekvő Illyés Gyula,[2] mint kora számos, a szovjet utópiában hinni akaró nyugati intellektuelje; míg másoknak – például olyan konzervatív íróknak, mint Evelyn Waugh vagy Márai Sándor – ugyanakkor valószínűleg eszükbe sem jutott, hogy a Szovjetunióba utazzanak. Amiként az utazást meghatározó feltételek, úgy az annak során szerzett tapasztalatok is minden korban alapvető hatást gyakorolnak az elbeszélő nézőpontjára, a narráció során felépített szerzői identitásra, az elbeszélés módjára, (mű)formájára, a tartalmi elemek szelekciójára, fontossági sorrendjére. Ha tehát „*a formatörténet* – egyébként is – *kéz a kézben jár az eszmék történetével*”, amint Szentpéteri Márton írja,[3] akkor ez fokozott mértékben igaz lehet az utazási irodalom formáival – azaz elsősorban az útleírásokkal, útinaplókkal, útirajzokkal – kapcsolatban. E műfajok vizsgálata során kiindulópontnak tekinthetők a kora újkori magyar irodalom- és eszmetörténet kutatójának szavai: „*... nem hiszünk egy olyan formatörténetben, amely a műfajok vagy épp a*

[1] MÁRAI Sándor, *Napnyugati őrjárat*: *Egy utazás regénye*, Budapest, Helikon, 2004, 5.
[2] ILLYÉS Gyula, *Oroszország* = I. GY., *Szíves kalauz: Útirajzok*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 23.
[3] SZENTPÉTERI Márton, *Eszmetörténet és irodalomtudomány*, Helikon, 2009/1-2, 15.

metrikai megkötések történetét kizárólag a történeti kontextustól mentes, a formák kapcsolatainak immanens meséjeként mondja fel.”[4]

Disszertációs dolgozatom a magyar útirajz-hagyomány vizsgálatára vállalkozik, az európai és a magyar irodalom- és eszmetörténet egy sajátos korszakának összefüggésében. „*Ma is írnak nagyszabású családregényeket* […]*, de korhűbbek s többet mondanak a kihagyó lélekzetű* [sic!]*, személyes célzásokra forgácsolt, exhibicionista műfajok, amelyeknek rövid életével, törékeny sorsával eleve tisztában vagyunk. Görcsös tájékozódó szenvedélyünket, kíváncsiságból és rettegésből összeszűrt korérzésünket ők fejezik ki pontosan*” – írja Cs. Szabó László *Műfaj és nemzedék* című, *Nyugat* hasábjain publikált esszéjében, melyben a harmincas évek műfajpoétikai átalakulásával és az azt meghatározó befogadásszociológiai folyamatokkal való számvetésre vállalkozik.[5] Cs. Szabó gondolatmenete a címben jelzett két fogalom összefüggésében bontakozik ki, a hagyományos műfaji jelölők által csak nehezen meghatározható új írásformák: „*regény-esszé, novella-esszé, tiszta esszé és kritika-esszé*” előtérbe kerülését diagnosztizálva saját nemzedéke írói munkásságában.[6] E sajátos, esszéizmust, fikciót és önéletrajziságot változó mértékben egyesítő „exhibicionista műfajok” sorában az egyik legjelentősebb csoportot az útirajz különböző változatai képviselik, amit félszázad távlatából az irodalomtörténészi értékelés is megerősít. A Poszler György tanulmányában méltatott „esszéíró nemzedék” – és tágabban a magyar irodalmi modernség második nemzedékének – legjellemzőbb prózaformái közé tartozik a „*szellemi titkot kutató portré, szellemi életet kikerekítő tabló, szellemi kalandot megragadó intellektuális útirajz*”.[7] A XIX. század során kialakult útirajz műfaj kötetlenségénél fogva telíthető esszéisztikus, vallomásos, fikciós motívumokkal, így válhatott alkalmassá a két világháború közötti sorskérdések, elbeszélői identitáskeresés, kulturális önreflexió és társadalomkritika kifejezésére. Míg azonban a Cs. Szabó által felemlegetett többi korjellemző prózaforma (esszéváltozatok, önéletrajzi műfajok, szociográfia) kialakulásával és irodalomtörténeti szerepével az 1980-as évek óta monográfiák sora foglalkozik, addig az útirajz-formák összegző áttekintése, a második nemzedék útirajz-poétikájának vázlata – talán a terület szerteágazó voltának köszönhetően – mindez ideig hiányzik.

„*Az utazástörténet egyáltalán nem elhanyagolt téma. Éppen ellenkezőleg, a téma elsősorban az elmúlt években (különösen a 90-esekben) vonzotta a tudósokat, köztük a történészeket (a művészet- es tudománytörténészeket is beleértve), földrajzosokat,*

[4] Uo.
[5] Cs. Szabó László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 18-22.
[6] Uo., 19.
[7] Poszler György, *Illúzió és értelem: Vázlat az „esszéista” nemzedék portréjához* = P. GY., *Eszmék, eszmények, nosztalgiák*, Budapest, Magvető, 1989, 346.

antropológusokat és az irodalomelmélet szakértőit" – állapította meg néhány évvel ezelőtt Peter Burke.[8] A brit történész állítását csak az angol nyelvű művekre szorítkozva is jelentős, tematikus szerzői monográfiákat és többszerzős tanulmánykötetet felsoroló szakirodalmi lábjegyzettel lehetne alátámasztani. Ehhez viszonyítva rendkívül kevés a modern kor magyar utazási irodalmát számba vevő elemzés. A fellelhető, elsősorban a korai újkorral vagy a reformkorral foglalkozó utazástörténeti szövegek nagy része pedig ma már nem igazán nevezhető korszerűnek, többségük főként az egyes korokra jellemző utazási szokásokat, körülményeket tárgyalja, s így megmarad az irodalom- és kultúrtörténeti ismeretterjesztés szintjén. Nem mintha a magyar utazók kultúraközvetítő szerepe elhanyagolhatóbb, az utazási szövegek száma kevesebb, formáinak rangsora pedig szegényesebb lenne más európai népekénél. Ezt bizonyíthatja Kovács Sándor Iván és kollégáinak munkássága, akik az 1970-es, '80-as évek során szakszerű filológusi munkával, nagy részletességgel dolgozták fel az utazási műfajok magyarországi kezdeteit Janus Pannonius utazási verseitől a XVIII. század végéig.[9] Ezek a hagyományos filológia eszköztárát alkalmazó munkák ma is megbízhatóak és jól használhatók; a XIX. század első évtizedeitől kibontakozó útirajz-irodalom nagy kérdéseire azonban már nem adhatnak választ. Magyar szempontból ezért mindenképpen hiánypótlónak tekinthetők a Közép-európai Egyetem (CEU) gondozásában a közelmúltban megjelent *East Looks West* sorozat angol nyelvű kötetei. A brit kultúrtörténész szerkesztőpáros, Wendy Bracewell és Alex Drace-Francis nagyszabású, háromrészes vállalkozásának második darabjaként napvilágot látott tanulmánykötet mellett a sorozat első kötete a kelet-európai népek utazási irodalmának bibliográfiáját tartalmazza, míg a harmadik a legfontosabb művek angol nyelvű fordításaiból nyújt válogatást.[10] A hiánypótló sorozat „szépséghibáját" jelentheti azonban, hogy – a budapesti megjelenés ellenére – nincs magyar szerzője a tanulmánykötetnek, így az általa egybegyűjtött, részben vagy egészben magyar témájú tanulmányok gyakran rendkívül előremutató, interdiszciplináris kultúratudományi megközelítésmódja csak lassanként szervesül a hazai irodalomtörténeti gondolkodásban. Ráadásul a két világháború közötti évtizedek magyar utazási kultúrájával már e tanulmányok sem foglalkoznak.

---

[8] Peter BURKE, *Útmutatás az utazástörténet számára*, ford. KÁRMÁN Gábor, Korall, 26 (2006), 5.

[9] Lásd elsősorban: KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Budapest, Szépirodalmi, 1988; *Magyar utazási irodalom 15-18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990.

[10] A sorozat kötetei: *Orientations: An Antology of East European Travel Writing, ca. 1550-2000*, ed. Wendy BRACEWELL (Vol. 1), Budapest – New York, CEU Press 2009; *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, eds. Wendy BRACEWELL, Alex DRACE-FRANCIS, (Vol. 2), Budapest – New York, CEU Press, 2008; *A Bibliography of East European Travel Writing on Europe*, eds. Wendy BRACEWELL, Alex DRACE-FRANCIS (Vol. 3), Budapest – New York, CEU Press, 2008.

A XX. század magyar utazási irodalmának kutatásában nincs kitaposott ösvény, ezért szükségesnek tűnik a két világháború közötti útirajzok előzményeinek felvázolása. Disszertációm első részében mindenekelőtt az útirajz, mint irodalmi műfaj kialakulásának folyamatát, illetve ezzel összefüggésben a magyar utazási irodalom korábbi korszakainak kultúrtörténeti hagyományait tekintem át. Hogyan viszonyulnak a XIX. és XX. századi útirajzok a korábbi századok elsősorban praktikus célokat szolgáló utazási szövegeihez? Az utazási irodalom korábbi és későbbi korszakaira jellemző narratív sajátosságok, nézőpontok, tematikák között kirajzolható-e valamiféle folytonosság? Milyen elbeszélői stratégiák, narratív sémák jellemzik a modern kori utazók szövegeit? Hogyan jelennek meg a személyiség elbeszélésének kérdései az utazási műfajokban? E kérdések jelentős részének megválaszolásához a komparatisztikai nézőpont nyújtott számomra segítséget, ezen belül – már csak nyelvi hozzáférhetősége okán is – a rendkívül gazdag angolszász útirajz-szakirodalom szemléletmódjának és párhuzamos kutatási eredményeinek hasznosítására törekedtem.[11] Másrészt egy, a magyar irodalomtudományban sokkal gyakrabban vizsgált érintkező műfajcsoport, az önéletrajzi műfajok megközelítőleg azonos korban lejátszódó irodalmi „emancipációja" is fontos tájékozódási pontot jelentett számomra.[12] A magyar útirajzok kapcsán ugyanakkor a szövegek általános narrato-poétikai sajátosságai mellett az utazási irodalom specifikus kelet-(közép-)európai eszmetörténeti jelentőségével is számot kellett vetnem. Fontos kérdést jelenthet, hogy az utazók elbeszélései milyen szerepet töltöttek be a magyarság világképének és regionális identitásának kialakulásában; ezáltal pedig milyen kulturális hagyományok, utazói identitás-minták kapcsolódtak e szövegekhez.

Az útirajz műfajára jellemző történeti-poétikai sajátosságok és a hozzá kapcsolódó kulturális hagyományok áttekintése után a következő feladatot a két világháború közötti útirajz-formák tipológiájának felvázolása jelenti, melyre egy lehetséges nemzedéki poétika keretében vállalkozom. A vizsgált időszak során az európai gazdaság és politika szférái mellett a kulturális életet is alapjában határozták meg az első világháború okozta trauma továbbgyűrűző hatásai, melyek talán legszembetűnőbben az érintett társadalmak értékrendszerének, mentalitásformáinak nemzedéki rétegződésében érhetők tetten. A háború utáni években felnőtté vált nyugati értelmiségiek életérzését az öreg kontinensen mindenütt az „apák világából" való menekülés kényszere, majd egyre inkább a tudatos politikai-társadalmi

[11] Ennek során haszonnal forgattam többek között Casey BLANTON könyvének bevezető fejezetét: *Travel Writing. The Self and the World*. New York - London, 2002, Routledge, 1. "Narrating Self and Other: Historical Overview", 1-29.

[12] Lásd: Philippe LEJEUNE, *Önéletírás és irodalomtörténet*, ford. VARGA Róbert = P. L., *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan, 2003; SZÁVAI János, *Az önéletírás*, Budapest, Gondolat, 1978; SZÁVAI János, *Magyar emlékírók*, Budapest, Szépirodalmi, 1988.

alternatívakeresés igénye hatotta át, ami az írók látásmódjára is meghatározó befolyást gyakorolt. Életformájukra az 1920-as, ’30-as évek során a folyamatos utazás, a gyakran létfilozófiai tartalmakkal telítődő „úton lét”; munkásságukra pedig a gyakran példázatszerű, monologikus szerkezetű útirajz-forma különösen jellemző, melyre – többek között – Graham Greene, Evelyn Waugh, André Maurois mellett a magyar Márai Sándor, Illyés Gyula, Cs. Szabó László művei is példát adhatnak.

A Szerb Antal által – Cs. Szabó *Búcsú a vándorévektől* (1935) című esszéje nyomán – „*a »vándorévek« nemzedéke*”-ként jellemzett korosztály tagjainak munkásságában időről-időre visszaköszön az európai horizontú tájékozódás igényével összekapcsolódó utazási tematika.[13] E szerzők 1930-as évek során vagy 1945-48 között megjelent köteteibe, vagy az egykorú folyóiratszámokba beleolvasva számos hosszabb-rövidebb terjedelmű utazási szövegre – az útirajzok mellett memoár-részletekre, útinaplókra, utazás témájához kapcsolódó esszékre, illetve mindezek különböző ötvözeteire – bukkanhatunk. Mindemellett a korszak két jelentős önéletírói vállalkozásának, Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* (1934-35), valamint az idősebb nemzedékhez tartozó Kassák Lajos ekkoriban megjelenő *Egy ember élete* (1927-32-35) című művének is fontos részét alkotják a szerzőjük utazásait elbeszélő fejezetek. A „vándorévek” utazási szövegeinek jelentős része azonban, okkal vagy ok nélkül, mára szinte teljesen feledésbe merült. Joggal tehető fel a kérdés, a specialisták szűk körén túl vajon manapság hányan ismerhetik például Illyés Gyula *Egy utolsó hét* (1939), Cs. Szabó *Fegyveres Európa* (1939), vagy Méliusz József *Sors és jelkép* (1946) című írásait?

A „vándorévek” útirajz-termését áttekintő dolgozatom teljességre sem a szerzők és az utazási narratívák jelentős száma, sem a szövegek korabeli (és mai) jelentőségét, terjedelmét, kidolgozásuk színvonalát illető különbségek miatt nem tarthat igényt; a válogatás szempontjai azonban indoklást igényelnek. Már a kortárs Cs. Szabó is felhívta a figyelmet arra, hogy „*a személyes ízű műfaj miképp göngyöli fel a közösség életét*”,[14] azaz narratíváiban miként jeleníti meg és tematizálja a korszak gyakran égető társadalmi kérdéseit. Disszertációm második részének esettanulmányaiban olyan szerzők műveit vizsgálom, akik jelentős szerepet játszottak az útirajz műfaji kereteinek újraértelmezésében azáltal, hogy alkalmassá tették a kor hazai és európai irodalmi-kulturális diskurzusát meghatározó legfontosabb kérdések, témák megfogalmazására. A kortársak által a műfaj megújítójaként ünnepelt Márai Sándor három útirajzát az író szemléletét meghatározó európai krízistapasztalat problematikájával a középpontban tárgyalom („Válság és irodalom”). Először a műfaji kereteket újraértelmező

[13] Vö. SZERB Antal, *Cs. Szabó László* = SZ. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák 2. kötet*, Magvető, Budapest, 2002, 499.
[14] CS. SZABÓ, *i. m.*, 22.

fiatal író spenglerizmusának ellentmondásairól ejtek szót a korai *Istenek nyomában* (1927) kapcsán, majd a későbbi művek – *Napnyugati őrjárat* (1936); *Kassai őrjárat* (1941) – értelmezése során azt veszem szemügyre, miként alkalmazta az írói narráció eszközeként az ekkoriban közkeletű kultúrkritikai irodalom nézőpontjait az útirajz-író Márai. Az 1900 körül született írónemzedék legalapvetőbb egzisztenciális tapasztalatát jelentő válságélmény azonban a magyar szellemi életben is különböző világértelmezések eredőjévé vált, ami a szembenálló értelmiségi csoportok útirányait és elbeszéléseik perspektíváját is meghatározta. Ennek során az „urbánus" csoporthoz sorolt utazók a Nyugat változó arcát igyekeztek kifürkészni, miközben a magyar „nyugatosság" hagyományait is újraértelmezték. Márai mellett a kor legfontosabb nyugati útirajz-írója, Cs. Szabó László hosszabb-rövidebb írásaiban örökítette meg benyomásait, melyek közül a legterjedelmesebb *Doveri átkelés* (1937) címen látott napvilágot. Eközben az Észak- és Kelet-Európa „fiatal" nemzetei felé tájékozódó „népi" értelmiségiek megoldási javaslataikat gyakran szintén az útirajz műfajának keretei között vetették fel. Illyés Gyula *Oroszország* (1934), illetve Kodolányi János *Suomi, a csend országa* (1937) és *Suomi titka* (1939) című úti beszámolói szintén a zsákutcás magyar társadalomfejlődés alternatívakeresésének jegyében születtek; disszertációm következő fejezeteiben ezeket vizsgálom („Ex Occidente lux…"; „Népi alternatívák"). Népiek és urbánusok értékpreferenciáiban és cselekvési programjaiban kevés közös pont mutatkozott a '30-as évek során, ezek egyik legfontosabbikát a Duna-menti népek közötti párbeszéd elősegítése jelentette. Németh László és Fejtő Ferenc egy-egy útirajzát – *Magyarok Romániában* (1935); *Érzelmes utazás* (1936) – a közép-európai azonosságtudat újrafogalmazását célzó kísérletek, közeledési törekvések kontextusában értelmezem („Közép-Európa utasai"), melynek kapcsán a kulturális közvetítés különböző modelljei kerülhetnek előtérbe. Végül, az utolsó esettanulmányban („Epilógus [1946-47]") a két világháború közötti utazási kultúra és az azt kísérő útirajz-hagyomány magyarországi lezárulásának körülményeit elemzem, a háborút követő évek két legjelentősebb útirajz-írói számvetését, Márai Sándor *Európa elrablása* (1947), illetve Illyés Gyula *Franciaországi változatok* (1947) című művét vizsgálva. Ez utóbbit sajátosan egészíti ki az egykori útitárs, Cs. Szabó László kései visszaemlékezése, a *Hunok Nyugaton* (1962-68), mely az Illyés-útirajz kontúrjainak „újrarajzolásásra" vállalkozik, az akkor már másfél-két évtizede a vasfüggöny túloldalán, Londonban élő író visszatekintő perspektívájából.

Kutatásaimat összegezve a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány máig érvényes tanulságait kívánom összefoglalni a magyar irodalmi modernségkutatás, illetve az európai utazási irodalom történetének szempontjából.

I. MŰFAJ ÉS NEMZEDÉK

1. A műfaj

1.1 Utazás és irodalom az európai kultúrában

Az utazás, mint cselekményszervező, elbeszélés keretét alkotó narratív séma már az európai kultúra gyökereinél jelen volt: az ókori görög epika második nagy alkotása, az *Odüsszeia* (i. e. IX. század) méltán nevezhető a világirodalom legelső utazástörténetének. Ettől kezdve Vergilius *Aeneis*én (i. e. I. század) át a portugál Luís de Camões *A Lusiadák* (1572) című, Vasco da Gama indiai felfedezőútjának emléket állító nagy költeményéig az európai népek epikus költészetének egyik legjellemzőbb témája az új világokat felfedező és meghódító hős megéneklése – de az utazás mítosza a későbbi századok során is tovább élt, mindvégig meghatározó szerepet játszva a nyugati kultúrkörben.[15] A sor a XVIII. század pikareszk regényein át James Joyce *Ulysses*éig (1922), sőt akár az amerikai beat-nemzedék emblematikus alkotásáig, Jack Kerouac *Úton* (1955) című regényéig is folytatható. A mindig új utakat kereső hős diadalában – vagy bukásában – voltaképpen maga a nyugati „fausti" ember dicsőül meg.

Az utazást elbeszélésük keretéül alkalmazó fikciós művek (eposzok, regények) jelentős számához viszonyítva az európai nyelveken írt, valódi személyek ténylegesen megtörtént utazásaihoz kapcsolódó írásművek termése sem kevésbé gazdag. Az elmúlt századok művein végigtekintve a legkülönfélébb terjedelmű, formájú, verses és prózai szövegeket sorolhatjuk az utazási irodalom körébe. A legfontosabb szövegtípusok kezdeti körülhatárolásához a terület kutatásában élen járó kora újkori irodalomtörténet nyújthat kiindulópontot. Kovács Sándor Iván jellemzése szerint az utazási irodalom „*anyaga a különféle nyelvű alkalmi naplótól és levéltől a szakföldrajzi vagy tapasztalati description, utazási módszertanon vagy köznapi utasításon át a búcsúversig és utazási elégiáig, a verses és prózai útirajzig terjed, s hol irodalmi, hol vallási, hol földrajzi-néprajzi, esetleg csak »gyakorlati szempontokat« helyez előtérbe.*"[16] A szerző utóbb hozzáteszi, hogy ezen a széles korpuszon belül a XVI. századtól kezdve a nyugati irodalmakban mindenütt a prózai formák

[15] Vö. Marguerite HELMERS, Tilar MAZZEO, *Unraveling the Traveling Self = The Traveling and Writing Self*, eds. Marguerite HELMERS, Tilar MAZZEO, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2007, 1-2. http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61187 [Letöltés: 2012. április 24.]

[16] KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 96.

váltak meghatározóvá.[17] Az utazási szövegek köre azonban még egy ilyen megszorítás mellett is rendkívül tág: e művek egy részét eleve publikálásra szánta szerzőjük, mások csak szűkebb közönséghez szóltak, vagy kifejezetten magánjellegűek; némelyikük pusztán az utazási események leírására, felsorolására szorítkozik, míg mások elbeszélői formálást, gyakran szépírói igényt is tükröznek. Lehetnek naplószerűen tagolt, változó nézőpontú, vagy összefüggő elbeszélést alkotó szövegek; narrációjuk lehet monologikus vagy önelbeszélő formájú egyaránt. Az utazási irodalomhoz sorolható például Martin Brenner erdélyi szász orvos 1552-ben keletkezett, s 1941-ig publikálatlan *Itáliai útinaplój*a, mely a megtett útvonal és az útba ejtett látnivalók pontokba szedett felsorolására szorítkozik, de éppúgy az író Graham Greene gazdag metaforikájú, pszichologizáló útirajza is, az *Utazás térkép nélkül* 1936-ból. Ugyanakkor épp e kötetlenségnek, a lejegyzéshez kapcsolódó kanonikus szabályok hiányának köszönhető, hogy az utazásokat megörökítő szövegek minden korban széles lehetőséget kínáltak és kínálnak a kísérletezésre, formai és tematikai szempontból egyaránt jóval nagyobb szabadságot engedve az elbeszélő számára, mint a hagyományos, bevett formai konvenciókat hordozó műfajok. Kovács Sándor Iván értékelése szerint csak önmagában a régi magyar utazási próza is „*szinte minden változatot képvisel, mert a kötött verses műfajokkal szemben lehetőséget nyújt a spontaneitásra, alkalmiságra, különféle kidolgozási szintekre*”.[18] Az út- és városleírások szabadon váltakozhatnak a különböző terjedelmű értekező szakaszokkal, önéletrajzi elbeszélésekkel vagy monológokkal akár egy adott művön belül is. Ennek köszönhetően az utazási művek szerepe – az önéletrajzi formákhoz hasonlóan – a kanonikus „nagy” műfajok válsága idején gyakran felértékelődik, sőt azok formai-tematikus megújulásában is szerepet játszhatnak: a reformkor útirajz-termése a magyar értekező prózanyelv fejlődésére gyakorolt jelentős hatást; míg a társadalmi-politikai kérdéseket és az identitás problémáit előtérbe állító útirajzok a két világháború közötti évtizedekben a realista-naturalista konvenciókon túllépő regényirodalom útkeresését is befolyásolhatták.[19]

Mindebből következik, hogy az utazási irodalom formai sokszínűségének, változásainak vizsgálata a műfajok elméletére vonatkozó általános tanulságokkal is szolgálhat. Annál is inkább, hiszen e kevéssé kötött szerkezetű írásművek alkalmasak lehetnek arra, hogy a különböző műfaji jelölőkből részesedő szövegek parttalanságának Jacques Derrida által leírt élményével szembesítsenek: „*Minden szöveg részesül egy vagy több műfajból, nincs szöveg műfaj nélkül, mindig van műfaj és vannak műfajok, de ez a*

[17] *Uo.*, 144.
[18] *Uo.*, 147-148.
[19] Lásd: FENYŐ István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt* = F. I., *Két évtized: Tanulmányok és kritikák*, Budapest, Magvető, 1968, 129; Samuel HYNES, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the 1930s*, New York, The Viking Press, 1977, 227-231.

részesülés soha sem odatartozás."[20] Az utazási irodalom különböző műfajokból részesülő szövegei, illetve különböző műfajok alakulástörténetére gyakorolt hatásai példázhatják, hogy a műfaji határok magukkal a szövegekkel „íródnak", folyamatosan keletkeznek és módosulnak, így sem az egyes műfajok, sem a műfajok rendszerei nem írhatók le egyszerű statikus tipológia alapján.[21] A műfajok elméletének XX. századi kutatói ugyanakkor többnyire abban is egyetértenek, hogy e dinamika során alkotás és befogadás folyamatai egymást kölcsönösen feltételezik. A műfaji normák keletkezése, átalakulása, valamint az egyes műfajok intézményesülése történeti folyamat, melynek hátterében Tinyanov társadalmi meghatározottságú funkciók és irodalmi formák kölcsönös egymásra találását vélte felfedezni,[22] míg Tzvetan Todorov és Philippe Lejeune – Hans Robert Jauss nagyhatású *Provokáció*-tanulmányát követve – az elvárási horizontok fokozatos átalakulásával jellemzi e folyamatot.[23] Todorov megfogalmazása szerint „*a műfajok intézményként léteznek,* […] *az olvasók számára mint »elvárási horizontok«, a szerzők számára mint az »írás modelljei« funkcionálnak.*"[24] Ennek során a kiemelkedő alkotások időről-időre fokozatosan újraírják a műfajokhoz – azaz az egyes írásmodellekhez – kapcsolódó olvasói elvárásokat, ezáltal pedig nemcsak az örök érvényű műfaji kategóriák, hanem az egy csapásra született műfajok feltételezése is illúzió. „*Egy új műfaj mindig egy vagy több régi műfaj transzformációja: inverzió, áthelyezés, kombináció révén.* […] *Sohasem létezett műfajok nélküli irodalom; ez egy állandó átalakulásban levő rendszer.*"[25] Az írás- és olvasásmódok folyamatos, egymáshoz kapcsolódó változásai nyomán tehát az egyszerű archetípusokra visszavezethető zárt műfaji korpuszok helyett sokkal inkább jellemzők a műfajközi cserefolyamatok, történelmi együttállások, melyek akár ugyanazon szerző különböző műfajú szövegei révén is megvalósulhatnak.

---

[20] „*Every text participates in one or several genres, there is no genreless text; there is always a genre and genres, yet such participation never amounts to belonging*." Jacques DERRIDA, *The Law of Genre*, transl. Avital RONELL, Critical Inquiry, 1980/1, 65. [A fordító nevének feltűntetése nélkül magyarul idézett idegen nyelvű szövegeket saját fordításomban közlöm – N. Á.]

[21] „*Making genre its mark, a text demarcates itself*." Uo., 65.

[22] Jurij TINYANOV, *Az irodalmi fejlődésről*, ford. SOPRONI András = *A modern irodalomtudomány kialakulása: A pozitivizmustól a strukturalizmusig*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Budapest, Osiris, 1998, 244.

[23] Tzvetan TODOROV, *A műfajok eredete*, ford. P. MÜLLER Péter = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 283-295; Philippe LEJEUNE, *Önéletírás és irodalomtörténet*, ford. VARGA Róbert = P. L.: *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan, 2003, 76-102. [Vö. Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Budapest, Osiris, 1999, 36-85.]

[24] TODOROV, *i. m.*, 287.

[25] *Uo.*, 285.

Ha tehát az európai népek sok százados utazási irodalmát egy folyamatosan változó, de amellett invariáns elemeket is hordozó komplex rendszerként képzeltük el, akkor mindehhez azt tehetjük hozzá, hogy e szövegkorpusz a műfajok hasonló törvényszerűségeket követő, még nagyobb rendszerébe illeszkedik, melyben az egyes formák kialakulásának feltételei, valamint érvényességi körük időhöz és helyhez kötött, s az írás- és olvasásmódok egymást kölcsönösen feltételező változásai révén körvonalazható. Az utazási irodalom formaváltozásainak nyomon követéséhez így elsősorban az egyes korokra jellemző elvárási rendszerek, illetve azok változásainak műfaji határok instabilitásával is számot vető elemzése szükséges egy olyan modellben, melyet Lejeune „*az irodalmat történeti fejlődésében megragadni képes, és azt rendszerként elgondolni alkalmas analitikus módszer*”-ként jellemez.[26] Így juthatunk el egy olyan dinamikus szemléletmódhoz, mely az utazási irodalom változásait a különböző műfajok alakulásával kölcsönhatásban vizsgálja.

Egy műfajközi alakulástörténeti analízis az európai népek utazási prózairodalmának legtávolabbi gyökereit olyan ókori görög és római történetírók, földrajztudósok műveire vezetheti vissza, mint Hérodotosz (*A perzsa háborúk története* [kb. i. e. 440]), Sztrabón (*Geógraphika* [i. sz. 23]), Pauszaniasz (*Görögország leírása* [i. sz. 170]), illetve Titus Livius (*A római nép története a város alapításától* [i. sz. I. század]), a fiatalabb Plinius (*Levelei* [i. sz. I-II. század]), vagy Julius Caesar (i. e. 100-44), az idősebb Plinius (i. sz. 23-79) és Tacitus (i. sz. 56-117), akik néprajzi és geográfiai leírásaikkal a nyugati kultúrkörben mindenütt meghatározó befolyást gyakoroltak az utazási tapasztalatok megjelenítésére.[27] Az utazási irodalom felemelkedése, formáinak önállósulása azonban a nagy földrajzi felfedezések korára vezethető vissza (XV-XVI. század), amikor európaiak ezrei keltek útra a világ ismeretlen tájainak felfedezésére. A kalandos felfedezőutak és zarándoklatok mellett a közlekedési viszonyok javulásának köszönhetően a XVI-XVII. század során a szervezett tanulmányutak is tért hódítottak, előbb a nyugati, majd a közép-európai főnemesi ifjak neveltetésének is elmaradhatatlan részévé válva. A hosszabb előkészítést igénylő, gyakran Európa jelentős részét átszelő utazások célja az ismeretszerzés, gyakorlatias adatgyűjtés volt, ehhez kapcsolódott az utazáselmélet, a hasznos és gyönyörködtető utazás „tudományának” kialakulása is. A németalföldi humanista Justus Lipsius (1547-1606) Philippus Lanoyus (Philippe Lannoy) nemesifjúhoz címzett episztolája (*Epistola de peregrinatione Italica* [1578]) az „utazás művészetét” („ars peregrinandi”) dicsőíti, útirányának kiválasztására és a

[26] LEJEUNE, *i. m.*, 96.

[27] Vö. Casey BLANTON, *Travel Writing: The Self and the World*, New York – London, Routledge, 2002, 1-2; Alex DRACE-FRANCIS, *Towards a Natural History of East European Travel Writing = Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, eds. Wendy BRACEWELL, Alex DRACE-FRANCIS, Budapest – New York, Central European University Press, 2008 (East Looks West, 2), 11.

megszemlélendő természeti-társadalmi jelenségekre vonatkozó tanácsokkal, intelmekkel látva el az Itáliába készülő ifjút. A késő reneszánsz kori latin nyelvű utazáselméleti művek szerzői (többek között Guglielmo Grataroli, Hieronymus Turler, Hilarius Pyrckmair, Theodor Zwinger) pedig részletes szabályrendszerekbe foglalták az utazás eredményességéhez szükséges ismereteket, valamint a külföldi út során megfigyelésre érdemes dolgok (földrajzi adottságok, gazdasági és politikai körülmények, városok fekvése, egyházi és világi épületek, műemlékek, művelődési viszonyok) rangsorát.[28] E művek korabeli népszerűségének köszönhetően Johann Heinrich Alsted (1588-1638) enciklopédiájában (*Encyclopaedia septem tomis disctincta* [1630]) az „ars apodemica", mint „utazástan" már a tudományok rendszerében is megjelent.[29]

Az utazáselméleti munkák gyakran szinte kimerítő részletességű instrukciói a tapasztalataikat rögzítő korabeli utazók szemléletére is jelentős hatást gyakoroltak. Mind az akkor ismert világ határait feszegető expedíciókat, mind pedig a késő reneszánsz kori Európa szellemi központjai között vándorló humanista írók, tudósok, zarándokok és diákok utazásait jelentős számú, különböző műfajú írásmű kísérte: Sir Walter Raleigh dél-amerikai útleírása (*The Discovery of Guiana* [1596]) az előbbit; míg Montaigne itáliai útinaplója (*Journal* [1580-81]) az utóbbit példázhatja. Az utazási irodalom korai műfajai jellemzően már meglévő formák módosulásai: az otthon maradt családtagokhoz, egyházi személyek esetében a rendtársakhoz, vagy az útra kelő tudósok, diákok által főúri patrónusukhoz írt úti levelek; az utazási eseményeket vázlatosan összefoglaló nyers diáriumok, hajónaplók, vagy kidolgozottabb útinaplók.[30] E formák mellett ugyanakkor megjelent az útleírás önálló műfaja is, melynek egyik legelső példáját Marco Polo *Utazás*ainak (1299) elbeszélése jelentheti. A főúri zarándokutakat, diplomáciai és tanulmányi utazásokat is számos korabeli leírás dokumentálja, ezek szerzője azonban általában nem maga az utazó arisztokrata, hanem valamely kíséretéhez tartozó írástudó volt. „*A peregrinationes maiores célállomásait illetőn a szentföldi utazásokról készült a legtöbb tudósítás (262), majd idősebb Jakab apostol sírja (38), végül pedig az Örök Város (körülbelül egy tucat) következik*" – összesíti a Német-római Birodalom területéről induló szerzők zarándokútjairól fennmaradt szövegeket Fedeles Tamás egy közelmúltban megjelent monográfiára támaszkodva.[31] A XVI. századtól megélénkülő

[28] A Guglielmo Grataroli, Hieronymus Turler és Hilarius Pyrckmair műveit egybefoglaló *De arte Peregrinandi* (1591) című utazáselméleti antológia, valamint Theodor Zwinger *Methodus apodemicá*ja (1577) a kor legfontosabb utazáselméleti művei közé tartoztak. Vö. KOVÁCS S. I., *i. m.*, 101-108.
[29] *Uo.*, 115-117, 119-120.
[30] BITSKEY István, *Hungáriából Európába: Utazó magyarok a korai újkorban*, Debreceni Disputa, 2004/5, 5.
[31] FEDELES Tamás, *Mennyei és földi kommunikáció: A késő középkori főúri-nemesi devóció mint az információáramlás csatornája*, Világtörténet, 2014/1. 68. [Letöltés ideje: 2014. november 3.]

utazási irodalom azonban kezdetben csak ritkán lépett túl a földrajzi helyváltoztatással összefüggő tevékenységekkel: hajózással, kereskedelemmel kapcsolatos események, főúri és fejedelmi udvaroknál tett látogatások, lovagi tornák vagy vallási tevékenységek mozzanatainak tárgyszerű, gyakran vázlatos ismertetésén. Casey Blanton pedig még Marco Polo kalandos útleírásával kapcsolatban is megállapítja: „*Míg az* Utazások *jelentős része egyes vagy többes szám első személyben íródott, az elbeszélő személyiségének kiterjedése minimális mértékű*."[32]

A következő századok utazási prózájának elbeszélői fokalizációja csak lassanként fordult a külvilág látványa felől az azt érzékelő, cselekvő szubjektum irányába. Nem is történhetett ez másképp, hiszen a hasznosság elvét szem előtt tartva, „tudományként" művelt utazáshoz kapcsolódó írásművek szinte kizárólag gyakorlati szerepet játszottak, elsősorban a korabeli információáramlást szolgálták.[33] A kora újkori utazási irodalom szövegeinek keletkezése illetve befogadása során a személyesség és a narratív megformáltság igénye még nem játszhatott szerepet sem szerzőik, sem pedig szűkebb vagy tágabb korabeli közönségük részéről.

1.2 Az útirajz, mint irodalmi műfaj kialakulása

Az identitás elbeszélésének kérdései az európai kultúrában a kései reneszánsz kortól kerültek előtérbe, olyan, addig periferikusnak tekintett vagy nem is létező műfajokat emelve az érdeklődés homlokterébe, mint az önéletírás vagy az esszé: „*könyvemnek én vagyok egyetlen tárgya*" – írhatta le Montaigne *Esszéi* (1580) első kiadásának bevezetőjében.[34]

Az átalakulás az utazási irodalom formáit is alapvetően érintette, mivel az elbeszélői introspekció elmélyülésével emberek és helyszínek leírása helyett fokozatosan ezeknek a narrátorra gyakorolt hatásai kerültek az elbeszélések középpontjába. Az utazási próza internalizálódását a modern önéletrajzi műfajok keletkezésével többé-kevésbé párhuzamos

http://www.academia.edu/7034454/Mennyei_%C3%A9s_f%C3%B6ldi_kommunik%C3%A1ci%C3%B3._A_k%C3%A9s%C5%91_k%C3%B6z%C3%A9pkori_f%C5%91%C3%BAri-nemesi_dev%C3%B3ci%C3%B3_mint_az_inform%C3%A1ci%C3%A1raml%C3%A1s_csatorn%C3%A1ja
[Lásd: Andreas KLUSSMANN, *In Gottes Namen fahren wir: Die spätmittelalterlichen Pilger-berichte von Felix Fabri, Bernhard von Breydenbach und Konrad Grünemberg im Vergleich*, Saarbrücken, 2012. (Historica occidentalis et orientalis, Bd. 1.), 25.] Fedeles többek között olyan, korabeli írásművek által dokumentált főúri utazásokat emel ki, mint Tar Lőrinc pohárnokmester Santiago de Compostela-i (1411-12) és velencei (1413) zarándoklata; Georg von Ehingen lovag (1453-56); Leo von Rožmital cseh lovag és országbíró (1465-67); Albert szász herceg (1476); Bölcs Frigyes szász választófejedelem és Kristóf bajor herceg (1493); vagy Arnold von Harff lovag (1496-98) többnyire szintén a Szentföldre vagy Szent Jakab sírjához vezető zarándokútjai.

[32] „*While much of* Travels *is written in the first person, both plural and singular, the extent to which the personality of the narrator emerges is minimal.*" BLANTON, *i. m.*, 8.

[33] Vö. FEDELES, *i. m.*, 73-76.

[34] Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Esszék*, ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 2001, I, 15.

folyamatként szemlélhetjük, mivel létrejöttük legfőbb feltételét az autonóm, önazonosságát elbeszélése által tudatosan formáló modern személyiség kialakulása jelentette. Jellemző, és a két műfaj párhuzamos fejlődési perspektíváját vetíti előre, hogy a modern önéletírás egyik legfontosabb hagyományát megteremtő Jean-Jacques Rousseau „megvilágosodását", azaz írói hivatásának felismerését is az utazás motívumához kapcsolva idézi fel *Vallomás*aiban (1762-70), amikor elbeszélése szerint a Párizsból Vincennes-be vezető úton gyalogolva dönt *Értekezés*e megírásáról 1749-ben.[35]

A modern utazási próza jellemző vonásait keresve kiindulópontként tekinthetünk David Chirico *The Travel Narrative as a (Literary) Genre*[*] című tanulmányában vázolt modelljére.[36] A szerző nyilvánvalónak tekinti az önéletrajzi és az utazásokat elbeszélő, egyes szám első személyű szövegek közötti párhuzamosságokat, ezért Philippe Lejeune *Az önéletírói paktum* című tanulmányában szereplő önéletírás-definíciójából[37] kiindulva így jellemzi a narratív szerkezetű utazási szövegeket: „*Nem fikciós első személyű prózai elbeszélés, mely egy személy utazás(ai)t, és az általa bejárt vagy felkeresett helyeket írja le, összhangban a narrátor utazásának rendjével, és cselekményét is ez határozza meg.*"[38] A szerző modelljét a továbbiakban – szintén Lejeune nyomdokain haladva – a következőképpen fejti ki:

„*(1.) Pragmatikai funkció: nem fikciós.*

(1.) Narratológia funkciók: a) narratív; b) első személyű; c) összhangban a narrátor utazásának rendjével, és cselekményét is ez határozza meg.

(2.) Tematikai funkció: egy személy utazás(ai)t, és az általa bejárt és felkeresett helyeket írja le.

(3.) Fonológiai funkció: próza."[39]

---

[35] Vö. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, ford. BENEDEK Marcell, BENEDEK István, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001, II, 85-86.

[*] Az utazási irodalom egyes műfajainak jelölése – a magyar szakirodalomhoz hasonlóan – az angol nyelvű irodalmakban sem egységes. A fordítás során következetes megoldásokra törekedtem, így a „modern travel book"-ot egyértelműen „modern útirajz"-ként adtam vissza, míg a „travel writing", „travel book" kifejezéseket a tárgyalt művek elbeszélői fokalizációjának és narratív szerkezetének függvényében fordítottam külső világot leíró „útleírás"-ként vagy narratív szerkezetű irodalmi „útirajz"-ként.

[36] David CHIRICO, *The Travel Narrative as a (Literary) Genre = Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Budapest – New York, Central European University Press, 2008 (East Looks West, 2), 27-59.

[37] Vö. LEJEUNE, *i. m.*, 18.

[38] „*A non-fictional first-person prose narrative describing a person's travel(s) and the spaces passed through or visited, which is ordered in accordance with, and whose plot is determined by, the order of the narrator's act of travelling.*" CHIRICO, *i. m.*, 39.

[39] *Uo.*

Végül pedig a szomszédos műfajok listáját veszi sorra mindazokkal a diszkurzív funkciókkal, melyek az egyes felsorolt formákat megkülönböztetik az utazási elbeszéléstől:

„Útikönyv: (2. a) és (c). Az útikönyvek nem narratív szerkezetűek és nem egy egyedi utazás rendjét követik. (2. b) feltétel és az „utazás", mint tematikus elem jelenléte vagy teljesül, vagy nem.
Regény utazási témával: (1.). Egy regény nem követi a nem fikciós hagyományt.
Egy utazó életrajza; úti beszámoló: (2. b). A narrátor nem azonos a főszereplővel.
Önéletrajz: (3.). Egy önéletrajz fő témáját nem egy személy utazásai és a látott helyek jelentik.
Verses útirajz: (4.). Egy verses útirajz nem prózában íródik. Az is valószínű, hogy a narratív elemek (2.) jelentősen gyengülnek.
Újságírói esszé: (2. c). Nem egy egyedi utazási eseményhez kapcsolódik. (2. a) és (b) feltételhez vagy alkalmazkodik, vagy sem. Ha nem alkalmazkodik a (3.) feltételhez, akkor valószínűleg az, amit Lejeune önarcképként írt le."[40]

Chirico alapvetően statikus modellje jól körülhatárolja a modern útirajz két meghatározó vonását: szerző, elbeszélő és főszereplő azonosságát, valamint a szövegek narratív megformáltságát; mindazonáltal több kiegészítésre is szorul, hiszen ezek egyikét sem tekinthetjük egy csapásra adottnak és változatlannak.

A műfajok dinamikus szemlélete, ezzel együtt pedig az egyes önéletrajzi formák, illetve az alapjukat jelentő önéletírói paktum érvényességének időbeli behatároltsága valójában döntő jelentőségű a Chirico által referenciának tekintett Philippe Lejeune munkásságában. „*Az olvasás átalakulásának magának is történeti tanulmányozás* tárgyává *kell válnia, viszont nem szolgálhat annak* megalapozásául" – írja a francia irodalmár, majd példaként a középkor irodalmáról szólva megállapítja, „*hogy a modern önéletírás feltételei közül egyik sem létezett abban az időben: hiányzott a szerző fogalma és az első személy önreferenciális használata. A látszólagos kivételek a kor kódjait tévesen értelmező modern olvasók retrospektív illúzióinak tulajdoníthatók.*"[41] Másutt ennél is plasztikusabban fogalmaz: „*Emlékszem, egyszer részt vettem egy »az önéletírás az ókorban« kérdését tárgyaló konferencián, s arra gondoltam, hogy ez a téma legalább annyira problematikus, mintha a gőzvasutat vizsgálnánk ugyanebben a korban, noha való igaz, ebben az időben már létezett*

[40] *Uo.*, 40-41.
[41] LEJEUNE, *Önéletírás és irodalomtörténet*, 79. [Kiemelések a szerzőtől.]

kerék és utak is, ismerték a vasat, még inkább a gőzt, sőt az emberek utazni is szerettek… A modern önéletírás számos hagyományból táplálkozva alakult ki, ám az a mód, ahogyan felfedezi, majd ötvözi a bensőségességet és a személyiség történetét merőben új."[42]

A modern önéletrajzi és utazási narratívák középpontjában álló elbeszélői identitás tehát egy olyan történeti „termékként" értelmezhető, melynek megjelenése az írásmódok jelentős átalakulását eredményezte. „*Az önazonosság elbeszélő fogalmának irányába akkor tesszük meg a döntő lépést, amikor a cselekményről rátérünk a szereplőre. Szereplő az,* aki *cselekszik az elbeszélésben*" – írja Paul Ricoeur.[43] „*Az elbeszélő modellt minden más kapcsolati modelltől megkülönböztető lényegi különbség az* esemény*státusban rejlik*" – állapítja meg ugyanott a francia narratológus. „*Míg a kauzális típusú* – azaz személytelen, leíró – *modellben esemény és körülmény megkülönböztethetetlenek, addig az elbeszélő eseményt a konfiguráció műveletéhez való viszonya határozza meg* […]. *A cselekményszövés* […] *beágyazza azt valamiként a szükségszerűségnek vagy a valószínűségnek a konfiguráló aktus által kiváltott hatásába.*"[44] A két szövegtípus egymáshoz való viszonyát az utazási irodalomban Casey Blanton egy evolúciós modell segítségével vázolja fel. Ennek során a nyugati kultúra sok százados utazási irodalmát egy időbeli dimenziót is leképező spektrumra vetíti, melynek egyik végpontján a hajósok, zarándokok és kereskedők tárgyszerű úti feljegyzései, levelei, hajónaplói állnak, akiknek úti céljait a szükséglet vagy valamilyen jól meghatározható szándék jelölte ki: felfedezés, vallásos rajongás vagy gazdasági érdek. A spektrum másik végén azok a cselekményes utazási narratívák találhatók, melyeket a modern utazási irodalom körébe sorolunk. A szerző – Ricoeurrel is összhangban – így jellemzi a két végpont közötti átalakulást: „*Az olyan XX. századi útirajz-írók, mint Graham Greene, V. S. Naipaul, és Bruce Chatwin műveiben a társadalmi és pszichológiai kérdések sokkal fontosabbak, mint a helyekkel és eseményekkel kapcsolatos tények. A nevezetességek és látnivalók nem játszhatnak annyira központi szerepet az elbeszélésben, mint a vallási, politikai és társadalmi magatartással kapcsolatos kérdések. De sokkal fontosabb a Greene* Journey without Maps [Utazás térkép nélkül]*, vagy Naipaul* An Area of Darkness *című művéhez hasonló útirajzok középpontjában működő közvetítő tudat, mely megfigyeli az utazást, ítélkezik, gondolkodik, vallomást tesz, változik és növekszik. Ez a központi elbeszélő, akit a modern útirajz műfajában találunk, viszonylag új elem az utazási irodalomban, de*

[42] Philippe LEJEUNE, *Az önéletírás meghatározása*, ford. Z. VARGA Zoltán, Helikon, 2002/3, 273.
[43] Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélt azonosság*, ford. JENEY Éva = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 1999, 377. [Kiemelés a szerzőtől.]
[44] RICOEUR, *i. m.*, 376.

visszavonhatatlanul megváltoztatta a műfajt."[45] A kétféle írásmód tehát merőben különböző felépítésű szövegeket eredményez. A személytelen útleírásokra egyszerű lineáris szerkezet jellemző, az eseményeket időrendben beszélik el dramatikus szervező elv alkalmazása nélkül. A másik típust ezzel szemben sokkal tudatosabb megformáltság jellemzi, az időrendi kereten belül gyakran kölcsönöznek motivációkat, elbeszélésmodelleket (cselekményvezetés, konfliktus, megoldás) és karaktereket a fikció világából. Blanton leszögezi ugyan, hogy a két pólus tiszta formájában csak elméletben létezik, valójában kölcsönösen áthatják egymást, eközben azonban a cselekvő alany történetszövése révén ki is jelöli azt a feltételt, melynek segítségével a modern utazási irodalmat elkülöníti annak előtörténetétől [„pretravel"]. Blanton Janet Gunn-t idézve megállapítja, hogy amennyiben a romantika korával vette kezdetét „*az önéletrajzi műfaj teljes virágzása, ahogy ma ismerjük*", ugyanez az útirajzzal kapcsolatban is elmondható.[46] Megfogalmazása szerint a XIX. század kezdetére kialakult irodalmi útirajz-forma „[*l*]*egfontosabb sajátosságai között szerepel egy narrátor-utazó, aki önmagáért utazik; olyan elbeszélői stílus, mely a fikciótól kölcsönzi a cselekményvezetést, a karaktereket és az elrendezést; tudatos elkötelezettség az iránt, hogy az idegenséget és egzotikumot olyan módon mutassa be, mely az idegennek egyszerre ismerősségét és távoliságát is hangsúlyozza; irodalmi nyelvhasználat; és végül olyan tematikus vonatkozások, melyek túlmennek az emberek és felkeresett helyek leírásain*."[47] Az útirajz műfajának tehát Blanton szerint egyaránt fontos eleme az önéletrajzi hitelesség, valamint az elbeszélői megformáltság, mely a leírt jelenségeknek önmagukon túlmutató, általános érvényességet kölcsönöz.

Mindez egybecseng Ricoeur megállapításával, aki az élet elbeszélt egységében „*a meseszövés (fabuláció) és az élő tapasztalat közti ingatag keveréket*" látja.[48] Az elbeszélői kialakítás előtérbe kerülésével ugyanakkor az utazási szövegek szerepe és befogadói megítélése is egyértelmű változást mutat. Arisztotelész csaknem kétezer évig mérvadónak tekintett felosztása a költészetet, mint irodalmi alkotást az utánzással – azaz voltaképpen a

---

[45] „*In the works of twentieth-century travel writers, especially ones like Graham Greene, V. S. Naipaul, and Bruce Chatwin, social and psychological issues are more important than facts about places and events. Sights and vistas may not be as central to the narrative as issues of religion, politics, and social behavior. But more important, there exits at the center of travel books like Greene's* Journey without Maps *or Naipaul's* An Area of Darkness *a mediating consciousness that monitors the journey, judges, thinks, confesses, changes, and even grows. This narrator, so central to what we have come to expect in modern travel writing, is a relatively new ingredient in travel literature, but it is one that irrevocably changed the genre.*" BLANTON, *i. m.*, 4.

[46] „*full flowering of the autobiographical genre as we know it today.*" *Uo.*, 16. [Eredetileg: Janet Varner GUNN, *Autobiography: Toward a Poetics of Experience*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1982, 60.]

[47] „*Among the chief characteristics are a narrator/traveler who travels for the sake of travel itself; a narrative style that borrows from fiction in its use of rising and falling action, character, and setting; a conscious commitment to represent the strange and exotic in ways that both familiarize and distance the foreign; a writerly concern with language and literature; and finally, thematic concerns that go beyond descriptions of people and places visited.*" *Uo.*, 5.

[48] RICOEUR, *i. m.*, 403.

fikcióképzéssel – azonosítja: „*Az eposzírás, a tragédiaköltészet, a komédia, a dithürambosz-költészet s a fuvola- és lantjáték nagy része, egészében véve mind utánzás. Három tekintetben különböznek egymástól: más eszközökkel, mást és máshogyan – tehát nem ugyanazon a módon – utánoznak.*”[49] Ezzel szemben a ténylegesen megtörtént dolgok leírását egyértelműen a történetírás kategóriájába sorolja: „*A történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnek. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.*”[50] Ennek nyomán az arisztoteliánus mimézis-elvű poétikákban a nem fikciós szövegek – így többek között az útleírások, naplók, levelek is – évszázadokra kívül maradtak az esztétikai érzékelés körén.

Az irodalmiság tartalma és határai azonban soha nem változatlanok, és az idők folyamán a fikcionalitás mellett az egyes írásművek megformáltsága, esztétikai karaktere is egyre hangsúlyosabb szerepet nyert besorolásuknál. Gérard Genette megfogalmazása szerint „*az esszencialista poétikák története úgy írható le, mint egy hosszú és fáradságos kísérlet a tematikus szemponttól a formális felé való elmozdulás, vagy legalábbis az utóbbinak az előbbivel való egyenrangú számba vétele érdekében.*”[51] Emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos feltételek fennállása esetén a köznapi lét dokumentumai is irodalmi funkciót nyerhetnek, amit Tinyanov – és nyomában Lejeune – a levél műfajának irodalmi karrierjével példáz.[52] Blanton formai és tematikus feltételeket egyaránt tartalmazó meghatározása ennek megfelelően azt jelzi, hogy az útirajz irodalmi műfajként való XIX. századi befogadásában már mindkét szempont: a művek megformáltsága és az irodalomban betöltött szerepe egyaránt fontos szerepet játszott – és játszik ma is.

Szávai János az introspektív prózaformák irodalmi percepciójának közvetlen előzményei közt fontos szerepet tulajdonít a XVIII. század rendkívül divatos önéletrajzi formában megjelenő regényeinek (Le Sage: *Gil Blas* [1715-25-35]; Prévost: *Manon Lescaut* [1731]; Marivaux: *La Vie de Marianne* [1731-41.]). Érvelése szerint e népszerű, a regényirodalmat megújító kísérletek nyomán az egyes szám első személyű forma olyannyira

[49] ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Szeged, Lazi, 2004, 5.
[50] *Uo.*, 24-25.
[51] „*... the history of essentialist poetics may be described as a long and arduous attempt to move from the thematic criterion to the formal criterion, or at least to give the second equal billing with the first*.” Gérard GENETTE, *Fiction and Diction*, transl. Catherine PORTER, Ithaca and London, Cornell University Press, 1993, 5-6.
[52] Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*, ford. SOPRONI András = *A modern irodalomtudomány kialakulása: A pozitivizmustól a strukturalizmusig*, 235-236; LEJEUNE, *Önéletírás és irodalomtörténet*, 80.

közkeletűvé vált a kortárs francia irodalomban, hogy a *Vallomás*ait (1762-70) író Rousseau is e hagyományra támaszkodhatott önéletrajzi műve megformálása során.[53] A személyes élményeket elbeszélő utazási irodalom esetében ezen előzményeket a korszak pikareszk regényeinek (Voltaire: *Zadig* [1747]; *Candide* [1759]; Laurence Sterne: *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* [1768]) utazási tematikájával egészíthetjük ki, néhány évtizeddel később pedig a romantika olyan nagyhatású epikus költeményeiből, mint Byron *Childe Harold*ja (1812) kölcsönözhettek narratív formákat az ismeretlen tájakat bejáró, s élményeiket papírra vető európai utazók. Az utazó regények és a fiktív utazástörténetek nyomán tehát hamarosan megjelentek a tudatos írói formálás szándékával megalkotott önéletrajzi inspirációjú útirajzok is. Az ezzel járó befogadói horizontváltozásnak ugyanakkor visszamenőleges hatása is volt: a XIX. század óta hajlamosak vagyunk esztétikai tárgyként tekinteni a korábbi századok számos olyan, nem művészi céllal írt utazási szövegére, mint például Marco Polo *Utazás*ai (1299), vagy Kolumbusz felfedezőútját megörökítő *Napló*ja (1492). Ez esetben is igaz lehet tehát Genette észrevétele, mely szerint „*a feltételes irodalmiság területe a századok során folyamatosan terjeszkedett az esztétikum visszanyerésének látszólag állandó, vagy esetleg növekvő hatása révén, amely itt is úgy működik, mint másutt, megszerezve a művészet fogalmának mindazt, aminek az idő múlása elveszi az igazságát vagy hasznosságát: így könnyebb egy szövegnek belépnie az irodalmi térbe, mint elhagynia azt.*”[54]

Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) és François René de Chateaubriand (1768-1848) azon szerzők közé tartozik, akik már egyértelműen írói munkásságuk részeként tekintettek útirajzukra. A műfaj két korai klasszikusának esetében nyilvánvaló a tudatos formálás szándéka, utazási elbeszéléseiket pedig a korabeli közönség is irodalmi műként értékelte. Más-más módon, de jellemzően mindkettőjüknél az önéletrajzisághoz kapcsolódik útirajzuk irodalmi alkotásként való legitimációja, bizonyítva, hogy az utazási elbeszélés irodalmi műfajként való befogadása az önéletrajzi műfajok nyomdokain haladt.

Goethe 1786-88 közötti itáliai utazásának jegyzeteit, naplóit, ekkor írt leveleit felhasználva több éves formálás eredményeként alkotta meg útirajzát. Az utazási elbeszélés első két részét 1816-ban és ’17-ben négykötetes önéletrajzi műve, a *Költészet és valóság* (1811-33) második szakaszának első illetve második részeként publikálta, ma ismert *Utazás*

[53] Vö. SZÁVAI, *i. m.*, 26-27.

[54] „*It remains the case that over the centuries the field of conditional literariness has been continually extended through the effect of an apparently constant, or perhaps a growing, tendency to aesthetic recuperation, which functions here as elsewhere and which chalks up to art much of what the action of time takes away from truth or usefulness: thus it is easier for a text to enter the literary field than to leave it.*” GENETTE, *i. m.* 19.

Itáliában címét csak a harmadik rész 1829-es megjelenésekor kapta.[55] Goethénél az élete első huszonöt évét elbeszélő önéletrajz már egyértelműen az írói életműhöz tartozik, erről tanúskodik sokértelmű címe is; az utazási narratíva ennek részeként való első publikálása így egyrészt az útirajzban megszólaló elbeszélőnek az elemző, kontemplatív önéletrajzi „én"-nel való azonosságát mutatja: „*A kötetből az emberélet teljes gazdagsága bontakozik ki.* […] *Goethe nemcsak elmond, nemcsak leír, nemcsak beszámol széles tudással és éles szemmel, hanem élete teljessége is benne él a műben*" – méltatja a német klasszikus útirajzát fordítója, Rónay György.[56] Másrészt pedig ezáltal a *Költészet és valóság*nak az egyéni jelenségek leírásában az általánost, az egyediben az egyetemest kereső, hangsúlyozottan esztétikai megformálását az utazási narratívára is kiterjeszti, amivel Goethe az itáliai utazás elbeszélését is az irodalmi érzékelés határai mögé emeli.

Chateaubriand Goethéhez hasonlóan maga villantja fel az önéletrajzi olvasat lehetőségét, amikor *Útikalauz Párizsból Jeruzsálembe* (1811) című műve első kiadásának előszavában így fogalmaz: „*Kérem az olvasót, hogy úgy tekintse ezt az útikalauzomat, mint életem egy évének emlékiratát.*"[57] Ugyanitt egyszersmind írói feladatnak is nevezi az utazás elbeszélését: „*látni fogja, hogy lelkiismeretesen teljesítettem feladataimat, mint író*" – jegyzi meg korabeli közönségére utalva.[58] A szerző álláspontja a későbbiekben sem változott, *Síron túli emlékirat*aiban az 1811-es év számára meghatározó irodalmi sikerei között említve az *Útikalauz* megjelenését.[59] Ugyanitt útirajza korabeli fogadtatásáról is beszámol, ennek kapcsán teljes terjedelmében idézve egyik olvasója levelét. Beausset bíboros Chateaubriand visszaemlékezése szerint a kortársak általános vélekedésének adott hangot, amikor műve képszerűségét, s a felidézett vizuális esztétikum önmagán túlmutató jelentőségét dicsérte: „*az emberek arra vágynak, hogy felfedezzék a hatalmas épületek tervét megalkotó lelket és szellemet. Ön visszaadta a piramisokban rejlő nemes és mély szándékot, melyet a felszínes tollforgatók még csak észre sem vettek.*"[60] Az író tehát útirajzában az ábrázolt egyéni tárgyak mögötti eszmét fedezteti fel olvasóival – ami egybecseng a goethei *Költészet és valóság* felszíni realitásnál mélyebb igazságot kereső önéletírói intenciójával.

---

[55] Johann Wolfgang GOETHE, *Önéletrajzi írások*, Budapest, Európa, 1984, 689.
[56] RÓNAY György, *Jegyzetek* = Johann Wolfgang GOETHE, *Utazás Itáliában*, ford. RÓNAY György, Budapest, Tarandus, 2012, 364.
[57] „*Je prie donc le lecteur de regarder cet itinéraire moins comme un voyage que comme des Mémoires d'une annéé de ma vie.*" François René de CHATEAUBRIAND, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Feedbooks, 6. http://www.feedbooks.com/userbook/8388/itinéraire-de-paris-à-jérusalem [Letöltés ideje: 2014. július 18.]
[58] „*... on verra que j'ai scrupuleusement rempli mes devoirs d'écrivain.*" *Uo.*, 6.
[59] François René de CHATEAUBRIAND, *Síron túli emlékiratok: Válogatás*, ford. MAÁR Judit, Budapest, Osiris, 1999, 194.
[60] *Uo.*, 195-196.

Összességében elmondható tehát, hogy a XIX. század kezdetére kialakult írás- és olvasásmódoknak az az egymást feltételező rendszere, melyben a külvilág egyéni nézőpontból való bemutatása és az egyéni élet elbeszélése annak minden viszontagságával együtt esztétikum hordozójává és az általános emberi megtestesítőjévé tudott válni. A romantika kora az önéletrajzi műfajok (emlékirat, napló, levél) mellett az irodalmi útirajz virágkorát is jelentette Európa-szerte, többek között a műfaj olyan klasszikusait hozva létre, mint Alphonse de Lamartine (1835) és Gérard de Nerval (1851) *Keleti utazás*a, Heinrich Heine *Útirajz*ai (1826-31), vagy a magyar Szemere Bertalan *Utazás külföldön* (1840) című műve.

1.3 A magyar nyelvű utazási irodalom hagyományai

„*Minél bizonytalanabb, minél nagyobb veszélyekkel fenyegető volt a kor, annál sűrűbben utaztak a szellem emberei, annál több e fajta könyv jelent meg, annál több volt az anglomán vagy frankomán. Minél nagyobb bajok voltak itthon, annál inkább vádirat, ébresztő és serkentő írás lett az útirajz*" – írta Szabó Zoltán kora hazai utazási irodalmát áttekintő esszéjében.[61]

A magyar utazók legfőbb inspirálója minden korban a külföldi tájékozódás mellett az önismeret igénye volt, mivel az idegen kultúrák megismerése során szerzett tapasztalatok a saját gazdasági, társadalmi, civilizációs viszonyokkal való számvetést is szolgálhatták egyúttal. Ennek köszönhetően az utazási irodalom szerepe a magyar történelem három jelentős korszakában bizonyult meghatározónak. Első ízben a mohácsi csatavesztés utáni másfél évszázad során, amikor a keleti (oszmán-török) és nyugati (Habsburg) nagyhatalmak ütközőzónájává vált Kárpát-medencét a kontinens fejlettebb régióiból hazatérő magyar peregrinusok igyekeztek bekapcsolni a korabeli Európa szellemi vérkeringésébe. Később a nyugatias polgárosodás programját zászlajára tűző reformkorban, melynek során a nemzeti önismeret és a gazdasági, társadalmi felzárkózás iránti igény indította útnak a fiatal reformpárti nemesség képviselőit Európa és Észak-Amerika modernizációs központjai felé. Végül a Trianon és a vesztes forradalmak utáni korszakban, amikor a kontinens félperiférjájára sodródott ország írástudóit a traumatizált nemzeti azonosságtudat és a modernizációs alternatívák keresése ösztönözte külföldi tájékozódásra.

A magyarországi utazási próza kezdetei elsősorban a XVI. század végétől megélénkülő nyugat-európai egyetemjárással hozhatók összefüggésbe. A „változatos Európa"

[61] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 248.

országaiban tett tanulmányút már a késő reneszánsz kortól kezdve fontos részét képezte a főként politikai, diplomáciai pályára készülő magyar nemesi ifjak és a feltörekvő, polgári származású fiatalok iskoláztatásának. A főnemesi ifjak – mint a költő Zrínyi Miklós, vagy Batthyány Kristóf, Bethlen Miklós – általában kíséretükkel utaztak, míg a köznemesek és a honorácior származású diákok egyedül, vagy baráti társaságban, nem ritkán gyalog vágtak neki több száz kilométeres útjuknak. Bécs, Krakkó, Padova, Bologna és Róma a katolikusok; Göttingen, Heidelberg, Utrecht, Leyden, Oxford, Cambridge pedig a protestánsok kedvelt úti célja volt. A magyar peregrinációs kultúra, irodalom kialakulásában ezen belül is kulcsfontosságú volt az a kapcsolati háló, mely a XVII. századi Erdély kultúráját a protestáns Észak-Nyugat-Európával összekötötte. A török hódoltság árnyékában a magyar nyelvű művelődés védőbástyáját jelentő fejedelemség többek között olyan utazókat küldött Európa fejlettebb régióiba, mint Cseffei László, Haller Gábor, Bethlen Miklós (XVII. század), vagy Pápai Gáspár és Ráday Pál (XVIII. század), akik élményeiket útinaplókban, úti levelekben, később útleírásokban és memoárokban örökítették meg.[62] A hazatérő peregrinusok munkássága nyomán eközben a kora újkori Erdély és Felső-Magyarország szellemi életének a zord idők ellenére is meghatározójává vált – illetve megatározója maradt – a nyugati művelődés hagyománya. Az enciklopédista pedagógus Apáczai Csere János, az orvostudományt művelő Pápai Páriz Ferenc, a nyomdász és filológus Tótfalusi Kis Miklós, a politikus és emlékíró Bethlen János és Miklós életműve az Erdélyt Nyugat-Európa humanista műveltségével összekötő eleven szellemi kapcsolatok legfőbb példáját jelentheti.

A gyakran sok száz kilométeres utazás a korabeli Európa közlekedési viszonyai között testet-lelket próbára tevő, s rendszerint hosszabb előkészületeket igénylő vállalkozást jelentett. A XVII. századtól kezdve azonban már a magyar utazókat is sokirányú, történeti, földrajzi, gazdasági, politikai ismereteket nyújtó utazáselméleti munkák segítették az idegen természeti és főleg társadalmi környezet elmélyült megismerésében, melyek közül a legelterjedtebbek a szepességi szász Frölich Dávid latin nyelvű művei voltak (*A gyakorlati földrajz veleje* [1639]; *Utazók könyvtára* [1643-44]).[63] Az Alsted utazástani munkásságát folytató és önálló enciklopédiává kiteljesítő szerző könyvei pontos instrukciókat adtak a külhonban megfigyelendő dolgokról, különös tekintettel a közélet és a művelődés viszonyaira. A külföld szellemi, gazdasági, politikai életének tanulmányozása ezzel

[62] Lásd: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek útleírások és útinaplók (1580-1709)*, szerk. BINDER Pál, Bukarest, Kriterion, 1976; *Magyar utazási irodalom 15-18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990.

[63] Modern kiadása: David FRÖLICH, *A gyakorlati földrajz veleje* (1639), *Utazók könyvtára* (1643-44), ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15-18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 39-59, 60-115.

párhuzamosan a magyarság önszemléletének mind tudatosabbá válását is elősegítette. Ezt mutatja az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű útleírás, a felvidéki utazó, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* (1620) című műve is, melyben a hátrahagyott szülőföld mindvégig a „változatos Európa" szerves részeként, mintegy viszonyítási pontként jelenik meg.[64] Emellett azonban a kora újkori Magyarország utazói által hátrahagyott utazási irodalom gazdagsága is a magyar szellem Európa fejlettebb régióihoz való igazodását bizonyíthatja. A javarészben Itália vagy Nyugat-Európa országait bejárt peregrinusok művei az utazási eseményeket számba vevő nyers diáriumoktól (Martin Brenner) és tárgyszerű, sematikus útleírásoktól (Pécsváradi Gábor, Kiss István) a részletező, mögöttes háttértudásról is számot adó, egyéni észrevételeket, önéletrajzi elemeket hordozó elbeszélésekig (Huszti György, Szepsi Csombor Márton, Teleki József, Sándor István) meglehetősen széles tartományt foglalnak magukban, köztük a kor európai utazási prózájának minden jelentős műfajára találhatunk példát. A későbbi korok utazási narratíváinak talán legjellemzőbb előzményét azonban Bethlen Miklós (1642-1716) önéletírásának diákkori peregrinációira és későbbi utazásaira emlékező fejezeteiben (Első könyv, XIII-XIX. részek) fedezheti fel a mai olvasó, melyekben már tagadhatatlanul a megismerő „én" áll az elbeszélés középpontjában.[65] Az erdélyi főúr ágostoni mintát követő önéletrajzi művében a kontemplatív, önéletrajzi elbeszélő tudatosan szerkesztett utazási beszámolói olvashatók, akit vallási vagy gyakorlati célok helyett immár elsősorban a tudásvágy és a kíváncsiság: „[*m*]*ind a szerelem, mind a curiositas, már majd megszokott, édesedett, vándorló nyughatatlanság és egyéb okok*" késztetnek időről-időre arra, hogy útra keljen.[66] Ennek köszönhető, hogy Bethlen műve máig élvezetes olvasmányt jelent, s alakjában a személyes élményeit megörökítő modern utazó és útirajz-író előképét pillanthatjuk meg.

A magyar nyelvű útirajz-irodalom kibontakozása és első virágkora azonban már a XIX. század fejleménye, amikor az egyéni és a nemzeti identitás elbeszélésének kérdései a polgárosodás programhirdetésével találkoztak reformkori utazóink műveiben. A romantika korszakváltásának jellemző tünete az utazási kultúra átalakulása, melyet Halász Gábor esszéjében két arisztokrata, apa és fia közti generációs különbség révén szemléltet: „*Széchényi Ferenc a XVIII. századi mágnás rendszerességével kel útra, »tanulmány«-utat tesz, kultúráját gyarapítja; István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszoló útjait folytatja, kalandozik keletről nyugatra. Nyugtalanság űzi, belső láz, nem a régi*

[64] SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, szerk. KULCSÁR Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1979.
[65] BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától* (1708-10) = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 566-616.
[66] *Uo.*, 612.

céltudatosság."[67] Az ismeretszerzést valamint az új benyomások keresését egyaránt fontosnak tekintő romantikus utazó példaképeit Byron és Laurence Sterne művei nyomán gyakran az irodalomból meríti; miközben az utazási feltételek javulása a felvilágosult, iparosodott Nyugattal való találkozás lehetőségét is megkönnyíti számára. Az úthálózat kiépülésének köszönhetően ekkorra már rendszeressé vált a magyarországi nagyvárosokat a Habsburg Birodalom nyugati részeivel összekötő postakocsi-forgalom, majd a reformkortól a vasúti közlekedés és a dunai gőzhajózás is fejlődésnek indult.[68] A kontinens keleti és nyugati régiói közötti technikai-civilizációs szintkülönbség nyomán ugyanakkor a nyugati tekintettel való találkozást a kelet-európai utazók, így a magyarok is a XVIII. századtól kezdve mind inkább egyfajta traumatikus élményként élték meg, mely saját „keleti" identitásukra ébresztette őket.[69] A nyugati tudatban élő, merően negatív tartalmú („barbárság", „zsarnokság", „szegénység", „elmaradottság") kelet-európai *imágó*val való szembesülés kihívást jelentett az itt élő népek számára, a nyugati civilizációs modell átvételére ösztönözve őket. „*A szenvedés és ez a kínzó vágyakozás az ösztönző ereje a modernitás valóban domináns oktatási és közintézményei kiépítésének*" – írja Alexandar Kjosszev.[70] A bolgár kultúrakutató kelet-európai modernizáció folyamatáról alkotott diagnózisa sok tekintetben érvényes lehet magyarországi viszonylatban is, hiszen a hazai műveltség hiányosságait már a Hollandiából hazatérő Apáczai Csere János (1625-1659) is a mintakövető-közvetítő modernizálás eszközeivel: a nemzetközi tudományos élet korabeli alapműveinek magyar nyelvű ismertetése illetve anyanyelvre fordítása, valamint az idegen nyelvoktatás elterjesztése révén kívánta leküzdeni.[71] A későbbi századok magyar reformerei mind hasonló úton jártak, mint a hazai közállapotokat bíráló enciklopédista, amikor a nyugati modernizációs modell követésében határozták meg nemzetük jövőjét. A változásokat szorgalmazó hazai intellektuelek politikai diskurzusában Kjosszev megfogalmazása szerint „*ez az Idegen (ami egyenlő a terjeszkedő,*

---

[67] HALÁSZ Gábor, *A fiatal Széchenyi* = H. G. *Válogatott írásai*, Budapest, Magvető, 1977, 231.

[68] Vö. Irina V. POPOVA-NOWAK, *The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad,1750-1850 = Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, eds. Wendy BRACEWELL, Alex DRACE-FRANCIS, Budapest – New York, CEU Press, 2008, 196-201.

[69] „*...a tükör-stádiumot mint egy identifikációt kell felfognunk, abban a teljes értelemben, amelyet az analízis adott ennek a kifejezésnek. Vagyis ez nem más, mint az az átváltozás, amely az alanyban megy végbe olyankor, amikor egy képet magáévá tesz, egy képet, amelynek e fázishatáshoz való eleve hozzárendeltségét jól kifejezi az ősi imago szó, ahogyan az a pszichoanalitikus elméletben használatos*." Jacques LACAN, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*, ford. ERDÉLY Ildikó, FÜZESSÉRY Éva = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, SÁRI B. László, SZAMOSI Gertrúd, VILCSEK Béla, Budapest, Osiris, 2002, 66.

[70] Alekszandar KJOSSZEV, *Megjegyzések az önkolonializáló kultúrákról*, ford. KARÁDI Éva, Magyar Lettre Internationale, 37(2000), 8.

[71] APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia* (1655) = *Magyar gondolkodók 17. század*, szerk. TARNÓC Márton, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 656-678.

racionális és varázsától megfosztott modern világgal), úgy jelenik meg, mint a történelem főirányának, az emberiség egyetemes sorsának megtestesülése".[72]

Az ifjú Széchenyi István (1791-1860) már első, 1815-ös angliai útja során leszögezte, mit érdemes tanulmányozni a szigetországban: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést.[73] *Napló*jában részletesen be is számol ez irányú tapasztalatairól, többek között egy világítása szolgáló gázgép vásárlásáról is, melyet a vámhivatalnok megvesztegetése árán sikerrel hazaszállíttatott, miközben társaságbeli ismerősei gyanakvással szemlélték technikai eszközök iránti – huszártiszthez méltatlan – kíváncsiságát. Nem tudni, mindebben mennyi volt az ifjú arisztokrata szeszélye és mennyi a céltudatos újítási vágy, később azonban egyértelműen az utóbbi vált meghatározóvá. Első útja során még gazdasági szempontból szükségtelennek, a herderi nemzetkarakterológia alapján pedig a „fiatal" magyar nép lelki alkatától idegennek ítélte az iparosított termelést: „*A gőzgép a mi hazánkban felesleges*" – állapította meg, tekintettel arra, hogy „[*e*]*z a perfekció mindig a nyomorúság következménye, amikor is sok az ember, akiket a szükség kényszerít életüket iparuk által tengetni, márpedig csak Anglia helyzete teszi lehetővé, hogy ez a perfekció gazdagságot teremtsen. Egy harcias nemzethez kezdetben felülmúlhatatlan szilajság illik, ezt kérem én Magyarországtól, nem pedig a szövőgyárat*."[74] A *Hitel*ben (1830) azonban Széchenyi már a vasutak és hajózható csatornák építésének hosszú távú hasznáról értekezik: „*Néhány esztendeig a köznép keresetét csorbítja, némely vásárt felesleggel borít el, s azáltal a közeli birtokost ideig-óráig károsítja, de számosb esztendő leforgása után az egész vidéket elősegélli, s felemelkedésre bírja, s végre szinte mindenki vagy legalább a számosb rész önhasznát sokszorozva leli a közgyarapodásban.*"[75] Mindez már a nyugati mintakövetés gazdaságpolitikai programmá formálását mutatja, melyet „a legnagyobb magyar" 1832-es és 1834-es, több hónapos angliai utazásai is bizonyítanak. Ekkor – naplója tanúsága szerint – Széchenyi már céltudatos összehasonlításokat tesz, a szigetország politikai és technikai fejlettségét egyaránt mércének tekintve. „*Anglia fokozatos kifejlődése révén tökéletes…* – írja, azonnal feltéve a nyugtalanító kérdést: *Hogyan áll Magyarország, ahol annyi minden hátramaradt*[?]. *Meg kell vizsgálni és össze kell hasonlítani a kettő mechanikáját és fokozatos kifejlődését – hogy Angliából a jót mindjárt befogadhassuk – nem pedig véres válság árán*."[76] A *Hitel* optimista záró mondata – „*Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!*"[77] – pedig már

[72] KJOSSZEV, *i. m.*, 7.
[73] SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, Gondolat, 1982, 63.
[74] *Uo.*, 64.
[75] SZÉCHENYI István, *Hitel*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984, 86.
[76] SZÉCHENYI, *Napló*, 721.
[77] SZÉCHENYI, *Hitel*, 270.

egyértelműen a nyugatias társadalmi-gazdasági fejlődés által megteremtendő nemzeti közösségre utal. A rendi Magyarország (natio Hungarica) helyébe lépő modern nemzet, mint „*a társadalom holisztikus, reprezentatív víziója*”[78] Széchenyinél tehát a nyugati modernitással való találkozás élményéből születik. Kjosszev érvelése szerint tipikusan a kelet-európai – illetve tágabb értelemben a nyugati civilizáció perifériáin élő – népekre jellemző az a magatartás, amikor „[*a*] *szenvedés az idegen kulturális minták hiányától és megszerzésük vágya konstituálja a »saját« identitást*”,[79] miközben az új nemzeti önazonosság keletkezése a valaha élt nemzet újjászületésként jelenik meg. Azaz Széchenyi megfogalmazása szerint „*Álomkórságban dermedez nemzetünk; de még van idő a felébredésre, sok azonban többé nincs*.”[80]

Széchenyi ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy egy univerzalisztikus „nyugati” kulturális modell teljes körű adaptációja nemcsak hogy nem lehetséges, de nem is lenne kívánatos a magyarság számára. Ehelyett sokkal inkább arra törekedett, hogy a magyar nép nyugati szemmel megpillantott keletiségét a puszta negativitással szemben önálló, sajátos tartalommal bíró identitásként fogja fel. Ezt célozza *A Kelet népe* (1841) programhirdetése, melyben többek között a magyarság nyugatitól eltérő idő-tapasztalatát is az integráns „nemzeti géniusz” metaforájaként értelmezi: „*Míg más nemzetek a jelenben látszanak élni, s jellemzetük megelégedés és jókedv,* […] *a magyar* […] *vagy nem remél többé semmit, s a múltban hiszi örökre eltemetve hír- s nevét, vagy a nagy idők folyamátul vár lelki sebeire írt, s néha de csak átfutó csillámként, a messze jövendőben sejti nemzeti fényét, s látja megnyílni egét*.”[81] Jellemzően a németség képviseli a „másik” időbeliséget, melyhez képest a „saját” nemzeti-történelmi idő kifejezést nyer: „*Laktam sokat németek közt* – folytatja a gróf –*, természetüket magamra alkalmazni iparkodván, s köztök a napnak, az egyébként kellemetesen töltött napnak bezártával elvágva érzém a jövendőt*… […] – *Mit érzek viszont magyarok közt* […]*? Bánatot és reményt!*”[82] Homi K. Bhabha megfogalmazása szerint a modern nemzet fogalmának és metaforikus nyelvének megteremtése során „[*a*] *mindennapi élet maradványait, foszlányait és töredékeit újra meg újra az összefüggő nemzeti kultúra jeleivé kell átalakítani*.”[83] „Kelet népének” nemzeti sajátosságait számba véve ezt teszi Széchenyi István, melyhez a nyugati tükörre van szüksége. A gróf naplófeljegyzéseiben, értekező

[78] Homi K. BHABHA, *DisszemiNáció: A modern nemzet ideje, története és határai*, ford. SÁRI László = *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat, 1999, 91.
[79] KJOSSZEV, *i. m.*, 8.
[80] SZÉCHENYI, *A Kelet népe*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 14.
[81] *Uo.*, 11.
[82] *Uo.*, 11.
[83] BHABHA, *i. m.*, 92.

műveiben és gyakorlati munkásságában is vissza-visszatérő motívumként jelenik meg a hazai kérdésekre adandó válaszok keresése a nyugat-európai fejlett társadalmak intézményeinek, technikai vívmányainak szemléletében, valamint a nyugati nézőpont elsajátítása és visszavetítése a hazai világra, mely annak civilizációs elmaradottságait és sajátos karakterjegyeit egyaránt láthatóvá teszi. Saját és idegen egymást tükröző képeinek kiazmusa ezáltal Széchenyi írásainak egyik legfontosabb retorikai alakzatát képezi.

A következő bő két évtized során a reformer szemléletű, főként köznemesi származású ifjúság számos tagja kelt útra, hogy személyesen is találkozhasson az olvasmányaiból megismert fejlett európai társadalmakkal.[84] Az élményeiket rögzítő magyar utazók legfontosabb világirodalmi példáit ekkor már Goethe *Utazás Itáliában* című műve, valamint az európai romantika útirajzai jelentették, amelyeknek középpontjában a korábbi korok személytelen útleírásaival szemben mindvégig az utazó, szemlélődő, elmélkedő személyiség, és a külvilágnak az individuum tudatán átszűrt képe áll. A nemzeti kibontakozás Széchenyi által felvázolt modellje ugyanakkor olyan narratív sémát adhatott a reformkori utazóknak, melyben saját személyes útkeresésüket egy nagyobb közösség önmagára eszmélésének történetébe illesztve tudták elbeszélni. Az előszót író Szemere Bertalan (1812-1869) például így kommentálta közönsége elé bocsátandó *Utazás külföldön* (1840) című útirajzát: „*Egy kérdés lebege lelkem előtt, mikor elindultam: »Reményljek-e az embertől s higyjek-e* [sic!] *benne?« Most, midőn megtértem, szívem ünneplő örömmel adja a feleletet: »Igen.« S e szent hit gyümölcse utazásomnak, aranygyapjú helyett magamnak én ezt hoztam*."[85] Az egymás után születő útirajzok így a magyar modernizációs viták középpontjába kerültek: „*... ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkba foganattal átültethetnének*" – foglalta össze a reformkori utazók célkitűzéseit Szemere.[86]

A reformkori magyar útirajzok sorában a későbbi miniszterelnök munkáján kívül többek között Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834), Pulszky Ferenc *Úti vázlatok 1836-ból* (1839), Wesselényi Polyxéna *Olaszhoni és schweizi utazás* (1842), vagy Irinyi József *Német-, francia-, és angolországi úti jegyzetek* (1846) című művei feltétlenül megemlítendők. A Széchenyi értekező műveiben, naplójegyzeteiben megjelenő tükör-alakzat e művekben már tudatosan alkalmazott ábrázolási módszerré válik. Reformkori útirajzainkban a kelet-európai utazó tekintete nyugatra fordul, a hazai közállapotok gyötrő kérdéseire keresve

[84] Vö. FENYŐ István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt* = F. I., *Két évtized: Tanulmányok és kritikák*, Budapest, Magvető, 1968, 109-110.
[85] SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön: Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*, szerk. STEINERT Ágota, Budapest, Helikon, 1983, 9.
[86] SZEMERE, *i. m.*, 70.

választ. „[*M*]*inden országban azt vizsgáld, mi ott legtökéletesb*”[87] – írja Szemere, aki ennek megfelelően a német államokban elsősorban az oktatási rendszert: a közoktatás szabályozását, a népiskolákat és a pedagógusképzést; Franciaországban a közéletet: az állam és a civil társadalom intézményeit, az irodalmi élet, sajtó, kávéházak világát; Nagy-Britanniában a jogrendszert, ezen belül is a büntetőjogot, valamint az ipari forradalom vívmányait; Svájcban pedig a természetet tanulmányozza. Módszere mindvégig az összehasonlítás: „*Nemde hasonló vagyok a vércséhez* – teszi fel némi keserű öniróniával a kérdést –*, mely a pompás új épületekről is sivítva elvágy s néz az omladékba. Igen, barátom, de nem ok nélkül néz: fészke az omladék.*”[88] „Kelet népének” fia ugyanis a nyugati tükörben mindeközben saját képét is megpillantja: „*Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető, magában visel minden alakot.* […] *Mint küszködünk mi azzal, ami itten rég megfejteték, mint tapogatjuk félénken, mi itten rég világos.*”[89] A távolság szülte meglátásokon túl azonban Szemere módszeresen, szinte önkínzó kíváncsisággal keresi és rögzíti a Magyarországról és a magyarságról külföldön élő benyomásokat, azt sem hallgatva el olvasói előtt, ha a nyugati tükör torzképet mutat. A nem is túl távoli Csehország és Szászország lakói termékeny, de ritkán lakott és szinte teljesen civilizálatlan országként ismerik Magyarországot, ahol rabszolgaság uralkodik, télen pedig medvék és farkasok támadásaival kell számolnia az utazónak, de a magyarság képe németföld más területein sem kedvezőbb, Franciaországban pedig – Szemere mély megdöbbenésére – Sobri Jóska, a rablóvezér az egyetlen magyar, akit név szerint ismernek.[90] A németek egyébként jellemző módon szlávnak, a franciák pedig a német nyelv egyik dialektusának vélik a magyart; míg a brit szigeteken járva keserűen állapítja meg, hogy „[*r*]*ólunk, alkotmányunkról, nyelvünkről, állapotunkról itt* semmit nem *tudnak.*”[91]

Mindazonáltal az ország modernizációs lehetőségeit Szemere Széchenyinél is jóval optimistább módon szemléli, miközben a nyugati tükörben felismert magyar *imágó* szerves része, sőt az európai környezetben kibontakoztatásra váró pozitív identitás-eleme marad a keletiség: „*Nyugat- és Közép-Európa sokat várva pillant rá: Kelet-Európa sorsa leginkább kezében fekszik. Mint egy növény, melyet keletről nyugatra általhoznak, megsínylette az általültetést; de már kipihente magát, s új pályáján emlékezni fog, hogy kelet az ő hazája.*”[92]

[87]*Uo.*, 59.
[88]*Uo.*, 49.
[89]*Uo.*, 131-132.
[90]*Uo.*, 222.
[91]*Uo.*, 371. [Kiemelés a szerzőtől.]
[92]*Uo.*, 103.

A magyar utazók munkássága nyomán reformkori gondolkodóink szemléletében kettős földrajzi és szimbolikus polarizáció alakult ki: eszerint Széchenyi, Wesselényi, majd a példájukat követő útirajz-írók nyugatra vezető utazásai az elképzelt jövőbe, míg a Kőrösi Csoma Sándor (1784-1842), Jerney János (1800-1855), Reguly Antal (1819-1858) életművéhez kapcsolódó keleti utak a magyarság múltjába vezetnek.[93] Különböző műfajokat magában foglaló utazási irodalmunkhoz azonban kezdettől a magyar szellem európai horizontú tájékozódása és az európai centrumhoz való felzárkózás törekvései kapcsolódtak. A XVI-XVII. századi kezdetek után a reformkori utazók a narratív szerkezetű útirajz képében megtalálták azt a műfajt, melynek középpontjába a szemlélődő és ismeretekben gazdagodó, magát szenvedő hazájával azonosító, s rajta keresztül az emberiség üdvét is kereső individuumot állíthatták. Szemere, Irinyi, Pulszky és társaik műveinek kultúrkritikai töltete elsősorban a hazai társadalmi-kulturális viszonyok európai tükör által való láttatásában mutatkozik meg, ezáltal jelentős örökséget hagyva a magyarság szenvedélyes önvizsgálóinak XX. századi nemzedékére.

2. A nemzedék

2.1 A nemzedéki jelenség modern elméletei

„*A nemzedék, ez a tömeg és az egyén közötti dinamikus forma a történelem legfontosabb fogalma, hogy úgy mondjam, sarokvasa, ami körül a történelem forog*” – írta José Ortega y Gasset *Korunk feladata* (1923) című művében.[94]

Ha a spanyol filozófus megfogalmazása tán némiképpen túlzónak is tűnhet, az azonban vitathatatlan, hogy az európai népek kultúrtörténetének évszázadain végigtekintve számos alkalommal találkozhatunk a nemzedéki jelenség kérdéseivel. A görög mitológiában a hésziodoszi „istenek harca” különböző nemzedékek tagjainak konfliktusaként merült fel, míg a bibliai zsidó-keresztény hagyományban a nemzedékek egymást váltó genealogikus sora a kezdethez vissza-visszatérő időtapasztalat egyik legfőbb hordozóját jelentette. Az archaikus kultúrákban ugyanis a társadalmi változások intervalluma általában jóval hosszabb volt az egyes nemzedékek élettartamánál, ezért értékváltozást hozó valódi nemzedékváltás helyett sokkal inkább csak genealógiai váltás, életkori szerepcsere jellemezte őket. Az azonos értékrendet hordozó korosztályok cseréje megfelelt a premodern társadalmak ciklikus

[93] Vö. POPOVA-NOWAK, *i. m.*, 222.
[94] José ORTEGA Y GASSET, *Korunk feladata*, ford. SCHOLZ László, Budapest, Nagyvilág, 2003, 8.

időfelfogásának, mivel általa az időbeliség a kezdethez állandóan visszatérő, körbeforgó folyamatként érzékelhető, melyben az újabb és újabb életkori csoportok tagjai maguktól értetődően nőnek bele a közösség értékrendjébe.

A korábbi korok változatlanságot és stabil értékhierarchiát sugalló világképével szemben a folyamatosan változó modern társadalomban élő ember számára meghatározóvá vált az idő lineáris, előrehaladó és visszafordíthatatlan múlásának élménye. A Bergson filozófiájáról elmélkedő Márai Sándor szavaival: „*A mi korunk gondolkozását, végzetét éppen az idő fogalmának mint mindent meghatározó és magába rántó komponensnek megjelenése jellemzi.* […] *Az idő a mi igazi végzetünk, az időben élünk, gondolkozunk, az idő végzetéből iparkodunk valamilyen metafizikai magaslatra felkapaszkodni – a zuhanás a kopernikuszi, a keresztény világból a csaknem anarchikus időtérfogatba túlságosan elemi, s egyelőre még nincs sehol szirt, sem korlát, amiben a zuhanó ember megkapaszkodhatna.*”[95] A modern ember számára ilyen „metafizikai magaslat” a nemzedék, mint az azonos történelmi korban felnőtt egyének saját időérzékeléssel, kollektív emlékezettel rendelkező közössége, mely saját belső időbeliségének stabilitását („*rendszeridő*”) állítja szembe a külső idő („*eseményidő*”) múlásával.[96] A modernitás gyorsan változó társadalmi viszonyrendszerében az egymást követő korosztályok életkori váltakozása egymástól elkülönböződő szemléletmódokkal, kollektív élményvilággal és értéktartalmakkal telítődik. „*Az egyes nemzedékek* – mint önálló időtudattal rendelkező, bergsoni értelemben felfogott tartamok[97] – *tehát a jelenben való élés olyan konkrét formáját valósítják meg, amellyel együtt jár egy sajátos szemléletű visszatekintés a múltra, és előretekintés a jövőre, valamint egy sajátos vonásokat hordozó együttélés – egyidejűség – a múltnak és a jövőnek a jelent tárgyi tartalomként kitöltő elemeivel.*”[98] Ennek következtében a modern társadalmakban a folytonossággal szemben sokkal inkább az újrakezdést és a társadalmi tudat megszakítottságát jelzik az egyes nemzedéki kohorszok. Számukra a megörökölt hagyományokhoz való viszonyulás is problematikussá válik, mivel a perspektíva folyamatos változása az újraértelmezés állandó

[95] MÁRAI Sándor, *Európa elrablása* = M. S., *Európa elrablása; Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Budapest, Helikon, 2008, 86-87.
[96] Vö. VERESS Károly, *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*, Kolozsvár, Pro Philosophia – Polis, 1999, 196-197.
[97] „*Az egészen tiszta tartam az a forma, melyet akkor ölt eszméleti állapotaink egymásutánja, mikor énünk elhagyja magát, mikor tartózkodik attól, hogy a jelen állapotot az előttevalóktól elválassza.* […] *Van egy valóságos, tartam nélküli tér, melyben azonban eszméleti állapotainkkal egyidejűleg tünemények jelennek meg és tűnnek el. Van egy valóságos tartam, melynek heterogén pillanatai átjárják egymást, de melynek minden pillanata közelíthető a külső világnak egy vele egykorú állapotához s mely épen e közelítés hatására a többi pillanattól elszakadhat. E két valóság összehasonlításából születik a tartamnak a térből származó szimbolikus ábrázolása. A tartam így homogén közeg illuzórius formáját ölti s e két tagnak, a térnek és a tartamnak, kötőjele az egyidejűség, melyet úgy lehetne meghatározni, hogy az idő metszete a térrel.*” Henri BERGSON, *Idő és szabadság*, ford. DIENES Valéria, Szeged, Universum, 1990, 112, 118.
[98] VERESS, *i. m.*, 257-258.

kényszerét, egyszersmind lehetőségét hordozza: „*Minden nemzedék újraírja a saját történelmét*” – amint a történetfilozófus Louis O. Mink fogalmaz.[99] A történelmet mindig a túlélő, apáik felett ítélkező győztesek írják, a maguk fogalmait, cél-képzeteit alkalmazva a tőlük időben elválasztott identitások, és a hozzájuk kapcsolódó jelenségek, fogalmak, intézmények értelmezése során. Ennek köszönhetően a történelemben rejlő értelem nemzedékenként megújul, s a múlt folyamatos változásban van, állandó revízió tárgyát képezve. Az egyes korszakok értelmező közösségeihez kapcsolódó, változó nézőpontok kérdése azonban, ahogy Mink is utal rá, csak a XX. század során került a bölcseleti érdeklődés középpontjába.[100] Mindebben pedig az új század nemzedékenként változó történelmi élményei is jelentős szerepet játszhattak.

José Ortega y Gasset korábban már idézett művében az egyes nemzedékeket olyan társadalmi formációkként határozta meg, melyek közös arculattal, jellemző sajátosságokkal rendelkeznek, ezáltal önálló társadalmi formákat, eszméket, intézményeket, tudományos rendszereket alkotnak, sajátos nézőpontot képviselnek a történelemben. E közös történelmi-társadalmi téren belül az egyének különböző jellemvonásokkal és gyakran egymásnak ellentmondó ideológiákkal rendelkezhetnek, mégis azonos kor gyermekei. „*Egy XIX. századi reakciós és egy forradalmár között sokkal nagyobb a hasonlóság, mint bármelyikük és miközöttünk*” – írja a spanyol filozófus, mivel „[*o*]*lyan mértékben tartozunk egy korszakhoz, amilyen mértékben képesek vagyunk elfogadni annak dilemmáját, s az általa ásott árok egyik oldalán hajlandók vagyunk harcolni*”.[101] A történelem értelmének kérdése e korszakos dilemmák képében merül fel az egyes nemzedékek horizontján, melyek megválaszolása Ortega szerint egy-egy nemzedék feladatát jelentheti. A „*felhalmozó korszakok*” képviselői a korábbi nemzedékek által megalkotott politikai, tudományos, művészi eszmékhez, intézményekhez kapcsolódnak, míg a „*romboló és vitázó korszakok*” gyermekei a készen kapott társadalmi formákkal szemben fogalmazzák meg értékrendjüket. A spanyol filozófus megállapítása szerint e nemzedék-tipológia alkalmas lehet a történelem nagy mozgásainak ábrázolására, melynek során az emberiség élete „öreges” és „fiatalos” korszakok váltakozásaként jellemezhető. A megörökölt hagyományokhoz fűződő viszonyukat nem tisztázó, koruk feladatát elmulasztó nemzedékek azonban nem teljesítik küldetésüket, férfikorukhoz a történelem frusztrált, identitás-válsággal küzdő korszakai kapcsolódnak.[102]

---

[99] „*Each generation rewrites its own history, the saying goes.*” Louis O. MINK, *On the Writing and Rewriting of History* = L. O. M., *Historical understanding*, eds. Brian FAY, Eugene O. GOLOB, Richard T. VANN, Ithaca – London, Cornell University Press, 1987, 89.
[100] *Uo.*, 104.
[101] ORTEGA Y GASSET, *i. m.*, 9, 26.
[102] *Uo.*, 10-12.

Míg Ortega y Gasset történetbölcseleti úton jutott el a nemzedékek tipológiájához, addig a terület másik jelentős korabeli teoretikusa, Mannheim Károly a közös perspektíva ateoretikus kötése által létrehozott generációs identitásközösségek kialakulását vizsgálta. A Magyarországról származó szociológus németországi emigrációja idején született, *A nemzedékek problémája* (1928) című tanulmányának gondolatmenete a szemléleti különbségek ellenére számos párhuzamosságot mutat Ortega érvelésével, ugyanakkor az identitások kialakulásának nézőpontjából árnyalva a spanyol filozófus által meghatározott fogalmakat. Mannheim a nemzedék, mint társadalmi alakzat létrejöttének feltételeit elemezve három egymást kiegészítő fogalmat határoz meg. A *nemzedéki elhelyezkedés* az osztályhelyzethez hasonlóan az érintetteket „*a társadalmi-történelmi élettérben elfoglalt sajátos helyzetük következtében a lehetséges történés egy bizonyos játékterére korlátozz*[*a*]*, és ezzel az átélésnek és a gondolkodásnak, a történelmi folyamatba való beavatkozásnak egy sajátos fajtáját sugallj*[*a*]”.[103] Vagyis a nemzedéki helyzet az egyéniség lehetséges megnyilvánulásait: érzéseit, cselekvéseit, eszméit csak egy bizonyos időbeli és társadalmi közegben engedi kibontakozni, a potenciális lehetőségek nagy részét pedig kizárja. A kronológiai egyidejűség azonban Mannheim szerint még nem indokolja, legfeljebb csak valószínűsíti a társadalmi összetartozást. „*Csak a közös történelmi-társadalmi élettér ad arra lehetőséget, hogy a születésnek megfelelő elhelyezkedés a kronológiai időben szociológiailag is releváns elhelyezkedéssé váljék*” – írja, elhatárolva magát a nemzedék-fogalom biológiai megközelítéseitől.[104] Az egyes nemzedékek tagjai között szocializációs alapon létrejövő összetartozást, sorsközösséget a szerző *nemzedéki összefüggés*nek nevezi. Az egyes nemzedéki összefüggéseken belül pedig a szociológus szerint „*az élményeket más-más módon feldolgozó csoportok*” különböző *nemzedéki egység*eket – vagyis egymástól eltérő, gyakran egymással élesen szembenálló érdekeket és értékeket valló kulturális-ideológiai csoportokat – hoznak létre.[105] „*Mannheim nemzedékfogalmának három alakulata pontosan a vitális, társadalmi, és szellemi általa bevezetett három rétegének felel meg*” – jegyzi meg Sigrid Weigel.[106]

---

[103] MANNHEIM Károly, *A nemzedékek problémája*, ford. BENDL Júlia = M. K., *Tudásszociológiai tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2000, 218.

[104] *Uo.*, 225. – E fogalom a szerző más műveiben, többek között az *Ideológia és utópiá*ban is felbukkan: „*A generációs elhelyezkedés itt is egyfajta »kollektív összekötöttség«, amelyen különböző »világértelmezés- és tudásfajták« alapulnak*.” Vera SPARSCHUH, *Mannheim Károly tanulmánya a generációk problémájáról – műtörténeti és elméleti dimenziók*, ford. CS. KISS Lajos, Világosság, 2007/7-8, 113. [Eredetileg: Karl MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1985, 232.]

[105] MANNHEIM, *i. m.*, 232.

[106] „*Es sollte deutlich geworden sein, daß die drei Ausformungen von Mannheims Generationsbegriff genau den drei von ihm eingeführten Ebenen des Vitalen, Sozialen und Geistigen entsprechen.*” Sigrid WEIGEL, *Generation, Genealogie, Geschlecht: Zur Geschichte des Generationskonzepts und seiner wissenschaftlichen Konzeptualizierung seit Ende des 18. Jahrhunderts = Kulturwissenschaften: Forschung – Praxis – Positionen*,

Az Ortega által „öreges” és „fiatalos” korszakok váltakozásaként leírt, s a „metahistória” neologizmusával jelölt társadalomtörténeti mozgás hátterének szociológiai jellemzésére Mannheim a „társadalmi dinamika” fogalmát vezeti be. „*A statikus viszonyok az áhítat érzelmi értékét teremtik meg, amikor az ifjúság hajlik arra, hogy alkalmazkodjék az öregekhez*” – írja a szociológus. Ezzel szemben „[*a*] *fokozódó dinamika tudatosítása arra készteti az idősebb nemzedékeket, hogy nyitottabbak legyen*[*ek*] *a fiatalsággal szemben*”.[107] A társadalmi dinamika gyorsulásával a modern korban egyre kevésbé válik lehetségessé az egyes nemzedéki összefüggések harmonikus egymáshoz kapcsolódása, mivel az egymást követő nemzedékek tagjainak szocializációját, történelmi tapasztalatait mind nagyobb távolság választja el egymástól. Az ilyen – Ortega által „romboló és vitázó korszakoknak” nevezett – korok gyermekei „új nemzedéki stílust” hoznak létre, melyet Mannheim – Arisztotelész nyomán – „*nemzedéki entelekheiának*” nevezett el.[108]

Ortega és Mannheim vizsgálatai a nemzedékek, mint adott történelmi-társadalmi nézőponttal rendelkező értelmező közösségek, és az általuk meghatározott történelem dinamikájának összehasonlító szemléletét tették lehetővé. Mindkét elméletre jellemző a biologizmussal való szakítás: Ortega kettős modelljében az egyénekhez, és az általuk alkotott közösségekhez vitális és kulturális funkciók kapcsolódnak. Ennek során a kultúra fogalma azon vitális funkciók, tevékenységek eredményeként nyer értelmezést, „*amelyek olyan objektív törvényeknek engedelmeskednek, amelyek magukban hordozzák egy életen túli rendhez való alkalmazkodás feltételét*”. Vagyis „[*a*] *szellemi élet nem egyéb, mint azoknak a vitális funkcióknak a gyűjteménye, amelyeknek a terméke vagy eredménye életen túli jelentőséggel rendelkezik*”.[109] Mannheim háromosztatú modelljében ezzel szemben a vitális és a szellemi szféra közötti közvetítő rétegként a társadalmi fogalma jelenik meg, mivel a szerző – a szellemtudományos hagyományhoz kapcsolódva – kizárja a vitális erők szellemi életre való közvetlen befolyását.[110]

Mindkét modell számol egyrészt az egyes nemzedéki kohorszok belső érték-pluralitásával, másrészt a nemzedéki diskurzusok egymáshoz fűződő kapcsolatainak – a XX.

Hrsg. Lutz MUSNER, Gotthart WUNBERG, Wien, Univ. Verlag, 2002, 170.

[107] MANNHEIM, *i. m.*, 230.

[108] MANNHEIM, *i. m.*, 238. – Az Arisztotelész által alkotott, *Fizikájában* szereplő „entelecheia” szó három fogalmat kapcsol össze: „enteles” ~ „teljes”, „tökéletes”, „befejezett”; „echein” ~ „birtoklás”, „folyamatos erőkifejtés a fenntartás érdekében”; „endelecheia” ~ „kitartás”. A fogalom olyan jelenségre alkalmazható – s Mannheim szerint egy-egy autonóm társadalmi formát alkotó nemzedék is ilyen –, mely „[*a*] *teljességet a folytonosság vagy kitartás eszméjével egyesíti*”. [„*A fusion of the idea of completeness with that of continuity or persistence.*”] Vö. Joe SACHS, *Aristotle's Physics: A Guided Study*, New Brunswick – London, Rutgers University Press, 1995, 245.

[109] ORTEGA Y GASSET, *i. m.*, 30.

[110] WEIGEL, *i. m.*, 170.

századra különösen jellemző – nem dialektikus jellegével: „... *minden népnek és minden kornak megvan a maga tipikus lelke* […] *mellyel tökéletesen fogékony bizonyos igazságokra, másokra ellenben reménytelenül alkalmatlan.*”[111] Ennek megfelelően a spanyol filozófus álláspontja szerint „[*m*]*inden élet a világegyetemre tekintő nézőpont. Szigorúan véve, amit az egyik lát, nem láthatja más. Minden egyén – személy, nép, kor – pótolhatatlan szerv az igazság meghódításához*”.[112] Mannheim következtetése ezzel némiképp egybecseng: „*Az új emberek újrakezdése mindig be is temet felhalmozott javakat, de tudattalanul is elvégzi a már meglévő szükséges kiválogatását és átrendezését, s arra tanít, hogy felejtsük el a már használhatatlant és arra vágyjunk, amit még senki sem ért el*” – írja,[113] sok tekintetben *A történelem hasznáról és káráról* nietzschei hagyományához kapcsolódva.[114]

Ortega y Gasset és Mannheim modelljei mutatják, hogy a nemzedékiség kutatása a XX. század közvetlenül megélt tapasztalatai nyomán immár jócskán túlmutatott a pozitivisták korábbi biológiai-demográfiai megközelítésein, s egészen a társadalom és a kultúra mibenlétének, alapfogalmainak újragondolásáig vezette a kortársakat. A nyugati kultúra utóbbi évszázadai során lezajlott folyamatok nehezen lennének értelmezhetők a nemzedéki jelenség vizsgálata nélkül, annál is inkább, mivel az egyes nemzedéki szemléletek, értékek és rájuk épülő magatartások elkülönböződése révén maga a kultúra értelmezése is nemzedékenként változik. A modern társadalmakban „[*a*] *kultúra világa ily módon lényegében több, egymással érintkező és kommunikáló kultúra világaként határozható meg. Mindenik kulturális nemzedék egy kultúraszervező középpontként érvényesül, olyan »személyiségként«, »énként«, amely egy elsődleges, eredeti létszféra képviselőjeként lép fel minden »mással«, »idegennel« szemben*”.[115] Szellemi „apák” és „fiúk” nézetkülönbsége ennek során koronként más-más értékrendbeli, világnézeti tartalmakkal telítődik, és gyakran a fiak nemzedékének generációs alapú lázadásaként tör a felszínre. A nemzedéki lázadás mítoszának alapját azonban minden korban az ifjúság állapotának erényessége: a „történelem terhétől” való mentessége és a hatalmi pozíciókon való kívülállása jelenti. A múlttal való szakítás ilyen nemzedéki alapú paradigmáit hozta létre többek között a német felvilágosodás racionalizmussal szemben kritikus „Sturm und Drang” mozgalma, vagy a XIX. századi historizmus világképét tagadó századvégi szecesszió.[116]

---

[111] ORTEGA Y GASSET, *i. m.*, 68.
[112] *Uo.*, 70.
[113] MANNHEIM, *i. m.*, 222.
[114] Vö. Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Budapest, Akadémiai, 1989, 31.
[115] VERESS, *i. m.*, 274.
[116] Vö. HATOS Pál, *A nemzedék tapasztalata: A generációs feszültség színeváltozásai az első világháborúig*, Forrás, 2010/2, 32-34.

Az egyes nemzedéki paradigmák formálódása minden esetben diszkurzív módon valósul meg. Veress Károly megfogalmazása szerint „*az egyes nemzedékek által alkotott szövegek egy sajátos nemzedéki kód hordozói, kettős értelemben is: egyrészt a világnak a nemzedéki szemléletben és önszemléletben megmutatkozó értelemteli modelljét jelenítik meg, másrészt az adott nemzedék kulturális identitására jellemző szövegalkotás szabályszerűségeit is felismerhetően magukon viselik.*”[117] Ezáltal „*a nemzedék, mint a kultúrán belül sajátos formákban szerveződő szövegvilág*” érhető tetten.[118] Az egyes nemzedéki csoportok tagjainak írásaiban fellelhető jellegzetes kultúra-, világ- és önértelmező alakzatok, illetve a szerzők munkásságára jellemző írásmódok, műformák nyomon követése ennek megfelelően lehetővé teszi az egyes korszakok nemzedékproblémáinak szövegközpontú vizsgálatát.

2.2 Nemzedéki kérdés a két világháború között

„*Én a világháború megindulása napján már túl voltam ötvenedik esztendőmön, és olybá vettem, hogy túl vagyok már mindenen, túl az életen, túl a költészeten. A sors úgy akarta, hogy még éljek, még írjak.*”

(Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*)

„*Valóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt.*”

(Babits Mihály: *Curriculum vitae*)

„*Igen, nemzedékem rögtön valamilyen borzalmas May Károly-regény kellős közepén kezdte az életet; a gyermekkor arany napja leáldozott, a denevérek eltűntek, repülőgépek és világító rakéták jelentek meg az égen. Az évjáratot az iskolapadok közül vitték el a háborúba.* […] *Nemzedékem soha nem érezte a rejtettséget és bizonyosságot, mely eltöltötte apáink lelkét.*”

(Márai Sándor: *Kassai őrjárat*)

Az egymást követő nemzedéki elhelyezkedések közötti nézetkülönbségek elsősorban az olyan történelmi helyzetekben éleződnek ki, amikor az újabb korosztályok tagjai a korábbiaktól jelentősen eltérő társadalmi tapasztalatokra tesznek szert. Ilyen tapasztalatot jelenthetnek egy-egy háború vagy forradalom eseményei a bennük résztvevő, vagy a következő időkben felnövő generációk számára. Ilyenkor a fiatalok szüleikétől alapvetően különböző élményei érvénytelenítik a megörökölt szemléleti kereteket, miközben az új élményvilág új értékeket, magatartásformákat, múlt- és jövőképet hordozó nemzedéki identitást alakít ki bennük.

[117] VERESS, *i. m.*, 283.
[118] *Uo.*, 287.

A nemzedéki megszakítottság és újrakezdés ilyen tapasztalatait élhették át Európa népei a XX. század első évtizedei során, amikor az első világháború, illetve az azt követő idők gyors egymásutánban bekövetkezett történelmi kataklizmái a különböző korcsoportok tagjainak szinte áthidalhatatlan tapasztalati elkülönböződését eredményezték. Az 1920-as, ’30-as években egyszerre voltak jelen azon nemzedékek tagjai, akik koruknál fogva már elkerülték a hadkötelezettséget; azok, akik aktív részeseivé váltak a harci cselekményeknek; illetve azok, akiknek már csak gyermekkori élményei kapcsolódtak a háborús évekhez. E körülmények jelentős szerepet játszhattak abban, hogy a nemzedékiség problémája a húszas évektől a filozófiai és társadalomtudományos érdeklődés homlokterébe került: „*a nemzedék, mint szociológiailag meghatározott évfolyamfüggő élmények egységének tudományos megalapozása az első világháború utótörténetéből magyarázható*” – írja Sigrid Weigel.[119] Az előző nemzedékek szilárd világképének, értékrendjének felbomlása ugyanis töréspontot jelöl a nyugati országok társadalomtörténetében és történelmi tudatában: a háborús idők és a későbbi zavaros évek során felnőtt nemzedék tagjai másképp látták a világot, más értékeket vallottak, mint szüleik, így a XIX. századi fejlődés-hitű optimizmus, romantikus-hazafias eszmények, patetikus retorika sokszor éles elutasítása jellemezte őket. George Orwell visszaemlékezése szerint Nagy-Britanniában „*1918-ra így minden negyven évesnél fiatalabb férfi rossz szemmel nézett az öregebbekre, a harcok nyomán támadt háborúellenes hangulat pedig hovatovább mindenféle ortodoxiát és tekintélyt tagadó, általános lázadássá szélesedett. A fiatalság körében sajátos kultusz – az öregek gyűlöletének kultusza – dívott. Olybá tűnt: egyedül az öregek »túlhatalma« okozza az emberiség összes baját, és lassan Walter Scott regényeitől a Lordok Házáig minden fennálló, jól bevált intézmény gúny tárgyává vált, csak mert az »öregek« jó véleménnyel voltak róla.* […] *A forradalmi hangulat persze utóbb azokra is átterjedt, akik a harchoz még túl fiatalok voltak, így a középiskolák fiatalságára is. Akkoriban mindannyian egy új kor felvilágosult teremtményeinek képzeltük magunkat, akik merészen elvetik a levitézlett »öregek« reánk erőszakolt dogmáit.*”[120] A húszas évek során fellépő fiatal írók életérzését Európa-szerte alapjaiban határozták meg az olyan új szellemi hatások, mint Oswald Spengler relativista kultúrfilozófiája, vagy T. S. Eliot víziója *Átokföldjé*ről: Jean Cocteau, Aldous Huxley, Evelyn Waugh és társaik műveiben kulcsszerepet kap a nyugtalan, kaotikus, magából kifordult világ ironikus, karikírozó újraalkotása; a viktoriánus tekintélyelv, tragikus pátosz és érzelmesség helyébe lépő könnyed

[119] „*Es ist immer wieder betont worden, daß die wissenschaftliche Begründung der Generation als eine soziologisch definierte Einheit jahrgangsbedingter Erfahrungen aus der Nachgeschichte des Ersten Weltkrieges zu erklären sei*” WEIGEL, *i. m.*, 171.
[120] George ORWELL, *A wigani móló*, ford. LÁZÁR Péter, Cartaphilus, Budapest, 2001, 155-156.

gúny; ugyanakkor az élet árnyoldalainak felvillantása, a nyomor és az értelmetlen pusztulás gyakran groteszk megjelenítése sem idegen tőlük. Samuel Hynes ezzel kapcsolatban a korabeli angol irodalmi élet jellemző bon mot-ját idézi: „*A romantikus pásztorköltészet hagyománya, ahogy valaki mondta, meghalt a nyugati fronton.*”[121]

A magyar társadalom számára a háborús összeomlás – ha lehet mondani – a nyugat-európai népek krízistapasztalatánál még sokkalta megrázóbb élményt jelentett, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia vereségét a dualista államalakulat és a részét képező történelmi Magyarország felbomlása, valamint az 1918-19-es évek elbukott társadalmi modernizációs kísérletei nyomán egymást váltó vörös- és fehérterror váltóláz-szerű traumái kísérték. „*A honi válságkultúrát főként egyetlen konkrét történelmi krízishelyzet hívja életre – amely azonban a* teljes *magyar történelem felülvizsgálására kényszerít*” – amint Margittai Gábor fogalmaz.[122] A történelmi megrázkódtatások után lassanként újjászerveződő magyar szellemi életben is felerősödött a különböző nemzedéki élmények, tapasztalatok szerepe, melyek az egyes korcsoportok tagjainak világképét alapjaiban választották el egymástól. Ezt támaszthatják alá a fejezet élén szereplő, azonos történelmi háttérre reflektáló idézetek is. Az első idézet szerzője, Herczeg Ferenc mintegy chateaubriand-i rezignációval, „síron túli” élményként számol be emlékirataiban a háború megindulásáról.[123] Személyiségére a gyökeresen megváltozó viszonyok – állítása szerint legalábbis – már semmiféle szocializáló hatást nem tudtak gyakorolni, sőt a háború vérfolyama inkább elválasztotta őt a fiatalabb, háborús nemzedékektől. A második idézet metaforikája ugyanazon történelmi napra utal. Szerzője, a Herczegnél húsz évvel fiatalabb Babits Mihály önéletrajzi elbeszélésében már sokkal súlyosabb egzisztenciális téttel szerepel a felidézett történelmi esemény.[124] Míg a harmadik idézet szerzőjének, az újabb tizenhét évvel fiatalabb Márainak és nemzedéktársainak egész életútját eleve apáikétól eltérő pályára terelte a történelem tragikus fordulata.[125] A két világháború közötti évtizedek szellemi életét alakító három korcsoport egymáshoz való viszonya egyidejű különidejűségként határozható meg, mivel ugyanabban a kronológiai időben, de különböző belső élményidőkben élnek.[126] A gyorsuló külső idő tragikus eseményei épp ezért – Veress Károly szavaival – „*különbözőképpen hatnak rájuk, mivel történetüknek*

---

[121] „*The tradition of romantic pastoralism died, one might say, on the Western front.*” Samuel HYNES, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the1930s*, The Viking Press, New York, 1977, 24.
[122] MARGITTAI Gábor, *Nyugtalan klasszikusok: Ars Poeticák és arcpoétikák – Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005, 82. [Kiemelés a szerzőtől.]
[123] HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház* = H. F. *Emlékezései*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 479.
[124] BABITS Mihály, *Curriculum vitae* = B. M., *Keresztülkasul az életemen*, Budapest, Kairosz, 1997, 15.
[125] MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, Budapest, Helikon, 2000, 38-40.
[126] Vö. VERESS, *i. m.*, 316; Klaus LICHTBLAU, *Mannheim Károly és a történelmi idő problémája*, ford. CS. KISS Lajos, Világosság, 2007/7-8, 5.

más-más pillanatában érik őket, hatásuk különféle mértékben felgyülemlett és tartalmilag is eltérő tapasztalatokhoz adódik hozzá, s így eltérő minőségű és intenzitású belső élményeknek a forrásává válik".[127] Bergsoni értelemben tehát különböző tartamok részleges egyidejűségéről beszélhetünk, melynek nyomán az azonos külső események a különböző korcsoportokban más-más elbeszélt identitásformák eredőivé váltak.

A társadalmi dinamika ütemének gyorsulása növeli az esélyét annak, hogy az egymást követő korcsoportok tagjai új nemzedéki magatartásformákat, értékeket alakítsanak ki, ugyanakkor Mannheim megállapítása szerint „[*a*] *túlságosan is felgyorsult tempó viszont azt is eredményezheti, hogy a nemzedéki entelekheiák csírái kölcsönösen elnyomják egymást*".[128] A két világháború közötti Európa, és ezen belül Magyarország szellemi életében ez utóbbi jelenség következett be. A nemzedéki entelekheiák egymás kibontakozását kölcsönösen korlátozó feltorlódását jól érzékeltetheti Babits *Ma, holnap és irodalom* című, Kassákkal és társaival vitatkozó 1916-os esszéjének metaforikája: „*A nemzedékek is szervezkednek: egymás mögött… és egymás ellen… falanx falanx után!*"[129] A *Nyugat* későbbi szerkesztője már meglehetősen korán érzékelte azt a – nem egyszer az esztétikai ízlés és a politikai-világnézeti szimpátiák különbségben is megmutatkozó – nemzedéki elkülönülést, mely a következő évtizedek magyar kultúrájának egyik legfőbb jellemzőjévé vált. A történeti tudat szakadozottsága ugyanis az irodalom és a művészetek terén is egyre inkább a nemzedéki értelemalkotás tendenciáit erősítette. „[*S*]*ohasem volt még ilyen űr a nemzedékek között*" – írja Babits ugyanitt, miközben a kortárs irodalmi életet három egymást követő, önálló poétikai-esztétikai normákkal rendelkező nemzedéki csoport – a konzervatív akadémizmus, a *Nyugat* köre, és a Kassák körül formálódó magyar avantgárd – tragikus antagonizmusaként jellemzi: „*negyvenesztendős, komoly tanulmányokon edzett* […] *írókat éretlen forradalmárokként kezel a hivatalos kritika, ugyanakkor az első, a legfrissebb ifjúság* […] *mint mereven elzárkózó, megcsontosodott arrivékre tekint harmincas bátyjaira*".[130] Az avantgárdot, mint generációs irodalmi jelenséget bíráló Babits, és a bírálatra válaszoló Kassák egyaránt csoportok nevében szólnak, a „nemzedék" mint értelmező felhasználásával – jóllehet a köztük lévő életkori különbség mindössze néhány év.

Az egymást követő nemzedékek kulturális paradigmaképzési törekvései ettől kezdve folyamatosan jelen voltak, s a rövid életű magyar avantgárdot túlélve a két világháború

[127] VERESS, *i. m.*, 317.
[128] MANNHEIM, *i. m.*, 240.
[129] BABITS Mihály, *Ma, holnap és irodalom* = B. M., *Tanulmányok, esszék*, Budapest, Kortárs, 2005, 377.
[130] *Uo.*

közötti évtizedek szellemi életének egyik legfontosabb kérdését jelentették.[131] „*A »nemzedékprobléma« vezérfogalom a kor viszonyainak megértésében, akár a kritikai beszéd, diskurzus főbb mozgásaira, akár az irodalmi intézményrendszer alakulására tekintünk*” – állapítja meg Mekis D. János.[132] Babits *Nyugat*beli „Könyvről könyvre” rovatában megjelent *Fiatalok* című, 1924-es írásában a lapban publikáló fiatal költőkkel szemben ismételte meg korábbi érveit, mondandóját Sárközi György levele ürügyén egy egész nemzedékhez intézve.[133] Az önálló esztétikai-poétikai normarendszer kialakítására irányuló törekvések azonban hamarosan a Máraival és Sárközivel kortárs fiatal esszéisták körében, elsősorban Németh László és Halász Gábor munkásságában jelentkeztek a leghatározottabban. Az új nemzedék kristályosodási pontját mindkettőjüknél a közös történeti-szocializációs háttér által kialakított ízlésforma eredendően ateoretikus szintje jelenti: Németh László *Nyugat*ban publikált nemzedéki portré-sorozatának bevezetőjében arról értekezik, hogy az 1908-as nemzedék egymástól különböző esztétikai normarendszereket képviselő nagyjaival szemben a háború utáni évek zűrzavarában íróvá érett generáció tagjainak „*ízlésükben rokonokká kellett válniok*”, ezért „*ha más-más csillagot követnek is, egy talajon járnak*”.[134] Halász Gábor viszont – ezen is túllépve – általános elvként határozza meg az ízlésformák nemzedéki elkülönülését. A Babits irodalomtörténetét bíráló esszéista álláspontja szerint ugyanis minden nemzedék saját esztétikai normarendszert alakít ki, „*amely bármilyen távol essen látszólag a gyakorlati élettől,* […] *maga után vonja a világnézet és a politika lomhább erőit*”, így az egyes korszakok értékeiben, intézményeiben mindenütt visszaköszönő ízlés a történelem nemzedéki formákra töredező folyamatának esztétikai szemléletét teszi lehetővé.[135]

A nemzedéki identitás keresésének legfőbb tétjét Németh, Halász, és kortársaik számára a nyugatos örökség újraértelmezése, illetve közvetlenül a századforduló esztétikai-poétikai normáihoz való viszonyulás átértékelése jelentette a harmincas évek egyre fenyegetőbb „veszedelmes világnézeteinek” nyomása alatt. Ezt jelzi többek között a regény válságának analízise, valamint a XIX. század realista-naturalista regénypoétikáján és a századforduló szimbolista, szecessziós, stílromantikus művészi értékrendjén való túllépés

[131] Megemlíthető, hogy Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című korszakos jelentőségű történetpolitikai művének a Trianon utáni évtizedeket taglaló ötödik könyvében a korszak egyik központi kérdéseként, külön címszóval szerepel a „nemzedékprobléma” [SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 451-452.].
[132] MEKIS D. János, *Nemzedékproblémák, irodalomtörténet, kritika: A két világháború közötti irodalomértés néhány interpretatív fogalmáról Szerb Antal munkáinak tükrében*, Literatura, 2005/3, 363.
[133] BABITS Mihály, *Fiatalok* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, II, 13-22.
[134] NÉMETH László, *Új nemzedék 1931: Egy új nemzedék esztétikája* = N. L., *Két nemzedék*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1970, 309.
[135] HALÁSZ Gábor, *Egy ízlésforma önarcképe* = H. G., *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, Budapest, Magvető, 1981, 627.

különböző módozatainak (avantgárd, „neofrivolitás”, fenomenológia, új tárgyiasság, esszéizmus, új klasszicizmus) keresése a kortársak műveiben és elméleti munkásságában egyaránt.[136] Ugyanígy a „*heroikusabb esztétika*” szükségességének diagnózisa Németh Lászlónál, valamint az egy kronológiai időben elhelyezkedő nemzedéki tartamok, mint ízlésközösségek belső különidejűségét demonstráló „*vagyunk, tehát másképpen vagyunk*” programhirdetése a Babitscsal vitatkozó Halász Gábornál.[137] De ebbe a sorba illeszkedik az „írástudók árulásának” Babitstól eltérő megközelítése is, író és közösség viszonyának változását és a század eleji „individualista hóbortok” átértékelését jelezve: míg Németh László és Halász Gábor számára kulcsfontosságú a szocializáló hatású értelmezői közösségek szerepe, addig Szerb Antal különböző nemzedéki egységekben, irodalmi „szektákban” való részvételét számba véve beszéli el ifjúságát (*Könyvek és ifjúság elégiája*), Cs. Szabó László pedig a magányos esszé-műfaj közösségi szerepét hangsúlyozza az új nemzedék tagjainak körében (*Műfaj és nemzedék*).

A magyar irodalmi modernség nemzedékeinek egymás közti viszonya ugyanakkor – az időnként kiéleződő nézetkülönbségek ellenére is – alapvetően együttműködésre ítélt kapcsolatnak bizonyult a válságos időkben. A két nemzedék tagjainak egymás munkásságát kiegészítő tevékenysége talán műfaji téren a legszembetűnőbb, mivel a modern líra Ady, Babits, Kosztolányi és társaik által képviselt forradalma után, a húszas-harmincas évek fordulóján fellépő fiatal írók tehetségüket jellemző módon olyan, addig periférikusnak tekintett műfajokban bontakoztatták ki, mint az esszé, az emlékirodalom, a szociográfia és az útirajz. Elmondható tehát, hogy a magyar irodalmi modernség intézményrendszerén belül a harmincas évektől „[*l*]*esznek olyan kultúrszférák, amelyekben kizárólag a fiatalok tesznek szert domináns pozíciókra és szerepekre, és lesznek olyanok, amelyekben az idősek maradéktalanul megőrzik a maguk dominanciáját.*”[138] Így a nemzedékváltás eltérő ritmusa a különböző műfajokban – a szellemi Ödipusz-komplexus elől az esszé terére „menekülő”

[136] „*... mindez a borzongató gyönyörűség a mienk is volt, angol romantika, orosz megszállottság, északi problémák, francia décadence, de még fiatalságunk szédítő élményeként ért a kiábrándulás is és az elfelejtett, porral lepett csodavilágok iránti mohóság, ami az előző nemzedéknél már férfitapasztalat, érdekesség, többé-kevésbé egzotikus ismeret volt. Számunkra a legnagyobb, a döntő náluk csak egy újabb iránynak számított, a sok közül, amit éveik jóvoltából láttak.*” [HALÁSZ, *i. m.*, 626.] „*Amit modernnek éreztem, a fin-de siécle világhangulat, éppen akkor omlott össze, amikor én átéltem. A világháború végén az igazán modern emberek már megmosolyogták az ártatlan esztétikai világszemléletet, a fogatlan l'art pour l'art-t, a dandyzmustól undorodtak, a szubjektív filozófiát kezdte a fenomenológus iskola objektív idealizmusa eltemetni, az individualista hóbortokat a kollektivista hóbortok, a dekadens finomkodásokat az aktivista izommutogatás.*” [SZERB Antal, *Könyvek és ifjúság elégiája* = SZ. A., *A kétarcú hallgatás: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, 3. kötet*, Budapest, Magvető, 2002, 159.]

[137] NÉMETH László, *Új nemzedék 1931: Klasszicizmus?* = N. L., *Két nemzedék*, Budapest, 1970, Magvető – Szépirodalmi, 350; HALÁSZ Gábor, *Személyes kérdésben* = H. G., *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, Budapest, Magvető, 1981, 643.

[138] VERESS, *i. m.*, 302.

fiaknak a sértett Babits által felidézett víziójával szemben – végső soron sokkal inkább egyfajta nemzedékközi szimbiózist valósított meg.[139]

„*Még első lírikusunk Babits, csorbítatlan erejű elbeszélőnk Móricz, de a fiatalabb évjáratok munkáinak műfaji tünetei a líra, novella, regény stb. megingott egyeduralmát jelzik*"[140] – állapítja meg Cs. Szabó László, aki e műfaji megoszlást tapasztalva egy nemzedék-elvű műfajpoétika kidolgozására tett kísérletet *Műfaj és nemzedék* (1936) című esszéjében. Az egyes nemzedéki összefüggések poétikai vonatkozásaira Mannheim is utalt tanulmánya végén, fontosnak tartva annak vizsgálatát, „*hogy a különböző áramlatok, illetve a nemzedékek indíttatásai és formáló elvei mennyiben mutatnak affinitást bizonyos »műfajokhoz«, s kialakítják-e a maguk új műfajait. A romantika nemzedéke például egészen másfajta műfajokat teremtett és művelt, mint az 1848-as forradalom előtti liberális nemzedék*".[141] E művészetszociológiai kérdés részletes tanulmányozására azonban írásában már nem kerített sort. Az irodalmat szintén egy tágabb kulturális jelenségcsoport részeként szemlélő művelődéstörténész, Cs. Szabó e jelenség hátterének feltárására vállalkozott saját korának műfaji átalakulását szemügyre véve: „*Amióta a visszagyerekesedett társadalom lebecsüli az írót* […], *az író – e hetyke hűtlenség hatása alatt – kihúzódik az egyetemes igényű alapformákból*" – írja, a líra és a XIX. századból megörökölt hagyományos elbeszélő műfajok népszerűségének visszaesését indokolva.[142] E modell, akusztika köréből vett metaforikájával utalva a társadalmi kommunikációs helyzetre, – a kortárs Jurij Tinyanovhoz némiképp hasonlóan – alkotók és befogadók interakciójának termékeként tekint az irodalomra: „*A műfajok hangereje mindig a társadalmi visszhangtól függ*" – írja. „*Visszhangos korban, mint a múlt század derekán, az író vátesszé öblösödik, visszhangtalan időben az emberiséghez intézett beszédet visszaszívja a tüdőre, belső monológgá tompítja. Az erélyes, hirtelen cselekvés kultusza korunk szellemi visszhangját is lefojtotta s a fojtott hangú, önvizsgáló műfajoknak kedvezett.*"[143] A befogadói közeg válaszreakciói – azaz a „hang terjedése" – tehát Cs. Szabó szerint az egyes, keletkező műveken túl az uralkodó narratív formákat is meghatározzák, így a kommunikációs helyzet változása a műfajok poétikájára is visszahat. Az író, és közönsége: a két világháború árnyékában „*visszagyerekesedett társadalom*" közötti kapcsolat elvesztése – mint válságtünet – ennek megfelelően a meglévő műfaji keretek módosulását, illetve új formák kialakulását eredményezte az újabb írónemzedék

[139] Vö. BABITS Mihály, *Könyvről könyvre* = HALÁSZ Gábor, *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, Budapest, Magvető, 1981, 631.
[140] CS. SZABÓ László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 18.
[141] MANNHEIM, *i. m.*, 251.
[142] CS. SZABÓ, *i. m.*, 18.
[143] Uo.

munkásságában. „*A rossz társadalmi visszhang új műfajoknak kedvezett*” – írja.[144] Cs. Szabó álláspontja szerint ennek során a legfontosabb jelenség az esszéisztikus írásmód általános, műfaji kereteken is átlépő térhódítása. Erre utal, amikor a korábbi irodalmi formák átalakulása nyomán „*kihagyó lélekzetű* [sic!]*, személyes célzásokra forgácsolt, exhibicionista műfajok*”, „*regény-esszé, novella-esszé, tiszta esszé és kritika-esszé*” előtérbe kerüléséről ad számot, melyek narratív-poétikai sajátosságait (monologikusság, gyors reagálás, időszerűség, rugalmas forma) a befogadás sajátos feltételeiből vezeti le.[145] A narrato-poétikai változás ezáltal Cs. Szabó értelmezésében összekapcsolódik az írói magatartásformák „etizálódásával”, ami a ’20-as évek neofrivolitásán való túllépést jelzi: „*az esszéista nemzedéket a húszas évek megtévesztették*” – állapítja meg. A „*derűs bomlás, gondtalan, zenés széthullás*” nemzedékének, „*e lágyabb fajnak kell megkeményednie s visszaszokni a forradalmi kor riadókészültségébe*.”[146] E változás jeleit fedezi fel az *Egy polgár vallomásai*t papírra vető, majd *Napnyugati őrjárat*ra induló, s eközben saját ifjúságával is szembenéző Márainál, valamint a *Puszták népé*nek életet elbeszélő Illyésnél egyaránt.

A művelődéstörténész-író később világirodalmi spektrumban is vizsgálja az átalakulást. „*A mozgékony védelem összeolvasztja a műfajokat, a formák közt él, alattuk bujkál*”[147] – írja, többek között olyan kortárs francia, angol szerzőkre hivatkozva, mint André Gide, Georges Duhamel, Jean Giraudoux, Julien Green, André Maurois, illetve Aldous Huxley, William Somerset Maugham és Virginia Woolf. „*1937 és 1939 között az író minduntalan megsérti a műfaji határokat, ház helyett hevenyészett sátorban lakik, regény helyett naplót, sőt széljegyzetet ír, nem ábrázol, hanem leltároz, nem adatot gyűjt, hanem emléket, nem az ember érdekli, hanem a világ.*”[148] A hagyományos műfaji kereteket feszegető átalakulás teoretizálási kísérletei azonban Cs. Szabó mellett másoknál is megjelentek a kortárs irodalomkritikai diskurzusban: Szerb Antal épp az ő *Doveri átkelés* (1937) című útirajza nyomán „*átkelés-műfajról*”, mint „*határozott műfaji kontúrokkal körvonalazott írástípusról*” értekezik, melybe véleménye szerint a *Puszták népe*, *A tardi helyzet* és a *Magyarország felfedezése* sorozat is beletartozik.[149] A másik érintett, *A tardi helyzet* (1936) című szociográfiát jegyző Szabó Zoltán pedig így értékel: „*Az évtized megszülte két műfaját, a társadalomrajzot és az irány-útleírást, amely talán még keményebb, politikusabb és*

[144] Uo.
[145] Uo., 19.
[146] Uo., 21.
[147] Cs. Szabó László, *Fegyveres Európa*, Budapest, Nyugat, [1939], 62.
[148] *Uo.*, 9.
[149] Szerb Antal, *Doveri átkelés* = SZ. A., *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, 2. kötet*. Budapest, Magvető, 2002, 664.

közvéleményalakítóbb műfaj, mint az irányregény."[150] Mindezen jelenségek következményeként Szávai János értékelése szerint „[*a*]*z irodalom határai tehát – ha ez nem is mindig mondatik ki nyíltan – a harmincas elejétől fogva másuvá kerülnek.*"[151]

2.3 A „vándorévek" nemzedéke és az útirajz

„*Nem* hódítani*, hanem* szerezni *jártunk kifelé, mint az első ősök, akik el-elkalandoztak Nyugatra, nem azért, hogy ott maradjanak, hanem hogy gazdagabban visszatérjenek. Utazásunk kinn ma is* ilyen *kalandozás, mert a haza számunkra zárt keret, melyet nem tágítani lehet, hanem újra és újra kitölteni kell.*"

(Szabó Zoltán: *Táj és magyarság*)

Az első világháború és az azt követő társadalmi, gazdasági, politikai megrázkódtatások élménye a nyugati utazási kultúra 1920-as, '30-as évekbeli átalakulásának is meghatározó ösztönzője volt.

A háborús szenvedések emléke és az azt követő válságos évek poszt-traumás közérzete egyaránt fokozta a túlélők elvágyódását, ennek nyomán vált a nyugati értelmiségiek számára életformává, egyszersmind az önvizsgálat és társadalom-analízis legfőbb eszközévé a térbeli, időbeli és kulturális átmenetiség élményét hordozó utazás. „*Kalandregényeken felnőtt nemzedék volt a mienk, akik lekéstünk az első világháború hatalmas illúzióvesztéséről; így kalandot keresni indultunk*" – foglalta össze a visszaemlékező Graham Greene korosztálya tagjainak alapérzését.[152] Az angol író és a háború utáni kiábrándultság légkörében felnőtt nyugati kortársai számára praktikus ismeretszerzési forrás helyett sokkal inkább létállapotot jelentett az utazás. A '20-as, '30-as évekbeli Európa általuk benépesített szellemi központjai, elsősorban London, Párizs és a hitleri hatalomátvétel előtti Berlin a kultúraköziség, az otthonosság és folyamatos úton lét köztes állapotát kínálták a különböző nemzetiségű és világnézetű politikai emigránsok, szerencsevadászok, és az otthonuktól távol otthont kereső művészek, írók, tudósok számára. „*1928-tól 1937-ig nem volt állandó otthonom és olyan vagyonom, ami ne fért volna el kényelmesen egy hordár targoncáján. Folyamatosan utaztam Angliában és külföldön*" – írja az ifjúsága vándoréveire visszaemlékező Evelyn Waugh.[153] Az

[150] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…: Magyar útirajzok* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 242.
[151] SZÁVAI János, *Magyar emlékírók*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 148.
[152] „*We were a generation brought up on adventure stories who had missed the enormous disillusionment of the First War; so we went looking for adventure.*" Idézi: Casey BLANTON, *Travel Writing: The Self and The World*, New York – London, Routledge, 2002, 61. [Eredetileg: Graham GREENE, *Journey without Maps*, London, Heinemann & Bodley Head, 1978, ix.]
[153] „*From 1928 until 1937 I had no fixed home and no possessions which would not conveniently go on a porter's barrow. I travelled continuously, in England and abroad.*" Evelyn WAUGH, *When the Going was Good*, Penguin Books, Harmondsworth, 1959, 7.

angol író szavai szerint „[*e*]*zek voltak azok az évek, amikor Peter Fleming úr a Góbi sivatagba ment, Graham Greene úr a libériai hátországba; Robert Byron* […] *Perzsia romjaihoz. Hátat fordítottunk a civilizációnak.*”[154] Az utazáshoz kapcsolódó, James Clifford által felsorolt negatív és pozitív értéktartalmú kulturális képzetek – a mulandóság, felszínesség, számkivetettség, gyökértelenség érzései, illetve a felfedezés, megismerés iránti vágy, a menekülés és a személyiségformáló találkozások keresése – meghatározói voltak az ekkor húszas éveiben járó értelmiségi nemzedék érzésvilágának.[155] A kor irodalmának is jellemző metaforája az utazás, mely a költészetben és a regényirodalomban egyaránt nagy jelentőséget nyert, hitelesen közvetítve a modern szubjektum zavartságának, egzisztenciális szorongásainak, valamint az őt övező világ kiismerhetetlenségének élményét.[156] A kor legnagyobb hatású irodalmi alkotásai közül akár az *Átokföldje* (1922), akár az *Ulysses* (1922) vagy a *Varázshegy* (1924) elbeszélésében központi szerepet tölt be a térbeli helyváltoztatás metaforikus szerkesztési elvvé mélyülő tapasztalata.

Az sem véletlen tehát, hogy a két világháború közötti korszak az irodalmi útirajz „nagykorúvá válásának” ideje is egyúttal.[157] Nem csak azért, mert számos kiváló író alkotott ekkoriban e műfajban, hanem mivel a korábban másodrendűnek tekintett utazási irodalom a meghasonlott, nyugtalan világ ábrázolásának egyik leghitelesebb lehetőségét nyújtotta. Az ekkor már világszerte ismert és sokak által példaképnek tekintett André Gide útirajzai, a *Kongói utazás* (1927), a *Visszatérés a Csád-vidékről* (1928), majd a *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) mellett, illetve azok nyomán a ’20-as évek második felétől olyan könyvek láttak napvilágot, mint André Maurois *Amerikai napló* (1939); Graham Greene *Utazás térkép nélkül* (1936); Evelyn Waugh *Waugh Abesszíniában* (1936) című művei, melyek egy sok tekintetben abszurd, kiismerhetetlen, kaotikus világ vízióját vetítették olvasóik elé. Casey Blanton megfogalmazása szerint „*Waugh, Greene-nel és Robert Byron-nal együtt a korszak utazási irodalmának nagyjaivá váltak azáltal, hogy olyan könyveket írtak, melyek az irónia révén alapjaiban kérdőjelezték meg a széthullott modern világ normáit*.”[158] A két világháború között születetett útirajzok legfőbb jellemvonása az, hogy e művekben a külső földrajzi helyváltoztatás belső utazássá és a kor példázatává mélyül,

[154] „*These were the years when Mr Peter Fleming went to the Gobi Desert, Mr Graham Greene to the Liberian hinterland; Robert Byron* […] *to the ruins of Persia. We turned our backs on civilization.*” *Uo.*, 8.
[155] James CLIFFORD, *Traveling Cultures = Cultural Studies*, eds. Lawrence GROSSBERG, Cary NELSON, Paula A. TREICHLER, New York – London, Routledge, 1992, 105.
[156] Vö. Paul FUSSELL, *Abroad: British Literary Traveling between the Wars*, New York, Oxford University Press, 1980, 50-64.
[157] Vö. Casey BLANTON, *Travel Writing: The Self and The World*, New York – London, Routledge, 2002, 23.
[158] „*Waugh, along with Greene and Robert Byron, established themselves as the giants of travel writing in this period by writing books that essentially questioned the norms of the fragmented modern world through irony.*” Casey BLANTON, *Travel Writing: The Self and the World*, Routledge, New York – London, 2002, 21.

melynek során a táj képe és az utazás eseményei egy emlékekből és reflexiókból szövődő belső valóság inspirálóivá válnak. Az így létrejövő útirajz-típus „riport" [reportage] és „mese" [fable] vonásait egyesíti, Samuel Hynes megfogalmazása szerint „*kétsíkú mű erős realisztikus felszínnel, mely példázat is egyúttal*".[159] E forma ideális megvalósulásának Hynes és Casey Blanton egyaránt Graham Greene *Utazás térkép nélkül* (1936) című művét tekinti.[160]

A húszas évek poszt-traumás állapotában – miként Greene korábban idézett szavai sejtetik – csakugyan a menekülés és a kiábrándulás hangulata vezette az utazókat, a következő évtized során azonban sokkal inkább a világ, elsősorban a nyugtalan Európa politikai eseményeinek megértése, bonyolult társadalmi valóságának leírása és értelmezése vált meghatározóvá számukra.[161] A harmincas évek során a Nyugat gazdasági és értékválsága, majd a totalitárius ideológiák rohamos térhódítása az irodalom autonómiájának és az író szerepének újragondolására ösztönözte az írástudókat: „*az évtized alapvető esztétikai kérdése: hogyan tud a művész a kor sürgető válságaira úgy válaszolni, hogy eközben művészetéhez is hűséges maradjon?*" – foglalja össze a kor nyugtalanító kérdését Hynes.[162] Az általa jellemzett parabolisztikus művészet formájában előtérbe került az irodalom pragmatikai funkciója: a harmincas évek intellektueljei politikai nézeteik kifejtése során gyakran eszközként tekintettek az útirajzra, „*a korszak aggodalmának és tanácstalanságának ellenszereként űzték az utazást* – írja Bernard Schweizer –*, mely a politikai zűrzavar ködét eloszlatja és elősegíti az ideológiai tisztulást*".[163] Mindez pedig gyakran politikailag elkötelezett műveket eredményezett, sőt többnyire már az úti célok kiválasztása sem a véletlen műve volt, a külföld reprezentációit politikai metaforáknak vagy allegóriáknak szánva az otthoniak számára. A kommunista eszmével szimpatizáló André Gide a Szovjetunióba utazott, de útirajza, a *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) már a sztálini rendszerből való kiábrándulását dokumentálja; a szintén baloldali érzelmű George Orwell az észak-angliai bányászok között járva megírta *A wigani mólót* (1937), majd a spanyol polgárháborúból visszatérve *Hódolat Katalóniának* (1938) című háborús útirajzát; míg a konzervatív – és az olasz fasizmus iránti

---

[159] „*In the best writings of the 'thirties, the two kinds interweave* […], *and produce a dual-plane work with a strong realistic surface, which is yet a parable.*" Samuel HYNES, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the 1930s*, New York, The Viking Press, 1977, 228.

[160] Vö. HYNES, *i. m.*, 229; „*Greene számára ugyanakkor ez az út egy másik, jóval személyesebb utazás lehetőségét kínálja, melynek során maga az utazás a lelki önvizsgálat metaforájává változik.*" [„*For Greene, however, this trip provides an opportunity for another, more personal journey in which the journey itself is transformed into a metaphor for psychological introspection.*"] BLANTON, *i. m.*, 60.

[161] Vö. David G. FARLEY, *Modernist Travel Writing: Intellectuals Abroad*, Missouri, University of Missouri Press, 2010, 12.

[162] „*... the essential aesthetic question of the decade: how can an artist respond to the immediate crises of this time, and yet remain true to his art?*" HYNES, *i. m.*, 207.

[163] Bernard SCHWEIZER, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s*, Charlottesville, University Press of Virginia, 2001, 8.

rokonszenvét alig leplező – Evelyn Waugh ironikus torzképet rajzolt az etióp császár koronázásáról *Remote People* (1931) című művében.

Mindeközben a húszas évek szabadabb légkörében felnőtt magyar írónemzedéknek is személyes fiatalkori élményét jelentette-jelenthette Európa és a nagyvilág: „*a párizsi kávéház terasza volt a »vándorévek« faunájának legfőbb lelőhelye. Mindnyájan ott készültünk rá, hogy azok legyünk, akik lettünk és főleg nem lettünk*”[164] – jegyzi meg Cs. Szabó *Búcsú a vándorévektől* (1935) című esszéjére utalva, a visszaemlékezés szelíd öniróniájával Szerb Antal. „*Európát elvarázsolt gyerekszobának néztük*” – írja Cs. Szabó említett művében: „*Hallatlan könnyedséggel utaztunk, kimentünk a pályaudvarra, s már arra ocsúdtunk, hogy az edinburghi várhegyen Jósika Miklós szellemárnyát űzzük. Legtöbbünk titkos mintaképe Casanova volt, útban Lisszabon és Pétervár közt*.”[165] A hazatérő, nyugatot járt értelmiségiek találkozása a magyar valósággal épp ezért gyakran sokkoló élményt jelentett. Szerb Antal visszaemlékezése szerint „[*a*]*z új emberek külföldről olyanfajta válságban érkeztek haza, mint egykor Bessenyei: sokkal európaibbak voltak, mint apáik és nagyapáik, és mikor Párizs, Berlin, London vagy Róma nagyobb vonalaihoz szokott szemmel hazatértek, lesújtva vagy unatkozó közönnyel szemlélték az itthoni biedermeieres, mindinkább elvidékiesedő, gyalogjáró irodalmat.*”[166] Az esztétikum autonómiájának és az író szerepének újragondolását Nyugat-Európában is súlyos viták kísérték a harmincas évtized során, a széthullott történelmi Magyarország romjain azonban mindez még nyomasztóbb feladatot jelentett a kortársak számára. Szávai János ezzel kapcsolatban az ekkoriban Párizsból hazatérő Illyés Gyula visszaemlékezését idézi: „*Ami például Vas István könyvében* [az író *Nehéz szerelem* című önéletrajzi művében – N. Á.] *meg másutt is föl van tüntetve, hogy én voltam az első, aki az avantgarde-ból átment egy érthetőbe, csak látszat; ezt csináltuk mindnyájan kivétel nélkül*”. Ami mindennek a hátterében áll, az a válsággal szembeni cselekvés igénye. A poétikai következtetések levonása összhangban van Samuel Hynes korábban idézett megállapításával: „*A korszakot átröntgenező műnek egyszerre kell* dokumentum-hitelűnek *lennie, és lábon álló* szépirodalomnak *is*. […] *Olyan könyvet akarok írni, amelyet nem a képzelet teremt, de a képzelet irányít*.”[167] Az angol irodalmár által regisztrált két párhuzamos tendencia: „riport” és „mese” összhangjának keresése tehát a kortárs magyar irodalom legnagyobbjainál is megfigyelhető, amit az Illyés nemzedéktársainak körében népszerű, dokumentarizmust és

[164] SZERB Antal, *Cs. Szabó László* = SZ. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, 2. kötet*, Budapest, Magvető, 2002, 497.
[165] CS. SZABÓ László, *Búcsú a vándorévektől* = CS. SZ. L., *Kis népek hivatása*, Budapest, TTFK – Kortárs, 2005, 24, 26.
[166] SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, Magvető, [1998], 498.
[167] Vö. SZÁVAI János, *Magyar emlékírók*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 147-148. [Kiemelés tőlem: N. Á.]

példázatszerűséget egyesítő prózaformák is bizonyíthatnak, azaz elsősorban az emlékirodalom, az esszé, a szociográfia és az útirajz különböző változatai.[168]

A századelőn született írónemzedék útirajzai az általuk megjelenített elbeszélői identitáskonstrukciók és narratív sajátosságok alapján a magyar irodalomban is a műfaj új korszakát jelzik. Az 1927 és '47 között publikált utazási elbeszélések sok esetben inspirálói az ekkoriban előtérbe kerülő, műfaji határokat átlépő értelmezési módoknak. Szegedy-Maszák Mihály Márai *Napnyugati őrjárat*ában (1936) például olyan modell-értékű szöveget lát, mely provokatív módon teszi láthatóvá a befogadó döntésének szubjektivitását az adott mű fikciós, avagy önéletrajzi olvasására vonatkozóan.[169] Az író franciaországi és angliai utazásáról beszámoló kötet előadásmódjának első személye és naplót idéző jelen ideje ellenére az „*Egy utazás regénye*" alcímet viseli, míg a néhány évvel később született, hasonló elbeszélésmódot követő *Kassai őrjárat* (1941) semmiféle műfaji megjelölést nem tartalmaz, fejezetekre tagolt felépítése azonban egyszerre utalhat terjedelmesebb epikai műre, illetve – a fejezetcímek topográfiai vonatkozásaira tekintettel – akár útleírásra is. Fejtő Ferenc Laurence Sterne fikciós művének címét idéző könyve, az *Érzelmes utazás* (1936) szintén nem ad műfaji eligazítást, bár a mű eredeti, *Nyugat*ban megjelent változatának címe az „útinapló" meghatározást foglalja magában, a naplószerű formátumot pedig a későbbi kötet is megőrizte.[170] Cs. Szabó László *Doveri átkelés*e (1937) alcíme szerint „*Nyugat-európai helyzetkép*", míg az eredeti kiadás fülszövegének körülírása úgyszintén „*helyzetképet*", illetve „*irodalmi és tárgyilagosságában is izgalmas korképet*", valamint ezzel együtt „*önéletrajzi vallomásokat*" is említ. A korszak útirajz-íróitól ugyanakkor a bonyolultabb szövegközi műveletek sem állnak távol. A terjedelmében Gide-éhez talán leginkább mérhető útirajz-korpuszt létrehozó Márai írásai nem kevésbé összetett szöveg-, illetve műfajközi teret alkotnak, mint a francia író művei. Az egyes Márai-útirajzok egymásra is reflektálnak, másrészt pedig az életmű egészének terébe íródnak bele, más műfajú szövegek részeit írják újra. A *Kassai őrjárat* egyes fejezetei például regény-részleteket, illetve az *Egy polgár vallomásai* (1934-35) egyes mozzanatait beszélik el újra, a visszatekintő elbeszélő más horizontjáról. A „Madártávlat" című első fejezet önéletrajzi elbeszélője kassai útját egykori regényhőse, Garren Péter hazatérésének leírásával veti egybe, míg „A fenyők", illetve a „Rozália" című fejezetek a

[168] „*... az író vagy a külső valóságot rögzíti olyan szigorúan és objektíven, amennyire csak tudja, vagy annak szimbolikus változatát alkotja meg.*" „*A harmincas évek legjobb írásaiban a két fajta átszövi egymást,* […] *és kétsíkú művet hoz létre erős realisztikus felszínnel, mely példázat is egyúttal.*" [„*... either the writer could record external actuality as strictly and objectively as possible, or he could compose a symbolic version of it.*" „*In the best writings of the 'thirties, the two kinds interweave* […], *and produce a dual-plane work with a strong realistic surface, which is yet a parable.*"] HYNES, *i. m.*, 208, 227-228.
[169] SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Budapest, Akadémiai, 1991, 63.
[170] FEJTŐ Ferenc, *Zágrábi útinapló*, Nyugat, 1935/11, 351-361.

„regényes életrajzból” jól ismert meghatározó gyerekkori élmények, valamint a családi genealógia újbóli elbeszélésére vállalkoznak.[171] E szempontból a legsajátosabb példát azonban Cs. Szabó *Hunok Nyugaton* (1962-68) című műve jelentheti, mely címével Illyés *Hunok Párizsban* (1946) című önéletrajzi regényére utal, s szerzője Illyéssel közös olasz- és franciaországi utazásának elbeszélésére vállalkozik, narrációja során időről-időre reflektálva az írótárs *Franciaországi változatok* (1947) című útirajzának szövegére. Az utazási elbeszélések emellett gyakran a realizmus meghaladására törekvő, útkereső kortárs regényirodalom hatásait is integrálni tudták: az idő-érzékelés szubjektivitásának és az emlékezés folyamatainak tematizálására, asszociatív szerkesztésmódra, fikciós és valóságos jelenségek egymásra montírozására számtalan példát találhatunk a ’30-as, ’40-es évek magyar útirajzaiban is. Összességében azonban az irodalmi beszédmódok és olvasási módok határainak fellazulásával sokkal inkább esszé, regény, önéletrajz és útirajz, vagyis értekező, önreflexiós és fikciós műfajok, írásmódok kölcsönhatásai válnak jellemzővé írás és befogadás terén egyaránt, mintsem hogy valamiféle egyirányú hatásról beszélhetnénk.

A forma átalakulásának másik jellemző vonását a művek középpontjában álló megismerő szubjektum világképének, s ehhez kapcsolódó elbeszélt identitásának változása jelentheti. Az előszót író Szemere Bertalan például még így kommentálhatta közönsége elé bocsátandó útirajzát: „*Egy kérdés lebege lelkem előtt, mikor elindultam: »Reményljek-e az embertől s higyjek-e* [sic!] *benne?« Most, midőn megtértem, szívem ünneplő örömmel adja a feleletet: »Igen.« S e szent hit gyümölcse utazásomnak, aranygyapjú helyett magamnak én ezt hoztam.*”[172] A válasz egyértelmű, s a világtörténelem célját beteljesítő emberi tevékenységbe vetett hitet ünnepli. Az „én” elbeszélésének meghatározó formáját ennek megfelelően a Dorrit Cohn által meghatározott disszonáns ön-narráció jelenti, melynek során „*egy világos gondolkodású narrátor* […] *visszafordul tudatlan, összezavart, csalódott múltbeli énjéhez*”, ezáltal pedig „*az elbeszélő énnek a tapasztaló énnel szembeni kognitív kiváltságait hangsúlyozza*”.[173] A száz évvel későbbi utazók ezzel szemben egy állandó változásban lévő, kiismerhetetlen gazdasági és politikai folyamatok által uralt világban kelnek útra, melyben az elbeszélő önazonossága, személyiségének egysége is időről-időre megkérdőjeleződik: állandó problémaként, áthidalandó, de áthidalhatatlan koherencia-zavarként (Márai), vagy megismerendő, változásban lévő minőségként (Fejtő) merül fel. A monologikus formák előtérbe kerülése a múlt lezáratlanságát, az elbeszélői azonosság folyamatban lévő

[171] MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, Budapest, Helikon, 2000, 13-14, illetve 62-83, 83-98.
[172] SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön*, Budapest, Helikon, 1983, 9.
[173] Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok*, ford. GÁCS Anna, GOCSÁL Ákos, CSERESNYÉS Dóra = *Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, II, 107.

átalakulását, a rátekintő távlat hiányát érzékeltethetik. Jelöletlen idézett monológ esetén Dorrit Cohn szerint „*az idézés világos jelölése elhagyásával egymás mellé helyezik narrátoraik múltbeli és jelen gondolatait, amivel azt sugallják, hogy elképzeléseik egy bizonyos témáról nem változtak*", ezáltal megszüntetve a múlt gondolatait jelen idejű elbeszélésüktől elválasztó szakadékot; az ön-narrációs monológ pedig az elbeszélés során teljességgel „*a tapasztaló ént teszi a szöveg uralójává*".[174] Ennek megfelelően a monologikus formák gyakran utalnak megoldatlan egzisztenciális krízisre, mint Márai szülővárosába évtizedek múltán visszatérő narrátorának esetében, a *Kassai őrjárat* lapjain:

„*Éjfél után szobám erkélyén állok, s egy kőből, folyamból és emlékből épített tájat nézek, mely az éjszaka fényeiben varázsosan ismerős.* […] *Isten malmai, így tanultuk, lassan őrölnek. És a pokolnak is vannak malmai, s ezek most gyorsabban őrölnek. Sokáig nem tudok elmozdulni a holdfényes erkélyről.*

Mindent megőrölt a malom, a gyermekkort és az ifjúságot – s most őrli, ami megmaradt még, életemből és Európa életéből. Megőrölt népeket az elmúlt hetekben; s most már, a malom zúgásának ütemére, gépiesen kapcsolja értelmem e jelképhez, mely kényelmes és tökéletes, mint minden nagyon régi, bibliai jelkép, mindazt, ami eszméletemben kérdés és szavakat keres. Dagályos pillanat; a holdfény van benne, a kétségbeesés, az ifjúság emléke és a malom."[175]

Az idézett monológ is betölthet hasonló szerepet, például Fejtő *Érzelmes utazás*ának vége felé közeledve, az elbeszélő adriai hajóútja során:

„*Ha valaki most kérdezné meg tőlem, oroszosan, átmenet nélkül, hogy és mint állok magammal és a világgal, akkor körülbelül így felelnék neki, udvariasan, de határozottan: »Uram, úgy érzem, revideálnom kell a meggyőződéseimet. Ebben a pillanatban még nem is tudnám pontosan megmondani, miként szeretném revideálni s miért. Egyelőre inkább csak érzem, hogy megváltoztam«…*"[176]

Itt különösen jól látható, amint a monologikus beszéd maga is az identitás átalakulásának, korábbi határai átlépésének részesévé – s nem csak konstatálójává – válik.

---

[174] *Uo.*, 128; 135.
[175] MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, Budapest, Helikon, 2000, 22-24.
[176] FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, Budapest, Kossuth, 2008, 153.

E művekben ugyanakkor az azonossággal párhuzamosan a másság, a kulturális különbözőségek elbeszélése is változást mutat. A XIX. századi útirajzok elmaradhatatlan részét képezik a romantika néplélek-eszményének hatását mutató összehasonlító kultúraelemzések. Szemere útirajzának fejtegetései például gyakran érintik az egyes országok természeti viszonyainak, és az ott élő nép „lelki alkatának" összefüggéseit. A reformkori útirajz-írók perspektívája ugyanakkor jellemző módon a jövőre irányított, hiszen a külföldön látottakban, tapasztaltakban a magyar jövő lehetőségeit keresik. Szemléletük végső kiindulópontja a Széchenyi nyomán a jövőbe vetített, akaratlagosan, közös emberi cselekedet által megvalósítható közösség eszméje. Nézőpontjuk általában jellemzően univerzalista, hisznek a történelem egységében és az előre haladó fejlődésben. A „veszedelmes világnézetektől" körülvett két világháború közötti elbeszélőkre ezzel szemben a „történelem terhe", az egyéni akarat, cselekvés korlátozottságának érzete nehezedik. Az öntudatlan csatornákon, szokásokban, kulturális reflexekben továbbélő múlt, melyre Márai, Németh László és Fejtő Ferenc is számtalan példát sorol, meghatározza a jelent és a jövőt is, miközben az emlékezet az idő múlásával elhomályosul. A korábbi korok műveire jellemző, s még Kosztolányi századelőn született rövid útirajzaiban is kitüntetett szerepet játszó esztétikai élmények, költői benyomások, érdekességek keresése helyett az idegen kultúrák gyakran szimbolikus tartalommal felruházott jelenségeinek analízise határozza meg az újabb nemzedék utazóinak szemléletét.[177] „*...a szabad természet elsüllyed előle, mint a jéghegyek a dél felé úszó hajók szemhatáráról, csak a társadalmi együttélés babonái és rejtélyes jogszokásai izgatják*" – jegyzi meg Cs. Szabó az útirajz-író Márairól.[178] E nézőpontváltozás az elbeszélésmódot is alapvetően meghatározza: a látványelemek – Kosztolányi korai írásaira különösen jellemző – mintegy képeslap-szerű, esztétikai tapasztalatot hangsúlyozó megjelenítése helyett az őrjárati útirajzíróknál a vallomásos és értekező monológ-formák kerülnek előtérbe. „*Műfajuk nem a leírás, hanem az* önvizsgálat a táj ürügyén" – írja a hazai útirajz-termés felett szemlét tartó kortárs, Szabó Zoltán *Táj és magyarság* (1939) című esszéjében,[179] az utazók horizontális útja ugyanis minden esetben vertikálisba fordul, „*a*

[177] A „vándorévek" utazó írói magának az útirajz műfajának is jóval nagyobb szerepet tulajdonítottak, mint a *Nyugat* első nemzedékének tagjai. Ezt jelezheti, hogy Kosztolányi útirajzainak gyűjteményes kötete, *Az elsüllyedt Európa* csak az író halála után, Illyés Gyula szerkesztésében látott napvilágot 1940-ben. A kötet publikálásának gesztusa és a korszak kultúrkritikai irodalmára rímelő címadás egyaránt jellemzően a modernség második nemzedékének perspektíváját hordozza. [Lásd: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az elsüllyedt Európa: Útirajzok*, szerk. ILLYÉS Gyula. Budapest, Rejtjel, 1996.]
[178] CS. SZABÓ, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 20.
[179] SZABÓ Zoltán, *Táj és magyarság* = SZ. Z., *Szellemi honvédelem*, Budapest, Héttorony, 1989, 18. [Kiemelés a szerzőtől.]

felszíni haladás keltette élményeket a kulturális-intellektuális benyomások mélyítik".[180] Az elbeszélői identitás mindig a külső és a belső közeg elkülönböződésében ragadható meg: „*Napjaink utazó-írói csaknem mindnyájan kétféle környezetben utaznak. Az egyik környezet mindnyájuknál egy: a tágabb értelemben vett, kultúrával, emlékekkel és népekkel behintett táj, a másik környezet mindnyájuknál más. Márai a táj és a polgárság között utazik, Cs. Szabó László a táj és a könyvek között, Gogolák* [Lajos] *a táj és a szellemtörténet között, Makkai* [László] *a táj és a kultúrtörténet között. Fejtő Ferenc (Érzelmes utazás) a táj és a saját alakuló világnézete között utazik.*"[181] Így válhat az európai, illetve Európán kívüli utazásokban feltáruló kulturális másság-tapasztalat az utazó önmagával, saját kultúrájával való szembesülésének eszközévé is egyúttal. A romantika korának „Bildungsroman" narratívát követő utazási elbeszéléseivel szemben a két világháború közötti évek „őrjárati" útirajzaiból azonban általában hiányzik egy olyan célelvű fejlődési modell, mely a különbségek kiegyenlítődésének, s ezáltal az elbeszélői identitás kiteljesedésének lehetőségét ígérhetné. A narrátor két világ határán mozog: a hazai társadalom, politika válságától való elidegenültség, és az idegenben gyakran megtalált otthonosság élménye az elbeszélői tudatban sem egyesíthető egyetlen nagy elbeszélés keretei között: „*... idehaza európai, Európában magyar, és mindkét helyen száműzött egy kissé, idehaza száműzve van a demokráciától, melyben otthonosan mozog, odakinn száműzve van a hazai földtől*" – jegyzi meg Szabó Zoltán a *Doveri átkelés*t író Cs. Szabóról, míg „[*h*]*a Kodolányi a finnországi napfényről beszél, az olvasónak a hazai árnyékot juttatja eszébe*".[182] Az útirajzok személyes érintettségről tanúskodó, élményekről számot adó hangja így különösen éles megvilágításba helyezheti azokat a társadalmi-kulturális problémákat melyek a korszak publicisztikai töltetű esszé-irodalmának is a legfontosabb témáit jelentették. Mindenekelőtt az európai gazdasági, társadalmi, politikai válság jelenségeit, a fenyegető totalitárius ideológiák hatásait, terjedését, valamint az írástudók ezzel kapcsolatos felelősségének elemzését, összefüggésben a magyarság helykeresésével Európában és a világban.

Az útirajz-formát narratív szerkezetének rugalmassága a huszadik század évtizedeiben is alkalmassá tette az időszerű tematika magába fogadására. A szellemi őrjáratra induló magyar írók a húszas és harmincas évek során, majd a második világháborút követő években szinte egész Európát, sőt Ázsia, Afrika peremterületeit is beutazták: keresték a Spengler által megjövendölt alkony jeleit Napnyugaton (Márai Sándor: *Napnyugati őrjárat* [1936]; Cs.

[180] KECZÁN Mariann, *„Mind kántál, aki sorsot örökölt": Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája (1951-1956)*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2005, 32.
[181] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…: Magyar útirajzok* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 246.
[182] *Uo.*, 243.

Szabó László: *Doveri átkelés* [1937]); jártak a nordikus utópia nyomában (Kodolányi János: *Suomi, a csend országa* [1937]); a keleti, kollektivista társadalmakban (Márai: *Istenek nyomában* [1927]; Illyés Gyula: *Oroszország* [1934]); illetve a történelmi Magyarország és az egykori Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban (többek között: Szabó Lőrinc: *Utazás Erdélyben* [1927]; Németh László: *Magyarok Romániában* [1935]; Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás* [1936]; Cs. Szabó: *Erdély* [1940]; Márai: *Kassai őrjárat* [1941]) – mindeközben pedig az európai és a magyar kultúra és társadalom válságjelenségeit diagnosztizálva a hazai utazási irodalom hagyományait is újraformálták.

II. ÚTIRAJZ-VÁLTOZATOK

1. Válság és irodalom: Márai Sándor

„Én úgy akartam élni, mint aki álmodik és emlékezik; mint a költők… Ezt nem adta meg az idő: úgy kell majd élnem, mint aki nagyon éber, s minden szavával, egész figyelmével a jelen és jövő gyanús vészjeleit érzékeli; mint a katonák… Lehet, hogy ez lesz most az európai humanista szerepe néhány évtizeden át."

(Márai Sándor: *Kassai őrjárat*)

1.1 Válságérzékelés a nyugati kultúrában

A századelőn született nemzedék tagjainak egyik legmeghatározóbb fiatalkori élményét a nyugati kultúra, a politikum és a gazdaság szféráit egyaránt átható válság tapasztalata jelentette. A kortárs Hamvas Béla szavaival „*a válság kérdése a világháború utáni idő középponti egzisztenciális problémája, más szóval: e válság az, ami egy későbbi kornak a mai időről azt fogja elmondani, ami benne a leglényegesebb*".[183]

Nem véletlen, hogy a kor számos magyar írójának munkásságára gyakoroltak jelentős hatást a két világháború közötti évek népszerű válságfilozófiái. Közülük is az egyik legfontosabb Márai Sándor, akit mindenekelőtt a polgári individualizmus fenyegetettségének érzése tett fogékonnyá a húszas évek során a korszak krízisteóriái iránt. A válságanalízis Márai publicisztikája, regényei és naplói mellett útirajzainak is egyik legfőbb szólamát képviseli. A „vándorévek nemzedékének" – ahogy Szerb Antal nevezte kortársait[184] – egyik legjelentősebb képviselője ekkoriban a Közel-Kelet, illetve Nyugat-, és Közép-Európa országait egyaránt beutazta, s élményeit az *Istenek nyomában* (1927), a *Napnyugati őrjárat* (1936), a *Kassai őrjárat* (1941), és az *Európa elrablása* (1947) című műveiben örökítette meg. A bennük megnyilvánuló krizeológiai nézőpont vizsgálatához szükséges a két világháború közötti korszak európai válságérzékelésének bemutatása néhány, az útirajz-író Márai szemléletét meghatározó irodalmi és filozófiai krízisteória segítségével.

Márai a *Válás Budán* hőséhez, Kőműves Kristófhoz hasonlóan maga is „*fájdalmasan tört*" pillanat szülöttének tudta magát,[185] aki eszmélése idején megélhette még a békeidők polgári idilljének utolsó éveit, gyerekkorának hangulatát azonban már a „*valami nincs*

[183] HAMVAS Béla, *A világválság*, Magvető, Budapest, 1983, 77.
[184] SZERB Antal, *Cs. Szabó László* = SZ. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák 2. kötet*, Magvető, Budapest, 2002, 499.
[185] Idézi: RÓNAY László, *Márai Sándor*, Magvető, Budapest, 1990, 195.

rendben" alapérzése hatotta át.[186] A gyerekként megélt egzisztenciális szorongás értelmének keresése meghatározta Márai írói pályáját, aki felnőtt fejjel mindvégig a válság gyökereinek kutatása és a korai érzésekkel való utólagos szembesítés jegyében közelített a századforduló művészi, társadalmi, politikai életének jelenségeihez. E „*Lehár-zene hangjaira halódó*"[187] korszak írói, művészei adtak elsőként hangot a felszíni valóságélmény elbizonytalanodásának, melynek hátterében a társadalmi rend, a vallási és kulturális élet XIX. századból megörökölt lassan fakuló díszletei álltak: „*Korunk természete a sokszerűségben és meghatározhatatlanságban rejlik. Csak azon képes megtapadni, ami csúszik, siklik és korunk tudatában is van annak, hogy amit az előző nemzedékek szilárdnak hittek, az csuszamlós*" – írta a magyar író által is nagyra becsült Hugo von Hofmannsthal 1906-ban.[188] „*Nietzsche, aki minden érték átértékelését hirdette, érintetlenül hagyta az európai bölcseletnek azt az alapvetését, hogy a világ egy teljes egészet alkot.* […] *Ezen haladt túl Hofmannsthal, amikor a részekre szakadást már magának a valóságnak és nem csupán a fogyatékos művészetnek tulajdonította. A kortárs Ady ezt 1909-ben úgy fejezte ki sokszor idézett, híres verssorával, hogy »minden Egész eltörött«. És akárcsak a bécsiek, ő sem politikai, társadalmi, összefüggésekről beszélt, hanem a személyes élet általánosabb, mélyebb rétegeiben szerzett tapasztalatokról számolt be*" – kommentálja Kenyeres Zoltán a bécsi író sorait.[189] A korábban szilárdnak hitt dolgok „csuszamlóssá" válásának, és az „egészek" eltörésének metaforikája már a XIX. század nagy eszményeinek kiüresedését, a világról alkotott egészelvű „nagy narratívák" értékvesztésének lassan kibontakozó drámáját vetíti előre. A „Bildung" eszményével, azaz az individuum és a társadalom racionális, célelvű fejlődésébe vetett hittel szemben megfogalmazódó kételyek, a „honszeretet s önérdek" harmóniáján nyugvó polgári értékrend bomlása és az „idegen" kultúrát, társadalmi magatartásformákat hordozó ipari és mezőgazdasági munkástömegek politikai öntudatra ébredése mind határozottabban került a kortárs írói és művészi érdeklődés homlokterébe.[190] Ezzel párhuzamosan a dialektikát és a kauzalitást tagadó vitalitás és az irracionális cselekvés kultusza (Nietzsche), az objektív, fizikai idővel szembeállított szubjektív idő-élmény relativitása és az intuíció (Bergson), a felszíni morál és tudatosság mögött rejtőző tudatalatti észlelése (Freud) a bölcselet mélyebb

[186] MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, Budapest, Helikon, 2000, 39.
[187] *Uo.*, 40.
[188] Vö. KENYERES Zoltán, *A Nyugat és kora: Vázlat egy korszak geneziséről*, Irodalomtörténet, 1995/2-3, 372. [Eredetileg: „*Aber das Wesen unserer Epoche ist Vieldeutigkeit und Unbestimmtheit. Sie kann nur auf Gleitendem ausruhen und ist sich bewußt, daß es Gleitendes ist, wo andere Generationen an das Feste glaubten.*" Hugo von HOFMANNSTHAL, *Der Dichter und diese Zeit* = H. H., *Ausgewählte Werke in zwei Bänden: Erzählungen und Aufsätze*, Hsg. Rudolf HIRSCH, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1957, II, 445.]
[189] Uo.
[190] Vö. Carl E. SCHORSKE, *A kert átváltozása* = C. E. S., *Bécsi századvég: Politika és kultúra*, Budapest, Helikon, 1998, 249-283.

régióban is a nyugati ember számára hozzáférhető valóságélmény alapvető átalakulását jelezte.

A húszas és harmincas évek Máraijában elsősorban Robert Musil és Thomas Mann írói alkotásai tudatosították e kor ellentmondásait és továbbélő örökségét. *A tulajdonságok nélküli ember* (I. 1931; II. 1933; III. 1943) cselekményét *Kassai őrjárat*a során is felidézi,[191] Thomas Mann műveit, elsősorban a *Buddenbrook-ház*at (1901) és a *Halál Velencében*-t (1912) pedig idős koráig legmeghatározóbb szellemi élményei között tartotta számon; a Garrenek családtörténeti trilógiájának egyik legfőbb inspirálója is minden bizonnyal a nagy német író regénye lehetett.[192] Márai válságelemzésének filozófiai ösztönzői között elsőként a XX. század értékválságát előrevetítő Friedrich Nietzsche (1844-1900) neve említendő.[193] A német filozófus *A hatalom akarása* (1888) című művének „Európai nihilizmus" illetve „Az eddigi legmagasabb értékek bírálata" című fejezeteiben a nyugati keresztény kultúra legalapvetőbb értékeinek válságát diagnosztizálta és fundamentális bírálatát fogalmazta meg. A nihilizmus, mint a nyugati világot a XIX. század végére hatalmába kerítő lelkiállapot Nietzsche értelmezésében a legfőbb értékek elértéktelenedésében mutatkozott meg, ezáltal a lét kereteinek bizonytalanná válását eredményezve: „*E korszakra a széthullás, tehát a bizonytalanság a jellemző: semmi sem áll szilárdan a lábán, és semmi sem hisz rendíthetetlenül önmagában: csak a holnapnak élünk, mert a holnapután már kétséges. Utunkon minden veszedelmes és csúszós, talpunk alatt a jég rettentően elvékonyodott: érezzük mindannyian az olvasztó szél borzongató langy fuvallatát – ahol most járunk, ott hamarosan nem tud már senki sem járni!*"[194] A radikális értékvesztés Nietzsche krízis-elmélete szerint a keresztény kultúra értékeinek, „narratív sémáinak" életszerűtlen voltában gyökerezik, melyre csak egy bizonyos fejlődési fok elérése után ébredhetett rá az emberiség. A létezés össz-karaktere ugyanis nem interpretálható sem a „cél", sem az „egység", sem pedig az „igazság" fogalmaival.[195] Nietzsche szerint ennek köszönhető, hogy a világ kezd a modern ember számára elértéktelenedni: vagyis nem más, mint a nyugati ész kategóriáiba vetett hit a nihilizmus oka. A német filozófust mindez a keresztény hiten alapuló abszolút igazság, abszolút értékek tagadásának álláspontjára ébresztette: nézete szerint az általános morál és az értékek mindig tételezőjüktől és annak hatalmától függnek. Az értékadó külső tekintély, mint rendező elv öntudatlan keresése ennek megfelelően valójában az emberi akarat hiányát, a felelősség önmagunktól való elhárítását jelenti. A keresztény erkölcstan által tanított

[191] MÁRAI, *i. m.*, 40-41.
[192] Vö. KAKUSZI B. Péter, *Márai Sándor és Németország*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2001, 12.
[193] *Uo.*, 14-15.
[194] Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, Cartaphilus, 2002, 39.
[195] *Uo.*, 18.

önzetlenség, együttérzés, gondoskodás, szerénység Nietzsche szerint mind „*csorda-erények*”, a gyenge, „*kimerült ember értékei*”,[196] melyek valójában ellentétesek az emberi természettel, éppen ezért képmutatóak. Eredményük az európai ember, európai kultúra hitelvesztése és életerejének gyengülése: „*a »jó ember« a dekadencia önigenlésének formája*”.[197] Mindezek következményeként a modern európai embert a legszélsőségesebb tudatosság jellemzi, miközben életösztönei legyengültek; világ-tapasztalatát mindinkább közvetített módon, hivatásos interpretátorok (történészek, irodalmárok, tudósok, politikusok) segítségével képes csak megszerezni: „*az ember már nem képes hatni, cselekedni, csupán másodlagosan visszahat, reagál a külső ingerekre*”.[198] Nietzsche szerint a nyugati kultúra válságából való kilábalást a természethez való eljutás jelentheti, a keresztény erkölcs legyőzése árán: „*A természet: annyi, mint arra vetemedni, hogy ugyanolyan amorálisak legyünk, mint a természet.*”[199] A cél ennek megfelelően a határhelyzet kiélezése, a nyugati kultúra eszkatológiájának siettetése a keresztény morál tekintélyétől megszabadult, örök értékek nélküli élet veszélyét vállaló, immoralista, ateista ember által.

A fiatal Márai egy viharos félszázad tapasztalataival a háta mögött már csak kevés ponton tudott maradéktalanul azonosulni a századvég filozófus-költőjével, az értékrelativizmus és az értékeit önmaga számára megalkotó ember gondolata, valamint a modernitás felgyorsult idejében egymással mind kevésbé összeegyeztethető művészi és polgári lét problémája azonban a magyar író műveiben – így útirajzaiban is – minduntalan visszaköszön, míg a nietzschei filozófia téziseivel való vitában gyakran talált ürügyet saját nézetei kifejtésére. A háború előtti évek utólag megismert válság-próféciáinál azonban sokkal közvetlenebb hatást gyakorolt Márai gondolkodására Oswald Spengler (1880-1936) *A Nyugat alkonya* (I. 1918; II. 1922) című nagyszabású kultúrtörténete, melynek megjelenése már a válság tényleges beköszöntével, Európa első világháborút követő gazdasági, politikai, társadalmi összeomlásával esett egybe.

A német kultúrfilozófus szintetizáló művében alaptételként tekintett a morál és az értékek relativizmusának nietzschei elvére, melyet történeti interpretációja során a gyakorlatban is alkalmazott: „*Nincsenek örök igazságok. Minden egyes filozófia korának és csakis saját korának kifejeződése, és nincs két olyan korszak, melynek filozófiai szándékai teljesen azonosak volnának*” – írja.[200] Ennek megfelelően Spengler az egyes emberi kultúrákat

[196] *Uo.*, 34.
[197] *Uo.*, 35.
[198] *Uo.*, 43.
[199] *Uo.*, 62.
[200] Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Budapest, Noran Libro, 2011, I, 72.

önálló, belső törvényszerűségekkel rendelkező szerves egységekként, organizmusokként szemlélte, melyek egymástól függetlenül léteztek, illetve léteznek az időben: „*Az egyenes vonalú világtörténelem egyhangú képe helyett – melyet csak úgy tarthatunk fenn, ha becsukjuk szemünket a tények roppant tömege előtt – hatalmas kultúrák sokaságának színjátékát látom magam előtt; hatalmas kultúrák törnek fel elementáris erővel az anyaföld méhéből, melyhez egész életútjuk során szorosan kötődnek. Ebből az anyaföldből formálják meg a maguk anyagát (az emberiségét),* saját *életüket, akarásukat, érzésüket,* saját *halálukat.*”[201] A szerző az emberiség történetén végigtekintve hét ilyen monumentális kultúrát vélt felfedezni, melyek közül a legutolsó a nyugati. E kultúrák között nincs evolúciós fejlődés, tehát az időben utoljára következő „fausti” nyugati kultúra semmivel sem magasabb rendű az őt megelőzőeknél, értékrendje is csak önmagára vonatkoztatható: „*minden kultúrát a maga szempontjából kell megítélni és megérteni. Ez a* történelmi relativizmus *álláspontja*” – írja a német történelembölcselő elméletének korabeli ismertetője, Thienemann Tivadar.[202] Az egyes „kulturorganizmusok” tehát egymástól függetlenek, autonóm rendszereiken belül viszont minden mindennel összefügg. Ezen összefüggések kutatását nevezi Spengler a kultúrák morfológiájának, azaz alaktanának, melynek során mintegy keresztmetszet-szerűen tárul fel az egyes kultúrák szerkezete. A kultúrák szellemét legáltalánosabban kifejező szimbólumoknak (szám, tér, idő) az egyes korok művészeti formanyelvében való nyomon követése pedig a történelem esztétikai szemléletét teszi lehetővé, mivel „[*m*]*inden művészet* – kifejezésnyelv”.[203] Az emberi kultúrák radikális esztétikai-morális relativizmusával szemben azonban az időbeliséggel kapcsolatos viszonyuk Spengler szerint párhuzamosságot mutat, amit a kultúrtörténész homológiának nevez. Az egyes kultúrák ugyanis történetük során azonos időbeli fázisokon mennek át, a kifejlődéstől a virágzáson át létük hanyatló szakaszáig. Itt jelenik meg „kultúra” és „civilizáció” – a német kultúrtörténetben nem új keletű – ellentétpárjának olykor heves vitákat is gerjesztő spengleri értelmezése. A német filozófus ugyanis a kultúrát, mint „*egy, a külső lét egészét megformáló stílus élettörténeté*”-t, „*a legmélyebb szimbolikus szükségszerűséget hordozó formanyelvet*”[204] mereven elválasztja az azt követő, „*belső forma nélküli létezés*”,[205] a civilizáció állapotától, mely véleménye szerint nem más, mint „*a szervetlenné vált, elsorvadt formák lépcsőzetes* leépülése”.[206] „*Valamennyi*

[201] *Uo.*, 42-43. [Kiemelések a szerzőtől.]
[202] THIENEMANN Tivadar, *A Nyugat alkonya: Oswald Spengler és a Spengler-irodalom*, *Minerva*, 1922/8-10, 347. [Kiemelés a szerzőtől.]
[203] SPENGLER, *i. m.* 264. [Kiemelés a szerzőtől.]
[204] *Uo.*, II. táblázat. [Táblázatok a világtörténelem összehasonlító morfológiájához, a 80. és 81. oldal között.]
[205] *Uo.*
[206] *Uo.*, 58. [Kiemelés a szerzőtől.]

kultúrának megvan ugyanis a maga *civilizációja*. […] *A civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen* sorsa. […] *A civilizáció a visszavonhatatlan* vég*, amely benső szükségszerűségtől hajtva újból és újból beköszönt*."[207]

A kultúrfilozófiai mű korabeli széleskörű visszhangját elsősorban annak köszönhette, hogy a szerző saját korát egyértelműen a nyugati kultúra hanyatlásának, civilizációba való átmenetének időszakaként értékelte. Spengler szerint ennek jele lehet a „fausti" nyugati szellem belső, intenzív erőinek extenzívvé alakulása: a világvárosok kiépülése és szembenállása a vidékkel; az organikus közösségek ezzel összefüggő felbomlása és tömeggé alaktalanodása; a cézárista impériumok kiépülése; az alkotó szellem háttérbe szorulása és az élet mechanizálódása. A Spengler-mű megjelenését széles visszhangjával együtt közvetlenül, s a legfogékonyabb korában élhette át az ekkoriban – 1919-től '23-ig – Németországban élő fiatal Márai. Bizonyosan ennek is köszönhető, hogy a német kultúrideológus nézetei élete végéig jelentős hatást gyakoroltak gondolkodására; elfogadott-elutasított – s gyakran elfogadva-elutasított – elméleti kiindulópontot jelentve számára, s tovább erősítve benne a szerves fejlődésű nyugati polgári kultúra fenyegetettségének érzését.[208]

Spengler profetikus válság-diagnózisa ugyanakkor nem csak a fiatal Máraira tett mély benyomást; a következő évtizedekben írók, bölcsészek, társadalomtudósok sora kényszerült rá, hogy megvívjon a német kultúrideológus démonaival. A feladat azonban a harmincas-negyvenes évek vészt jósló gazdasági-társadalmi és világpolitikai kilátásainak előterében mind súlyosabbá vált. Az első világháború vége, és különösen a gazdasági világválság 1929-es beköszönte utáni évek gazdag kultúrkritikai irodalmát immár a környező világ egyes válságjelenségeinek elemzése és értelmezése inspirálta. E korszak számos válság-diagnózisa közül Márai munkássága kapcsán két szerző és két krízismű feltétlenül megemlítendő: Julien Benda (1867-1956) *Az írástudók árulása* (1927); valamint José Ortega y Gasset (1883-1955) *A tömegek lázadása* (1930) című kötete. Margittai Gábor összegzése szerint a két mű közös vonása, hogy bennük „*egyforma hangsúllyal jelentkezik a metafizika égető hiányának, a szellemi tekintély lehanyatlásának, részben ennek köszönhetően az eltömegesedésnek, a technokratizmusnak és a totális állam kialakulásának, a szellem és a morális érzék ellustulásának, valamint a szaktudományi barbarizmusnak, illetve az ezzel összefüggő partikularizálódásnak és eltorzult történeti tudatnak a problematikája*".[209] Jellemző tehát e művekre a nietzschei-spengleri válságjelenségek elfogadása és továbbgondolása, a szerzők

[207] *Uo.*, 57.
[208] Vö. KAKUSZI, *i. m.*, 15.
[209] MARGITTAI Gábor, *Nyugtalan klasszikusok: Ars Poeticák és Arcpoétikák: Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005, 66.

kultúrkritikája ugyanakkor a korai válságteoretikusokétól gyökeresen különböző nézőponttal és magatartással párosul. Míg Nietzsche és Spengler szükségszerűnek és elkerülhetetlennek tekintette a nyugati kultúra bukását,[210] addig Benda és Ortega a történelmi végzet siettetése helyett annak elhalasztására, vagy legalábbis késleltetésére törekedett. Kritikájuk épp ezért kultúraféltő humanista magatartással párosult, sőt magát a nietzschei immoralitás-, és erőkultuszt is felelőssé tették a válság kialakulásáért. E tekintetben jellemző a francia esszéista Nietzschére és Sorelre vonatkozó megjegyzése, mely szerint „[*m*]*ondhatnánk azt is, hogy valósággal a kegyetlenség vallását teremtették meg*".[211]

A két essszéíró-filozófus ezen belül más-más nézőpontból közelített a nyugati szellem hanyatlásának kérdéskörához. Benda a politikai szenvedélyek eluralkodásában látta a fő veszélyforrást: „*Századunk valóban úgy lesz egykor emlékezetes, mint a* politikai gyűlöletek intellektuális megszervezésének százada" – jelentette ki nagyhatású művében.[212] Ennek hátterét vizsgálva pedig egyértelműen az értelmiség, mint „univerzális osztály" felelősségére helyezte a hangsúlyt. Nézete szerint az „írástudók rendjének" tagjai, akik több mint kétezer éven át „*bizonyos mértékig a fék szerepét töltött*[ék] *be a többieknél*",[213] a korábbi időkben kétféle módon fordultak szembe a politikai szenvedélyekkel: vagy teljesen elfordultak tőlük, mint Leonardo da Vinci és Goethe, vagy magasabb rendű morális eszményeket hirdettek, mint Erazmus vagy Kant. Bár az írástudók a háborúkat, társadalmi konfliktusokat az elmúlt századokban sem tudták megakadályozni, azt viszont igen, hogy az amoralitás elfogadott normává váljék: „*Hála az írástudóknak, elmondhatjuk, hogy cselekedni az emberiség kétezer évig a rosszat cselekedte ugyan, de méltányolni a jót méltányolta. Ez az ellentmondás volt az emberi nem becsülete, s egyúttal az a rés, amelyen a civilizáció beszivároghatott.*"[214] Mindez azonban a XIX. század végétől megváltozott, mivel ettől kezdve az írók jelentős része már nem csak személyében kötelezte el magát egyes világnézetek mellett, de írói munkásságával is a politikai szenvedélyek szolgálatába állt. Ezzel pedig végső soron elárulta hivatását, mivel az egyetemes értékek védelme helyett a részleges nemzeti és osztályérdekek szószólójává vált, a magasabb szellemi értékek képviseletével szemben pedig a gyakorlati hasznosság mellett foglalt állást. „*Ezt a magatartást tanúsítják tehát egy félszázad óta azok az emberek, akiknek funkciója eredetileg a népek realizmusának ellensúlyozása volt, s akik íme teljes erejükből és tiszta öntudattal e realizmus lángraszításán munkálkodnak: ezért merészelem ezt*

[210] Vö. NIETZSCHE, *i. m.*, 34-35; SPENGLER, *i. m.*, I, 58.
[211] Julien BENDA, *Az írástudók árulása*, ford. RÓNAI Mihály András, Budapest, Fekete Sas, 1997, 217.
[212] *Uo.*, 109. [Kiemelés a szerzőtől.]
[213] *Uo.*, 120.
[214] *Uo.*, 121.

a magatartást az írástudók árulásának *nevezni.*"[215] Ennek eredményeként pedig „*egy olyan emberiséget látok magam előtt* – folytatja a francia filozófus –*, mely annyira egyhangúan, annyira fenntartás nélkül, a szenvedélynek annyi szentesítésével adja át magát a realizmusnak, amilyet a történelem még nem látott.*"[216]

Míg Benda a szellemi elit tagjainak alkalmatlanságát állította vizsgálata középpontjába, addig Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* című művében a modern „tömegember" lelki alkatának szociológiai elemzésére vállalkozott. Ennek során a már Spengler által is hanyatlástünetként értelmezett tömegesedés fogalmát mennyiségi helyett minőségi kategóriaként határozta meg: „*A tömeg sajátos kvalifikációval nem rendelkező egyének halmaza*"; „*az embert jelenti, amennyiben az nem különbözik a társaitól, hanem önmagában egy általános típust ismétel meg*".[217] Ebből következően Ortega szerint „*Mindenki tömegnek számít, akinek nincsenek sajátos szempontjai önmaga – kedvező vagy kedvezőtlen – megítéléséhez, s úgy érzi, hogy olyan »mint mindenki«, és ez nem nyomasztja, hanem nagyon is kedvére van, hogy másokhoz hasonlónak érzi magát*".[218] A spanyol filozófus szerint a kialakult európai válság egyik legfőbb oka és tünete is egyúttal az, hogy a modern korban a tömeg lép a – szintén minőségi értelemben felfogott – kisebbség helyébe, élvezve annak korábbi kitüntetett élethelyzetét. A tömeg ennek nyomán engedetlenné vált a kisebbséggel szemben: nem követi többé, hanem „*félrelöki és elfoglalja a helyét*",[219] – mindez pedig, a terminológiai különbségek ellenére, egybecseng Benda diagnózisával.

Márai számára e két szerző művei – a korábbi korok nagyszabású válságfilozófiáival szemben – sokkal közvetlenebb útmutatást adhattak saját írói szerepének értelmezésével és a nyugati kultúra jövőjével kapcsolatban. A magyar író által a harmincas-negyvenes évek során hangsúlyozottan képviselt magatartás megfelel Benda iránymutatásának, amennyiben „*az írástudó csak akkor erős, ha a maga mivoltát és sajátos funkcióját világosan tudatosítja magában, s e határozott öntudatot embertársaival is érezteti*".[220] Lőrinczy Huba feltételezése szerint a spanyol filozófus műveivel pedig nagyjából Bendával egy időben, a húszas évek közepén vagy vége felé, német fordításban találkozhatott az emigráns Márai, s hamar „*spirituális rokonára*" talált benne.[221] A magyar író az egzisztencializmus filozófiájával is Ortega művei révén kötött ismeretséget, később pedig két fontos esszéjében: az *Ihlet és*

---

[215] *Uo.*, 230. [Kiemelés a szerzőtől.]
[216] *Uo.*, 251.
[217] José ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Nagyvilág, Budapest, 2003, 44.
[218] *Uo.*, 45.
[219] *Uo.*, 52.
[220] BENDA, *i. m.*, 262.
[221] LŐRINCZY Huba, *Ortega és Márai: Adalékok egy szellemi vonzalom históriájához* = L. H., *Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék, tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 289.

nemzedék (1942) címen publikált akadémiai székfoglalójában, valamint elhíresült *Röpirat*ában (*Röpirat a nemzetnevelés ügyében* [1942]) jelentős mértékben Ortegára támaszkodva fejtette ki nézeteit; sőt Lőrinczy a „cselekményellenes" Márai-regények hátterében is a spanyol gondolkodó regényelméletének hatását sejti.[222]

Márai Sándor ugyan nem eredeti alkotója a két világháború közötti korszak nemzetközi válságirodalmának, a krizeológiai elméletek azonban ösztönzőnek bizonyultak számára saját tapasztalatainak írói megformálása során, melynek egyik legkézenfekvőbb lehetőségét az útirajz műfaja kínálta.

1.2 „… az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja…"

Az *Istenek nyomában* Márai Sándor első, huszonhét évesen publikált útirajza, melyben 1926 tavaszán tett, Egyiptomot, Palesztinát, Libanont és Szíriát, valamint Török- és Görögországot átszelő, végül Itáliát is érintő utazásának állított emléket. Ez a szerző első olyan kötete, melyet már fiatalkori emigrációjából való hazatérésére készülve, kifejezetten a magyar közönség számára írt, és a későbbiekben is vállalt: „*az utat egy vonalban magyar publicista még nem tette meg; s ezért is merem hinni, hogy talán nem maradna a könyv minden siker nélkül*" – jegyezte meg indulása előtt Heltai Jenőhöz írt levelében.[223]

A fiatal Márait „*a válság tudata indította útnak*", állapítja meg az elbeszélés gyakori önmegszólító formuláit értelmezve Lőrinczy Huba;[224] az *Istenek nyomában* narrátora azonban saját egzisztenciális válságtudatát kezdettől egy kollektív érzésvilágba oldva szólaltatja meg, általa a háborús nemzedék frusztrációjának is hangot adva. Már a marseille-i hajóra szállás pillanataiban megállapítja: „*…ez a tiltakozás nem is személyi, valahogy nem is én vagyok sértődött, hanem az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja az, aki felkapaszkodott még erre a hajóra, de nem búcsúzik Európától, nem integet, nem vár semmit, és nem haragszik senkire, s egy pillanatra az az érzése, hogy hazamegy Ázsiába és elszakad Európától, ahol végeredményben becsapták, megcsalták, kifosztották és megrontották*."[225] A háború után francia tulajdonba került egykori német kivándorlóhajó, a Cap Polonio pedig – fedélzetén a németből franciává lett elzászi pincérrel – maga is, „*mint egy darab Elzász*", a

[222] *Uo.*, 295-297.
[223] Vö. RÓNAY László, *Márai Sándor*, Budapest, Magvető, 1990, 52. [Eredetileg: MÁRAI Sándor – HELTAI Jenőnek, Párizs, 1926. március 6.]
[224] LŐRINCZY Huba, *Egy spengleriánus nyugati Keleten: Istenek nyomában* = L. H., *Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék, tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 269.
[225] MÁRAI Sándor, *Istenek nyomában*, Budapest, Helikon, 2011, 15-16.

poszt-traumás identitásvesztés jelképévé válik.[226] Márai művében a közelmúlt európai eseményei a későbbiekben is csak közvetetten, a kollektív tudatalattiban jelen lévő traumatikus emlékekre való utalások, váratlanul felvillanó párhuzamok képében törnek a felszínre: „*Ezek a furcsa, nehéz évek*" – írja például a mű elején, míg betlehemi monológjában a társadalmi megváltást kínáló eszmék mártírjaira gondolva, mégis talányosan így elmélkedik: „*Meghalt az emberiségért… furcsa szó, nehéz íze van. Nevek jutnak eszembe, amint itt állok, emberek nevei, akik a közelmúltban meghaltak az emberiségért. Valamilyen odúban születtek, apjuk ács volt vagy hasonló, anyjuk szegény asszony. Kávéházakban ültek száműzötten, lapokban és röpiratokban prédikáltak, harminc-, negyvenesztendős korukban megfeszítették őket. Agyonverték őket. Lebunkózták őket. Az emberiségért.*"[227] A háborús és forradalmi évek személyes és egyben nemzedéki tapasztalatairól való hallgatása azonban – a későbbi „regényes életrajzhoz" hasonlóan – minden szónál jelentőségteljesebb, mivel „a század gyermekének" elbeszélt önazonosságát és a külvilágra tekintő perspektíváját alapvetően határozzák meg a személyesen megélt történelmi trauma emlékei. Terek és idősíkok: a jelen és a múlt; a testközelből látott, de mégis idegen keleti és a válságba jutott saját európai identitás folyamatos szembesítése jellemzi az elbeszélő nézőpontját, melynek során néha részletesebben is kibont egy-egy párhuzamot. Az egykori birodalmi főváros, Konstantinápoly utcáit járva például így elmélkedik: „*A válság, melyet ez az óriási város átél, sok jelében hasonlít Budapest válságára. De Törökországnak van Ankarája, ahol az új élet készül; Magyarországnak nincsen. Törökországnak vannak újtörökjei, Magyarországnak csak elszegényedett magyarjai vannak. Új-Törökország rendkívül ügyes keleti politikával tőkét kovácsolt Trianonból, Magyarország tönkrement bele.*"[228]

Az elbeszélői nézőpont alapvető meghatározója az irónia, a közelmúlt tapasztalataiból táplálkozó nagyfokú politikai realizmus, valamint az európai kolonializmust legitimáló nemzeti diskurzusokkal és általában mindenfajta ideologikus narratívával szembeni szkepszis. Ki az a „mi"? – teszi fel magában a kérdést a párizsi külügyminisztériumban, a Szíria „pacifikálása" mellett többes szám első személyben indulatosan érvelő külügyi referens szavait hallgatva. Később az elbeszélő a világnézeti dogmatizmus általános érvényű elutasítására talál ürügyet a palesztinai szamaritánusok elzárkózó életét látva, akiknek a kiválasztottság hitén alapuló szigorú valláserkölcsi normáit végső következményeiket tekintve a modern fajelméletekkel állítja párhuzamba. A „barbár" szíriai drúzok hírhedt kegyetlensége pedig elavultnak tűnik európai szemmel nézve, hiszen tankok, repülőgépek, vegyi fegyverek

[226] *Uo.*, 17.
[227] *Uo.*, 11, 130.
[228] *Uo.*, 192.

helyett rövid karddal támadnak ellenségeikre. Ugyanakkor a nihilizmus mégis távol áll az elbeszélőtől: őszinte csodálattal fordul a belülről vezérelt, maguk meghatározta célokért küzdő emberek felé. Ilyen az egyiptomi fáraósírokat kutató Carter, aki nem törődve a közvélemény ítéletével, „*egy élet minden energiáját és szenvedélyét, tudását, tapasztalatát és lelkesedését adta oda*" célja elérése érdekében,[229] vagy a sivatagból embert próbáló munkával zsidó otthont teremtő telepesek. Eközben a történelem hamar múló, viszonylagos igazságaival szemben csak az életet, az önmagát igazoló „*nagy szenvedélyt*" és – „*egy nekikeseredett ifjúság minden meggyőződésével*" – a mindenkit megillető emberi jogokat és méltóságot, mint az emberi lét „*végső szükségességét*" tiszteli.[230]

Márai erről a horizontról értelmezi újra a keleti zarándokút régi toposzát, amennyiben nála is a goethei „*Hegire*", a „menekülés" színtere a vágyott keleti világ. Goethe *Nyugat-keleti Díván* (1814-15) című versciklusának legelső költeménye az arab „hedzsra" szó franciás formáját viseli címéül, s ezzel – a költő keleti világba való vágyakozását szimbolizálva – hosszú időre megadta a „mesés Keletről" szóló nyugati irodalmi diskurzus alaptónusát.[231] A német költőfejedelem óta ugyanis számos európai író, költő (többek között Chateaubriand, Lamartine, Nerval, Flaubert) célja az erőforrás-keresés a nyugati civilizáción kívüli világban, így az *Istenek nyomában* műfaját, tematikáját, nézőpontjait tekintve egy rendkívül gazdag európai hagyományhoz kapcsolódik, mely ugyanakkor bizonyos mértékig meg is szabja számára a Keletről elmondható – és elmondandó – jelenségek körét. Edward Said szavaival „*senki egy sort sem írhatott le, egyetlen szalmaszálat sem tehetett keresztbe a Kelettel kapcsolatosan anélkül, hogy figyelembe ne vette volna az orientalizmus által kijelölt szellemi és fizikai korlátokat.* […] *Bárki, aki a Keletről ír* […], *úgy gondolja, hogy olvasója így vagy úgy már találkozott a Kelettel, már valamit tud róla, s írását erre a feltételezett ismeretanyagra építi. Sőt mi több, valamennyi keleti tárgyú munka szorosan kötődik más írásokhoz, azok olvasóközönségéhez, intézményi hátteréhez s végül magához a Kelethez.*"[232] Ez a Márai által is megörökölt beszédmód, a nyugati orientalizmus diskurzusa Said szerint voltaképpen a valóságos keleti világot öntötte az európaiak számára befogadható, elvárásaikat, érdekeiket és vágyaikat kiszolgáló új formába. „*A Kelettel kapcsolatos tudnivalók rendszerében maga a keleti világ nem élő geográfiai valóság, sokkal inkább* toposz*, idézetek sora, fizikai és szellemi jellemvonások kupaca, mely mintha egy hivatkozásból, egy szövegtöredékből, vagy valakinek a Keletről szóló munkájából, vagy egy*

[229] *Uo.*, 43.
[230] *Uo.*, 102-103.
[231] Vö. *Jegyzetek*, szerk. LAY Béla = GOETHE *versei*, Budapest, Európa, 1972, 378.
[232] Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Budapest, Európa, 2000, 13, 43.

korábbi elképzelésből, vagy mindezek keverékéből állt volna elő.”[233] Chateaubriand és az őt követő írók ennek megfelelően „*a Keletben olyan helyszínt találtak, mely tökéletesen egybevágott mitikus álomvilágukkal, megértette dédelgetett hóbortjaikat, és megfelelt szellemi elvárásaiknak.*”[234] Keleti utazása során „*Flaubert – Jean Bruneau szavát kölcsönvéve – »hazát« keresett a vallások, látomások, a klasszikus antikvitás szülőföldjén*”, míg „*Nerval Sterne Yorickjához hasonlóan saját érzéseit, álmait kutatta – vagy inkább hajszolta – e tájon.*”[235] Ilyen előzmények után Márai útirajzában a keleti út a már megálmodott álom újrafelfedezéseként nyer értelmet, mely után múlhatatlan szomjúság gyötri az utazót: „*Mutasd meg magad, Titokzatos! Engedj közelebb, te nyugodt, te gazdag, te mocskos! Csak egy kortyot abból a bódítószerből, amitől itt olyan nyugodt fénnyel csillog az emberek szeme!*”[236] Kelet az Ezeregy éjszaka, a varázslat világa, ahol álom és valóság határai elmosódnak a holdfényben vagy a lángoló nap izzásában: „*Egy régi mesében vagyok, melyet évezredek előtt kezdtek mesélni, hajnalban, soha nem fejezték be, minden éjszaka újrakezdték, s még ma sincs egészen vége.*”[237] Jellemző a narrátor igyekezete, melynek során az általa látottakat igyekszik összhangba hozni a Keletről szóló, már megírt fikciós és mitológiai narratívákkal – bár várakozásai gyakran meghiúsulnak, mindezt kellő iróniával nyugtázza. Alexandriába érkezve az első ember, akit meglát: „*fehér leplekben, vörös tarbusban, feketén áll Aladdin Afrika küszöbén, és óriási lámpát tart kezében, ezt a bizonyos lámpát, mely megvilágítja az Ezeregyéjszaka csodáit.*”[238] Utóbb kiderül, hogy „Aladdin”, aki társaival felszökött a partot ért hajóra, egy szállodából lopott éjjeliszekrény-lámpát kínál megvételre az utasoknak; a hajót üvöltve megrohanó turbános arab „hordárokban” pedig Ali Babát és a negyven rablót véli felfedezni az elbeszélő. A mohamedán böjt időszakára következő Bajram hónap első éjszakáján Babilon varázslata éled újjá Kairó utcáin: „*Kelet elvarázsolt szellemei vágtatnak fölszabadultan végig az éjszakán, rombolnak és boldogítanak*”.[239] A nyugtalanul keresett varázslat gyakran a keleti világ látványszerűségében ragadható meg: „*Éjjel fölvisz a gépkocsi a citadellára, a holdfényben száz és száz minaret, mecsetek fénylő kupolája, pálmaoázisok borzasan bólogatnak a szélben, ezer és ezer sima tetejű ház, s keresztül az egészen a vastag, ezüst áradás, a Nílus*”;[240] majd később, Isztambulban: „*Képeslap ide vagy oda, szemtől szemben látni ezt az arany holddal leöntött Boszporuszt éjszaka, Sztambult, óriási*

[233] *Uo.*, 307. [Kiemelés a szerzőtől.]
[234] *Uo.*, 295.
[235] *Uo.*, 312.
[236] MÁRAI, *i. m.*, 144.
[237] *Uo.*, 61-62.
[238] *Uo.*, 24.
[239] *Uo.*, 58.
[240] *Uo.*, 59.

templomaival, az Aja Szofiával, melynél szerencsésebben tagolt épülete kevés van a világnak: ennél szebb nem lehet egy város. Csak nem szabad hozzá közel menni."[241]

A kiábrándult magyar utazó számára azonban a nyugati kultúrák orientalista képzetkörén túl egy újabb dimenziót is kínál a kelet-mítosz, hiszen a magyarság eredetére utalva egyszersmind a kezdethez való visszatérés lehetőségét is hordozza. A Keletre való utazás Márai útirajzában hazatérésként, a nyugati modernizációs kísérlet kudarca utáni identitásváltás lehetőségeként merül fel: „*egy tarbussal a fejeden elvegyülni e végtelen tömegben, Ázsiában, nem írni senkinek, mindent elfelejteni, háborút és irodalmat, nagytőkét és telefont, hazamenni a pálmafa alá, és álmodni ezekkel a százmilliókkal tovább e nagy keleti álmot – álmot a hazáról, ahonnan eljöttem egyszer*."[242] Az alternatívakeresés alapja a „Kelet", „keletiség" mint identitás Nyugattal szembeállítható képe az európai tudatban, mely szinte aforizmatikus tömörséggel jelenik meg Goethe említett versében: „*Észak, Dél és Nyugat reszket, / birodalmak, trónok vesznek, / napkeletre, fuss el messze, / ősi szellőt lélegezve! / Szerelem és bor és ének, / úgy ifjodnak ott a vének.*"[243] A keletre vágyakozó európai utazók, köztük a fiatal Márai Kelet-képe tehát voltaképpen a Nyugat válságát tükrözi; utazásukkal azonban a „Kelet" világában való otthonra találás helyett egy hosszú múltra visszatekintő nyugati hagyomány örökébe lépnek, amennyiben „*a zarándoklat nem egyéb, mint a másolás, az utánzás egy formája*."[244] A „kortársi szemtanú" maga is kezdettől tisztában van vele, hogy nem tud kilépni saját traumatizált európai-magyar identitásának keretei közül: „*nem lehet elszökni az emberek elől, hiába utazás és távolság, még a magam múló élete elől sem tudok elszökni, minden gondom velem jön, itt van a zsebemben, poggyászomban, egy levél, ígéret, tévhit, meggyőződés – mindez elől hiába utazom Keletre, hiába megyek el Európából, tevéket, pálmákat és szép, okos arabokat látni, hiába megyek el megnézni a régi istenek nyomát.*"[245] Ezt a meggyőződését erősítheti az arab dragománnal, Ahmed Rumival való találkozása is, aki Luxorban magyarul szólítja meg: „*mert hiába vettem ruhám Párizsban, kalapom Londonban, cipőm Bécsben, a vak is látja rajtam, hogy magyar vagyok. S élhetek hosszú életen át nyugati metropoliszokban, egy sötét luxori utcán az első rongyos arab rám olvassa, hogy magyar vagyok*".[246]

A fiatal utazó Kelet utáni vágyakozásának egyik legfontosabb kortárs inspirálója Oswald Spengler, aki relativista kultúrfilozófiájával nézőpontokat kölcsönöz az író számára:

---

[241] *Uo.*, 197.
[242] *Uo.*, 16.
[243] Johann Wolfgang GOETHE, *Hegire*, ford. VAS István = GOETHE *versei*, Budapest, Európa, 1972, 297.
[244] SAID, *i. m.*, 307.
[245] MÁRAI, *i. m.*, 10.
[246] *Uo.*, 48.

„*A világtörténelem fő vonásai az értő szem előtt talán nem jelennek-e meg újból és újból olyan formában, amely következtetések levonását teszi lehetővé?*" – teszi fel a kérdést a német filozófus elhíresült művének bevezetésében.[247] A napnyugati utazó sajátján kívül a Spengler által felsorolt további hat, azonos történelmi pályát befutó nagy kultúra közül nem kevesebb, mint hárommal: az egyiptomival, az antikkal, és az arabbal találkozik utazása során. Analogikus történetszemléletével, az észlelt társadalmi jelenségek kultúrszimbólumokként való érzékelésével az elbeszélő szemléletmódjára, a látványelemek szelekciójára, értelmezésére eközben mindvégig jelentős hatást gyakorol Spengler műve. Ennek során a keleti tájak, emlékek és emberek gyakran látomásszerű, jelképekké egyszerűsített ábrázolása az egyes kultúrák esztétikai szemléletét példázhatja. Ez érzékelhető a kairói múzeumban kiállított ókori kincsek, egy letűnt arisztokrácia különleges igénnyel megformált használati tárgyainak bemutatása, vagy a pompeji ásatások során előkerült falfestmények jellemzése során.[248] Mindezen tárgyakban, alkotásokban olyan szimbólumokat lát és láttat az elbeszélő, melyek általános érvénnyel képesek kifejezni az egyes kultúrák szellemét. De ilyen jelkép lehet az „*imádkozó ember*", a jelen arab kultúrájának mindennapi figurája is, akinek a Nyugat „*rohanó emberével*" való szembekerülése a narrátor nézőpontjából nehezen tűnik elkerülhetőnek.[249] „*... a részben példázni az egészet, egy szemvillanásban az embert, az emberben a népet. Sokat ír egy képről, és ahogyan a képről ír, abban az egész képtár benne van*" – jellemzi Márai elbeszélői módszerét Szabó Zoltán.[250] A pompeji romok szemlélete pedig a nietzschei-spengleri örök visszatérés valamint az egymást követő kultúrák homológiájának gondolatát is felidézi a narrátorban: „*Az egész virágos, kosaras, fortunás cikornyát megtalálod Pompejiben, ahol valahogy minden a tizennyolcadik század végére emlékeztet.* […] *minden megismétlődik és visszajön az időkben, lehet, hogy a láva is.*"[251]

Lőrinczy Huba mindezek alapján Márai ifjúkori útirajzát „*irodalmunk első ízig-vérig spengleriánus alkotásaként*" értékeli.[252] Márai elbeszélőjének mindvégig meghatározó ironikus-szkeptikus világszemlélete – melyet a legtömörebben talán a szamaritánusok bezárkózó életét látva foglal össze: „*nem érdemes a betűért meghalni, szamaritánus, mert az*

[247] Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Budapest, Noran Libro, 2011, I, 17.
[248] MÁRAI, *i. m.*, 64-67, 210.
[249] *Uo.*, 79-81.
[250] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…: Magyar útirajzok* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 244.
[251] MÁRAI, *i. m.*, 210. „»Egyidejűnek« *nevezek két történelmi tényt, melyek – mindegyik a maga kultúráján belül – relatíve pontosan ugyanazon a helyen tűnnek fel, és ennek megfelelően pontosan ugyanaz a jelentőségük.* […] *…egy kultúra történeti képében* egyetlen *olyan, mély fiziognómiai jelleget, jelentőséget hordozó jelenség sincs, melynek párját ne lehetne fellelni a többi kultúrában, mégpedig szigorúan jellemző formában és egészen meghatározott helyen.*" SPENGLER, *i. m.*, 167, 168.
[252] LŐRINCZY, *i. m.*, 281.

igazság viszonylagos, s igazság, ha van, csak egy van, hogy élni kell, amíg és ahogy lehet"[253] – azonban nehezen tűrhet bármifajta ideológiai korlátot. A mű egyetlen közvetlen utalása sokat elárulhat a szerző Spengler filozófiájához fűződő ironikus viszonyulásáról, amikor a nílusi naplementében mozdulatlanul álldogáló magányos tevéket hasonlítja a *Nyugat alkonyá*t jósoló német kultúrfilozófushoz.[254] A háború utáni nemzedék nyugati íróihoz hasonlóan tekintélyellenes, kora világnézeti sztereotípiáit ironikusan felhasználó és kiforgató narrátor nyilvánvalóan rájátszik a korszak értelmiségi diskurzusában közkeletű válságfilozófiára, amikor a hanyatló napnyugati kultúra fiaként, Goethe *Faust*jának egy gyűrött példányával a zsebében kel útra, s a továbbiakban is mindvégig autonóm módon él a spengleri filozófia tételeivel. Ennek egyik legszembetűnőbb példája az, amikor az „apollóni" antik kultúrát a „fausti" nyugatitól elkülönítő „tételes" spenglerizmusnak ellentmondva a modern Athén életét az antik görög kultúra kései, hanyatló civilizációs szakaszaként értelmezi.[255] Végül azt is érdemes megjegyezni, hogy Spengler szavai szerint a nyugati civilizáció a művészetek terén már nem sok újat tud alkotni, ezért „*... ha az új nemzedék tagjai, jelen könyv hatására, a líra helyett a technika, a festészet helyett a tengerészet és a megismeréskritika helyett a politika felé fordulnak, akkor szívem vágyát teljesítik; ennél jobbat az ember nem is kívánhat nekik.*"[256] Ez esetben egy irodalmi spenglerizmus eleve csak a spengleri filozófia ellenében, annak ironikus, elfogadva elutasító olvasata mentén valósítható meg. Közelebb járhatunk tehát az igazsághoz, ha Márai spenglerizmusát stabil világnézeti horizont helyett a szerző gondolkodásmódjára jellemző, Szávai János által „iteratívnak" nevezett logika mentén próbáljuk értelmezni.[257] Azaz leginkább Márai ifjúkorától hosszú élete végéig időről időre ismétlődő eltávolodások és visszatérések, fokozatos közelítések, újraolvasások és más-más horizontról való újraértelmezések fókuszában képzelhetjük el a spengleri kultúrideológia téziseit. E vissza-visszatérés akár Márai egy-egy művén belül is tetten érhető: „*a könyv sokkal időszerűbb ma, mint volt tíz év előtt,* […] *a könyv átkozottul aktuális, adatait nem tudom cáfolni többé, következtetései félelmesek, valószínűek*" – írja Spengler könyvéről a *Napnyugati őrjárat*ban; majd ugyanitt néhány oldallal később: „*Hinni akarok Nyugatban, az értelemben, a civilizáció önfegyelmező erejében*".[258] Végül a nyugati utazást összegezve: „*A pillanat, amelyet láttunk, nem éppen lelkesítő, de kétségbeesésre nincsen ok. Holnapra nem*

[253] MÁRAI, *i. m.*, 127.
[254] *Uo.*, 76.
[255] *Uo.*, 205-208.
[256] SPENGLER, *i. m.*, 71.
[257] Vö. SZÁVAI János, *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 7-19.
[258] MÁRAI Sándor, *Napnyugati őrjárat*, Budapest, Helikon, 2004, 11, 26.

lesz vége a napnyugati műveltségnek, s bástyáival, hadihajóival, irodalmával és társadalmi megegyezéseivel megmarad talán holnaputánra is."[259]

Amiben azonban Márai tagadhatatlanul, ironizálás és kételyek nélkül mindvégig egyetért Spenglerrel, az a kulturális jelenségek történeti-relativista szemlélete, melyet végső soron a német filozófus időhöz és helyhez kötött ideologikus konstrukciójánál is jóval következetesebben érvényesít. Míg ugyanis Spengler a gyarmatosítást és a militarizmust a kultúrák leépülő, civilizációs szakaszával járó elkerülhetetlen szükségszerűségnek tekintette, s így Edward Said álláspontja szerint – deklarált történelmi szkepticizmusa ellenére is – a nyugati orientalizmus időszerű diskurzusát képviselte a maga korában,[260] addig az útirajzát író Márai a kulturális relativizmust épp a gyarmatosítók Nyugat-központú szemléletének megkérdőjelezésére használja: „*nem lehet, mégsem lehet ésszel fölfogni és megérteni, hogy mi, európaiak mit művelünk a világban! Mi keresnivalója van itt a légiónak?*" – teszi fel a kérdést a francia idegenlégió szíriai jelenlétének nyomait szemlélve.[261] Az utazó személyes élményei alapjaiban mondanak ellent az orientalizmus nagy narratívájának; számos alkalommal nyíltan reflektál is annak ideologikusságára. Már Alexandriában nyilvánvalóvá válik számára, hogy Kelet és Nyugat nem felcserélhető identitásokat jelölő fogalmak, sokkal inkább egymást tükröző, illetve kiazmikus módon átható minőségekként vannak jelen: „*minden hamis és meghamisított, ami még tiszta Kelet, abba is belerágta magát egy lélektelen civilizáció, s ami európai, azt elszennyezte a Kelet*".[262] Az orientalizmus „Kelet" narratívája egyfajta „álomként" lepleződik le számára, mely az arab parasztság politikai öntudatra ébredése révén mind inkább bomlásnak indul: „*A Kelet nagy álom, amelyből azok, akik álmodták, már fölébredtek. Talán még nem ébredtek egészen föl… Asszuán körül bizonyosan nem. De az arab paraszt* […] *évezredek óta először néz úgy körül a maga tanyáján, mintha látna valamit, s mintha az, amit lát, nem tetszene neki.*"[263] A társadalmi valóság egyes elemeinek a homogenizáló orientalista diskurzustól való elkülönböződése nyomán a Kelet végső soron a nyugatitól gyökeresen eltérő idő-tapasztalat hordozójaként nyer értelmet Márai számára. A történelem, mint nyugati konstrukció nem alkalmazható a keleti társadalom életére, így az csak a kolonializáció történetéről – vagyis a Nyugat keleti jelenlétéről – tud

---

[259] *Uo.*, 143.

[260] Vö. SAID, *i. m.*, 80. „*Az a véleményem, hogy az* imperializmust *a hanyatlás tipikus szimbólumaként kell felfogni;* […] *Az imperializmus színtiszta civilizáció. A Nyugat sorsa visszavonhatatlanul e jelenségforma felé tart. A kultúrember energiája befelé, a civilizált emberé pedig kifelé irányul. Ezért látom én Cecil Rhodes alakjában egy eljövendő kor legelső képviselőjét. Egy messze ható, nyugati, germán – különösképpen német – jövő politikai stílusának megjelenítője ő.*" SPENGLER, *i. m.*, 65.

[261] MÁRAI, *Istenek nyomában*, 167.

[262] *Uo.*, 29-30.

[263] *Uo.*, 54.

beszámolni, a mozdulatlan arab társadalomnak azonban nincs saját történetisége: „*a fellah ma is úgy néz munkája mellől a hódítók átrohanó villámvonata után, mint ötezer év előtt az első fáraó, Ménész idejében – így néz ma is, I. Fuád idejében, mint nézett a Nílus-medencét átözönlő hódítókra, a lhükszoszokra, az etiópiaiakra, az asszírokra, a perzsákra, a görögökre, a rómaiakra, arabokra, törökökre és angolokra. Mind eljöttek ide, raboltak, vért fertőztek és gyilkoltak, villámvonatban és hálókocsiban jöttek, mint az angolok, vagy elefántokon, mint a perzsák – s a végén mind eltakarodtak, csak a fellah maradt, a Nílus, a föld, az élet és a nyomorúság.*”[264] A nyugatitól eltérő időélmény leküzdhetetlen idegenség forrása az európai utazó számára, mely alapvető fogalmainak (élet, szabadság, munka, igazság, boldogság, erkölcs) újraértelmezésére kényszeríti: „*Kairó az első város Keleten, ahol a poggyászból sok mindent ki kell dobálni, amit Európából hoztál magaddal, s amit itt már nem használhatsz teljes occidentális értelemmel*”.[265] A két világ között épp ezért nem képzelhető el olyan egyszerű, problémamentes konverzió, mint amit a hagyományos török tarbus viselésének tilalma és az ifjútörökök tüntető kalapviselése jelképez Kemál pasa Törökországában. A hagyomány ereje mindenkit egyaránt köt, de a különböző kultúrák képviselői közötti párbeszéd épp ezért is megkerülhetetlen.

„*Kalandregényeken felnőtt nemzedék volt a mienk, akik lekéstünk az első világháború hatalmas illúzióvesztéséről; így kalandot keresni indultunk*” – írja Graham Greene *Utazás térkép nélkül* (1936) című útirajzának előszavában.[266] Greene kortársa, a fiatal Márai azonban a huszadik század viharaiban sodródó modern ember „*gonosz és olcsó nyugtalansága*”,[267] unalomba fúló szerencsevárása helyett az alkotás küzdelmét, az önkifejezés nehezebb útját választja: „*Le kell ülni valahol, és kifejezni magadat teljesen: egy könyvvel, kötelességgel, melyet elismersz, egy tettel, s nemrég jöttem rá, hogy az élet milyen irtózatosan bonyolult: akár egy gaztettel, ha már ilyen rettenetes a sorsod.*”[268] A szabadság spontán megélése csak a civilizáción kívül élő természeti népek számára adatik meg ott, ahol „*már nincs telefon és vasút, nincs hatóság és foglalkozás, itt már csak az élet van, a természet szabad, kegyetlen és közönyös rendje, melynek egy kortyát civilizált szájadban oly mohón ízleled, mintha szomjan kellene halnod, ha nem lakhatnál jól rögtön itt egy korty tiszta és szent Szabadsággal…*”[269] Az elbeszélő nosztalgiával tekint e szabadságra, de tudja, hogy ennek élménye a nyugati ember számára nem hozzáférhető, nincs visszatérés a premodern állapotba. A kultúrák

[264] *Uo.*, 32-33.
[265] *Uo.*, 63.
[266] Graham GREENE, *Journey without Maps*, London, Heinemann & Bodley Head, 1978, ix.
[267] MÁRAI, *i. m.*, 11.
[268] *Uo.*, 211.
[269] *Uo.*, 52-53.

értékrelativizmusának gondolata ugyanakkor a Nyugat-központú szemlélet feladására ösztönzi Márait, aki egyszerre él a nyugati orientalizmus és a spenglerizmus toposzaival, reflektál rájuk, ugyanakkor iróniájával mintegy le is leplezi őket. Az alapot ennek során a nyugati „fausti" kultúra hegemóniájának elutasítása, a történelmileg adott kultúrák egyenrangúságának elismerése, az idegen kultúrák felé fordulás, megérteni akarásuk jelentheti.

1.3 Őrjáratok Európában

A fiatal Márai felfedezőútjaival szemben az örökségét számba vevő férfi őrjáratai az írói identitást formáló legfontosabb helyszínekre vezetnek: a közép-európai és magyar polgári hagyományt megtestesítő Városba és a régi demokráciák földjére, Napnyugatra. Az utazások célja a felfedezés vagy menekülés helyett immár a visszatérés gesztusa a személyes múlthoz és a védendő értékekhez, melyek felett szemlét tart az utazó.

Az *Istenek nyomában* expresszionista képei és éles iróniája után jóval tárgyiasabb prózanyelv és rezignált önirónia, majd az elkeseredéssel dacoló öntudat jellemzi a *Napnyugati őrjárat* (1936) és a *Kassai őrjárat* (1941) elbeszélésmódját, az utazó legfőbb kalauza és vitapartnere azonban ezúttal is Spengler könyve. A német kultúrfilozófus a fizikai idő mérésének fokozódó jelentőségét a nyugati kultúra jellegzetes vonásának tekinti: „*Az antik létezésben az évek semmilyen szerepet sem játszanak, az indiaiban még az évtizedek is csak alig jelentenek valamit; nálunk viszont már az órának, a percnek s végül a másodpercnek is megvan a maga jelentősége.* […] *A nyugati ember egyszerűen elképzelhetetlen az igen-igen aprólékos időmérés nélkül.*"[270] Spengler a gótikus korban megjelenő toronyórában a nyugati kultúra egyik legfontosabb szimbólumát fedezi fel, a polgári társadalomban a XVII. századtól elterjedt zsebóra pedig a létezés időbeli dimenziójának mind fontosabbá válására hívja fel a figyelmet. Márai már keleti útján is a „rohanó ember" képében ismert az occidentális ember típusára; ezt a gondolatkört folytatja őrjárataiban, melyek során szinte mindenütt a nyugati idő-érzékelés drasztikus átalakulásával találkozik. Az élet minden területét eluraló rekordvágy jelenségében a Spengler által leírt, kultúrák kései korszakára jellemző idő-pánik jelét fedezi fel: „*Az élő kultúra lebeg az időben, így vélekedik Spengler; a civilizációba átmerevedett kultúra egyre kisebb időegységekkel gondolkozik, s a rekord pillanata, az a pánik!*"[271] Ennek jelképét látja a Tour de Suisse-győztes kerékpárversenyzőben és a Párizs felé száguldó

[270] SPENGLER, *i. m.*, 193.
[271] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 12.

expresszvonatban egyaránt; de a Champs Elysées-n nyolcas sorokban „rohamra induló" tankszerű, áramvonalas autókat szemlélve és az üzemszerűvé váló párizsi kisvendéglőkben járva is ez az érzés kísérti az elbeszélőt, akit a felgyorsuló időérzékelés korában élő író szerepkeresése ösztönöz az útirajz műfajának újraértelmezésére. A Márai által felvállalt szellemi őrjárat egyfajta írói magatartás a korral szemben, melynek során az utazó célja, hogy módszeresen kiszakítsa magát a civilizáció gyorsuló idejéből, ezáltal a körülötte zajló élet jelenségeinek tárgyias, objektív szemléletére törekedve. „*Mindenesetre lassan utazunk majd, egészen lassan és korszerűtlenül, mintegy ácsorogva és magszakításokkal, mert egyáltalán nem sürgős, hogy odaérjünk.* […] *Egészen lassan utazunk majd, mindent alaposan megnézünk útközben, kiszállunk ott is, ahol nincsen semmiféle hivatalos látnivaló, ácsorgunk utcasarkokon Párizsban és Londonban…* […] *Mert, ha van még ürügye ennek az útnak, úgy nem is lehet más, mint ez a lassúság, ez a körülnézés, ez a céltalanság.*"[272] Az így kialakított őrjárati útirajz-típus gyakran él a korabeli, tudatfolyamatok leképezése törekvő regényirodalom eszközeivel. Ezt jelzi a szubjektív időélményt megidéző monológok központi szerepe és a szimultán képsorok egymás mellé vetítése, melyek segítségével az elbeszélő hitelesen képes visszaadni a felszíni valóságélmény törékenységének érzését: „*Süt a nap, a falvak és városok között a vasárnap és a kora ősz békanyála úszik, a fogadók előtt rezesbanda játszik, söröskancsós és polkázó vasárnapi idill terjeng a vasút menti táj fölött. De a sínek mellett ott áll a honvédő, szuronnyal. A szerződések érvényesek még, már amennyire szerződések érnek valamit, a világ barátságos arcot vág ezen a vasárnapon, az első olasz csapatszállító hajók, megrakva lelkes katonasággal, ott úsznak már a szuezi kanálison át Eritrea felé, de Európa még nyugodt, vasárnapiasan nyugodt.*"[273] Az őrjáratok tárgyias látásmódjának jellemzői az éles pillanatfelvételek, majd az egyes tárgyak látványából kibontakozó kultúraelemzések: „*Ez a kocsi már az új Franciaország szellemében készült: tárgyilagos, célszerű, sivár. Kitűnő kocsi, s mégis van benne valami félreérthetetlenül harmadosztályos: prolikocsi, s aki utazik benne, az nem »úr«, csak »utas«*" – állapítja meg a Párizs felé tartó vasúti kocsit szemlélve.[274] Később, a háború után átalakuló francia főváros utcáit járva a hajdani „fény városában" is egyre inkább az elidegenedett, tömeg-ízlést kiszolgáló metropoliszt fedezi fel.[275] Míg Kassára visszatérve a várost évtizedeken át uraló cseh hivatalnokszellem torz, hódító, kisnemzeti imperializmusának jelképét látja a szálloda „*csaknem nagyvilágias üzemé*ben": a Bata-cipő, és a „*rosszul megemésztett Le Corbusier-*

[272] *Uo.*, 10.
[273] *Uo.*, 23-24.
[274] *Uo.*, 24.
[275] *Uo.*, 33-35, 48-52.

izmus" civilizációját, mely éles kontrasztban áll az őslakosok sok százados, szerves fejlődésű urbanitásával.[276]

Az átalakuló európai kultúra jelenségeit vizsgáló Márai eközben egyre komorabb történelmi háttér előtt viaskodik az ironizáló hangon felidézett spengleri jóslattal: „*Napnyugatra megyünk, a régi kultúra országaiba; mindenesetre viszek magammal szappant, hőmérőt, zsebkést s minden más apró használati tárgyat is, mert utolsó időben sokat olvastam a napnyugati birodalom hanyatlásáról, s telítve vagyok gyanakvással.*"[277] Az 1935 őszén tett nyugati útra még csak az abesszíniai háború fest komor árnyakat, s az egymás mellett élő fasiszta és demokrata Európa szükségszerű összeütközését vizionálja az elbeszélő;[278] a kassai utazásra azonban már Franciaország német megszállásának heteiben kerül sor. Jellemző érzéseket fejez ki: „otthontalanság", kétségbeesés", „viszonylagos bizonytalanság", „szorongás", s az újabb világháború kitörése nyomán mind inkább kész ténynek tekinti az építő, eleven kultúra felbomlását: „*A válság oly általános volt, s hozzá oly gyors ütemű, mint soha a történelemben*" – állapítja meg, az első világháború óta eltelt évtizedekre visszatekintve.[279] A gyorsuló idő spengleri képzete és az őrjárati útirajzok kultúrmorfológiai szemlélete ellenére a német filozófus végkövetkeztetései azonban távol állnak az elbeszélőtől. Spengler pesszimista kultúrideológiájával szemben sokkal inkább a későbbi kríziskutatók, elsősorban Julien Benda és Ortega y Gasset által vizsgált gyakorlati kérdésirányok – a nyugati társadalmak eltömegesedésének lélektana, valamint az írók szerepe és felelőssége a változó világban – továbbgondolása követhető nyomon az utazó monológjaiban.

A modern tömegtársadalom kialakulását és működését Márai a spanyol filozófus nyomán idézi fel, akinek neve a két útirajz lapjain több ízben is felbukkan. Ortega álláspontja szerint „[*a*] *tömeg mennyiségi és vizuális fogalom. Ha – megtartva eredeti jelentését – a szociológia terminológiájával értelmezzük, eljutunk a társadalmi tömeg fogalmához. A társadalom mindig két tényező, a kisebbség és többség dinamikus egysége. A kisebbség sajátosan kvalifikált egyénekből vagy csoportokból áll. A tömeg a sajátos kvalifikációval nem rendelkező egyének halmaza.*"[280] Márai elsőként Párizs arculatának változását konstatálva utal a „*tömegek lázadásá*"-ra.[281] A száguldó autókkal, tömegárut kínáló üzletekkel zsúfolt utcakép látványa a francia társadalom válságának, a demokrácia kiüresedésének analíziséhez vezet: „*Ez az »új stílus«, amely házakban, ruhaviseletben, technikai találmányok vonalában*

[276] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 35-36.
[277] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 11.
[278] *Uo.*, 47-48.
[279] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 42-43.
[280] José ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Nagyvilág, Budapest, 2003, 44.
[281] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 48-52.

megmutatkozik, a tömegek stílusa, valami nagyon nyers, átlagos és rikítóan célszerű – annak a közönségességnek stílusa, amely tudatában van erejének, világgá meri kiabálni ordenáréságát, öntudatos és hangos. A tömeg szót kér. Nem csak a politikában. Nem csak a népgyűléseken. Nem csak emberi jogait követeli – barbárságának előjogait követeli, ízléstelenségét akarja érvényesíteni, merészel ordináré lenni. Ez a változás egyik értelme."[282] Később a londoni szálloda étterme szintén a tömegtársadalom ortegai vízióját idézi fel benne,[283] míg a *Kassai őrjárat* lapjain is számos alkalommal kapcsolódik az integráns nyugati kultúra felbomlásának ortegai diagnózisához.[284] Az első világháborút követő évtizedek meghatározó érzése, hogy „*valami történik*" a világban: láthatatlan gazdasági, társadalmi, technikai erők szabadulnak fel, melyeket a kollektivista rendszerek és diktátorok csak kihasználnak, és érdekeik szolgálatába állítanak. Ennek nyomán a béke csak látszólag állt helyre Európában, valójában azonban „*nem volt alapja és biztonsága semminek*".[285] A fogyasztói tömegtársadalom kialakulását a pénztőke és világpolitikai hatalom kiismerhetetlen összefonódásai kísérik, melyek vak sorsként kormányozzák a világot.[286]

E változások nyomán az írók és az irodalom társadalmi hatóerejére is jelentősen csökkent a korábbi időkhöz viszonyítva. A *Napnyugati őrjárat* elbeszélője idézőjelek között, kellő szkepszissel utal Julien Benda közismert téziseire: „*Vállalom az írástudó felelősségét, de nem hiszek magatartásának végzetes következményeiben. Ami itt történik, törvény. A tömeg képeket rombol (s közben mozgóképeket néz), a tömeg nem csak »párt«, nem csak »mozgalom« – romantikus, századvégi fogalmak! –, a tömeg egy új, felszabadult potenciájú természeti erő, amely mindent a maga képére formál, s asszimiláló hatása elől nem menekülhet semmiféle szellemi jelenség.*"[287] Míg Bendánál – és az őt magyarul ismertető Babitsnál is – az „írástudók árulásának" problematikája etikai kérdés,[288] addig Márai Ortega nyomán a változások gazdasági és szociológiai hátterét is igyekszik felvázolni, mivel álláspontja szerint e többoldalú jelenség csak író, olvasó és könyvpiac átalakulásának összefüggésében vizsgálható. A XX. századi író „piacra termel", ezért nem tudja teljesíteni feladatát; az irodalom árucikké válik, ami összefügg az olvasói kultúra átalakulásával.[289] Mindez azonban nem menti fel az írót egyéni felelőssége alól: „*Az irodalom bűnözött, mi, az*

[282] *Uo.*, 49.
[283] *Uo.*, 83-86.
[284] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 42, 75, 91.
[285] *Uo.*, 45.
[286] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 43-45, 59.
[287] *Uo.*, 85-86.
[288] Lásd: BABITS Mihály, *Az írástudók árulása* = B. M., *Tanulmányok, esszék*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, Kortárs, 2005, 458-487.
[289] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 99-103.

írók bűnöztünk, mikor nem voltunk elég hősiesek, s nem tudtunk ellentállani [sic!] *az üzletnek, a gépiesedő ízlésnek, az olcsó élvezetvágynak, nem bélyegeztük meg idejében és minden alkalommal, mikor szemeink elé került, a hamisítást, nem tanítottuk meg az embereket, mi a különbség az álműveltség, és a műveltség az álirodalom és az irodalom, az üzlet és az alkotás között.*"[290] Az európai író kiszolgálta a húszas évek könnyed, neofrivol ízlését, majd részigazságokra hivatkozva, a „kisebb rossz" jegyében tűrte a totalitárius rendszerek kiépülését, ezért őt is felelősség terheli a nyugati értékrend, életforma bukásáért. „*Harminc év alatt történt valami, aminek következményét most ismerjük meg teljes, félelmes valóságában: az író elhagyta az ítélőszék emelvényét* […] *elárulta esküjét, mert amikor a jogos részlettel, egy-egy osztály gondjával törődött, lemondott arról, hogy magasra tartsa a lángot,* […] *a kérlelhetetlen igazság, az örök arányosság formáiba öltöztetett erkölcsi igazság lángját.*"[291]

A két útirajz elbeszélésének ívét szemlélve a *Napnyugati őrjárat* a „látleletet" felvevő szerző anti-spengleriánus tanulmányútjaként olvasható: „*Hinni akarok Nyugatban!*" – szögezi le,[292] miközben a kultúrmorfológiai nézőpontot általában épp a spengleri tételek megcáfolására igyekszik felhasználni. A francia társadalom válságával, a demokrácia kiüresedésével szemben az angolok életében, Nagy-Britannia fejlődésében valamiféle organicitást lát az elbeszélő, mely ugyanakkor időnként megmosolyogtató, külső szemlélő számára érthetetlen, kiismerhetetlen jelenségekben ölt testet. Londont járva leküzdhetetlen a kontinentális ember idegenség-érzete, az „angol titkok" mindenütt kísértenek: „*Az angol titok, sok más bonyolult titok között, az is, hogy a fürdőkád felső lefolyójából a víz nem a közös alsó lefolyóba ömlik, hanem egy rejtélyesen felszerelt és a házfalba épített csövön át, közvetlen sugárral, ki az utcára. Miért? Nem tudni. Senki nem tud e kérdésre felelni.* […] *Ez a magyarázhatatlan cső ott mered minden angol házfalban; később meggyőződtem róla, hogy a korszerű, vadonatúj házakat is így építik. Valószínűleg törvény van erre.*"[293] Az Albany street szürke munkásházainak élete, az angol ételek, angol orvosok, az oxfordi „jellemgyár", sőt a londoni állatkert jól nevelt, illedelmes „angol majmai" is idegenül hatnak az utazóra.[294] E szemlélet és ábrázolásmód mögött érezhető a kulturális relativizmus gyakran ironikus eltúlzása, mely az idegen kultúrákban álló egyének tudatállapotainak, szándékainak korlátozott mértékű megismerhetőségét állítja, a kognitív megismerés helyett pedig az autonóm, de egymással homológ kultúrák intuíciós, analogikus szemléletét hangsúlyozza.[295] Ugyanakkor e szelíd iróniával bemutatott különcségek teszik végső soron emberivé, sőt

[290] *Uo.*, 79-80.
[291] *Uo.*, 71-72.
[292] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 26.
[293] *Uo.*, 72.
[294] *Uo.*, 141.

csodálatra méltóvá a modern Angliát. A szigetország földjére lépve a külső időérzékelés is megváltozik: a londoniak nyugodt életformája, az építkezések tempója, a nagyvárosi kerületet uraló szinte valószerűtlen, vidékies csend, de az angol fabiánus szocializmus fokozatosságon alapuló reformpolitikája is egészen más életütemhez igazodik, mint ami a kontinensen mindenütt tapasztalható. Az Európa pusztulásának negatív utópiáját megfogalmazó korabeli Wells-film díszletei között sétálva, majd a filmet látva az elbeszélő immáron gyerekesnek ítéli egy új jégkorszak eljövetelének vízióját.[296] A válságból való kilábalás lehetőségét a közös Európa megteremtésének, és a szabadság, műveltség, erkölcsi törvények megőrzésének szükségszerűségében fogalmazza meg. A Regent's Parkban vasárnap délután sárkányt eregető idős angol urak az útirajz utolsó lapjain az occidentális ember jelképévé magasztosulnak.[297] „*A pillanat, amelyet láttunk, nem éppen lelkesítő, de kétségbeesésre nincsen ok*" – összegez a napnyugati ember szabadságvágyáról hírt adó utazó.[298]

A háború kitörése után született *Kassai őrjárat* ezzel szemben sokkal inkább Márai erkölcsi és létfilozófiai vallomásaként értelmezhető. A jelképes helyszínen: az elbeszélő szülővárosában, jelképes történelmi pillanatban: Párizs német megszállása idején zajló cselekmény az írói identitás válságát a nyugati kultúra krízisének előterében mutatja be. A történelmi sors és a személyes lét egzisztenciális határhelyzetének egybeesése – mely a repülőgépen érkező utas kényszerleszállásának hosszú perceiben különösen éles megvilágításba kerül – az egyéni lét és az alapját képező európai kultúra elveszett értelmének keresésére ösztönöz. Az útirajz narratív szervezőelve ezúttal is a Máraira jellemző iteráció: a kényszerleszállásra készülő repülőgép manővereire emlékeztető közelítések a Városhoz és az általa megtestesített értékrendhez. Kassa városképét szemlélve, utcáit járva – akárcsak a londoni National Gallery-ben, Dürer apjának portréja előtt – a polgári tudat kialakulásának lélektanát vizsgálja az elbeszélő. Útja mindkét esetben az európai városi kultúra korai, alkotó korszakába vezet, amikor polgári és művészi lét még egyet jelenthetett.

Az elbeszélés a későbbiekben is egy-egy szimbolikus pont, városi topográfiai tárgy köré összpontosul, melyek mintegy mnemotechnikai eszközként az emlékezés és az esszéisztikus elmélkedések kiindulópontjaiként szolgálnak. „*... hol romlott el valami?*" – teszi fel a kérdést a szerző, miközben a felvázolt hanyatlástörténeti narratíva immár a közelmúlt nyugati társadalom- és kultúrtörténetének minden fontos mozzanatát lefedi. Az elbeszélő az építő, eleven kultúra felbomlását egyértelműen az első világháború határpontjához kapcsolja.

[295] „*Holt formák megismerésének eszköze a matematikai törvény, eleven formák megértéséé pedig az analógia. Ennek alapján különül el egymástól a világ polaritása és periodicitása.*" SPENGLER, *i. m.*, 18.
[296] MÁRAI, *Napnyugati őrjárat*, 111-115.
[297] *Uo.*, 142.
[298] *Uo.*, 143.

Kultúra-analízise Európa „*lelki és ízlésbeli térképének*” tíz év alatt bekövetkezett változását konstatálja,[299] melynek eredményeként a lét szellemi alapjai kérdőjeleződtek meg. Mindeközben Nietzsche és Alexis Carrel nyomán úgy véli, hogy a civilizáció közvetítő rétegei a modern ember számára hozzáférhetetlenné teszik az élet valódi élményét.[300] Ennek következménye a „történelmi spleen”: eltompulás, szakbarbarizmus és unalom, melynek nyomán már a repülés is „kispolgári élménnyé” vált. „*Ez az unalom egyik oka, hogy bekövetkezhetett mindaz, ami bekövetkezett*” – jegyzi meg, a nyugati demokráciák gyors háborús összeomlására utalva.[301] A Rolls-Royce-okat a spanyol határon hátrahagyó párizsi „felső tízezer” menekülésének felidézett képsoraiban valóságos danse macabre kel életre, „istenítélet”, melyben a két világháború közötti mondén világ ízlése, életformája általános hazugságként lepleződik le. Ugyanakkor a német filozófussal szemben Márai nem hisz többé a kollektív egzisztenciális fenyegetettség életenergiákat megsokszorozó társadalmi regenerációs katarzisában sem,[302] hiszen a XX. század tapasztalatai alapján a modern háborút Babitshoz hasonlóan ő is üzemszerű, „*unalmas, mindennapi robot*”-nak látja; a „veszélyes életet”, mint öncélt pedig következményeiben pusztítónak, értelmetlennek ítéli.[303] A választ az olasz fasiszták nietzscheiánus szlogenjének („Élj hősiesen!”) átfogalmazása nyomán a nietzschei tézis humanista átértelmezése jelentheti: az élet veszélyeinek vállalása immáron nem pusztán a kiválasztottak dicsősége, hanem kényszer a polgár számára, melyet vállalnia kell a napnyugati kultúra megóvása, túlélése érdekében: „*Élj ellenállással!*”[304]

Az egzisztenciális határhelyzet jelképei egymást követik: az Ördögárok, az eszkatológia újabb szimbóluma a „*veszélyes élet*” vállalásának kényszerére figyelmeztet,[305] míg az európai szellem válsága feletti ítélet kimondásához a rég halott kassai polgárok hangját kölcsönzi a sírjaik közt sétáló, üldögélő elbeszélő: „*Gőg és érdek fertőzték meg az európai szellemet.*”[306] Cél az európai hivatás újbóli megtalálása, melynek jelképe, s egy életforma

---

[299] *Uo.*, 65.

[300] „*A spontaneitás elemi legyöngülése: - a történész, kritikus, analitikus, az interpretátor, a megfigyelő, a gyűjtő, az olvasó – mind reaktív tehetségek: tudomány minden! Az ember mesterségesen igyekszik »tükörré« kiigazítani természetét, érdeklődik, de mintegy csak közvetlenül a dolgok felszínén; elemi hűvösség, egyensúly, megtartott alacsony hőmérséklet, közvetlenül a vékony felszín alatt, amely meleg, mozgalmas, »viharos«, hullámzó. A külső mozgalmasság ellentéte: bizonyos mélységes nehézkesség és fáradtság.*” Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, Cartaphilus, 2002, 44.

[301] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 13.

[302] „*Az az értékelés, amellyel ma a társadalmak különféle formáit megítélik, teljességgel azonos azzal, amely a békének nagyobb értéket tulajdonít a háborúnál: ám ez az ítélet biológiaellenes, önmagában az élet dekadenciájának gyümölcse… Az élet a háború következménye, maga a társadalom pedig a háború eszköze…*” NIETZSCHE, *i. m.*, 34.

[303] Vö. BABITS Mihály, *A madridi levél* = B. M, *Keresztülkasul az életemen*, Budapest, Kairosz, 1997, 118.

[304] MÁRAI, *Kassai őrjárat*, 15.

[305] *Uo.*, 56-57.

[306] *Uo.*, 92.

szimbóluma is egyúttal a kassai dóm. Az egykor élt kassai polgárok életformájuk példaszerűségével módot adnak az elbeszélőnek arra, hogy saját szerepével kapcsolatos ifjúkori reményeit átértelmezze, és egy humanista művelődési- és életeszmény genealógiáját fogalmazza meg: „*Így kell élni és meghalni, mint őseim, e város polgárai, akik időről időre letették az írótollat, a vésőt és a kalapácsot, s elmentek a bástyatornyokba harcolni, mert zsarnokok és lázadók portyáztak a környéken – lázadók, akik a város lelkét akarták. Eldobták a vésőt és a tollat, s megmentettek egy műveltséget és egy életformát. Ez volt a dolguk. Emlékezz reájuk, s nemcsak a temetőben.*”[307] Az őrjáratok végső üzenete az utazó hite az iránt, hogy a polgárság szerepének újbóli megtalálásával Európának is új küldetést adhat.

Rónay László észrevétele szerint Márai *Idegen emberek* című 1930-as regényének „*első része mintha Spengler baljós* Untergang des Abendlandes*ének volna irodalmi példatára*”; ugyanakkor – mint az eddigiek alapján látható – a német kultúrfilozófus Márai alkotói szemléletére gyakorolt hatása összességében közel sem ilyen egyértelmű.[308] Az azonban feltétlenül elmondható, hogy Márai írói munkássága során a nemzetközi krizeológia jellemző filozófiai, kultúrtörténeti nézőpontjait, vizsgálati aspektusait az irodalmi narráció eszközeivé formálta, melynek során – mint Kakuszi B. Péter is megjegyezte – jellemző a különböző eredetű: manni, nietzschei, spengleri (illetve ortegai, bendai) hatások összekapcsolódása.[309] Nem nehéz az elbeszélése során egy-egy jellegzetesnek tartott, külső referenciával rendelkező mozzanatot kiemelő és szimbolikus-retorikus tartalmakkal felruházó narrátor technikája mögött a spengleri kultúrmorfológia nyomait felfedezni. De talán ennél is jellegzetesebbek a humanista író azon gesztusai, melyekkel a pesszimista válságteoretikusok: Nietzsche, Spengler érveit mintegy önmaguk ellen fordítva tesz hitet újra meg újra a napnyugati kultúra értékei és eleven vitalitása mellett.

[307] *Uo.*, 127.
[308] RÓNAY László, *Márai Sándor*, Budapest, Magvető, 1990, 92.
[309] KAKUSZI B. Péter, *Márai Sándor és Németország*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2001, 15.

2. „Ex Occidente lux…”: Cs. Szabó László

„*Európai dolgokról tudni, s azokról* folyton *tudni annyi, mint a magunk dolgát ismerni.*”

(Cs. Szabó László: *Milton vagy Czuczor*)

„*Este indul a gyors: eredj! És ha virradat táján izgatott szendergésedből fölver a mennydörgő rajnai híd, szólj le a párás folyónak: Nyugaton vagyok, hol kürtös őseimet megszégyenítették, s apáim földjét fölosztották. De innen hozta Széchenyi a Hidat, sorsunk igazi jelképét. Odakünn pedig a demokráciát keresd, azt javítsd, azt próbáld hazádhoz nemesíteni. Mert az igazi demokrácia nem azonos a pénz hatalmával, s még kevésbé jelenti a hatalom kiszolgálását. Ezért méltó hozzád, magyarhoz.*”

(Cs. Szabó László: *Búcsú a vándorévektől*)

2.1 Nyugat – keleti szemmel

Pontosan száz évvel Szemere Bertalan reformkori tanulmányútja után egy fiatal esszéista, Cs. Szabó László így ünnepelte az idősebb írótárs, Márai Sándor *Napnyugati őrjárat*át: „*A fogyatékos ítélőképesség, az ördögi technika, a gyermetegség, hiszékenység, félreértett hősiesség idétlen korában* […] *hírt ad, hogy a szellemi betegségek még nem marták szét a napnyugati értelmet. Ex Occidente lux. Ahogy mondom, ex Occidente lux.*”[310]

A kortárs recenzens, Halász Gábor joggal nevezte „*az első nagy magyar »értelmi utazó«*”, Szemere XX. századi utódának Cs. Szabót, aki gazdaság- és művészettörténeti tanulmányai, esszéi, irodalomkritikái és novellái mellett maga is maradandót alkotott az irodalmi útirajz műfajában.[311] Az 1949-51 között Olaszországban élő majd Londonban letelepedő, kolozsvári származására büszke világpolgár már fiatalon így nyilatkozott írói örökségéről: „*A nagyvilág útjára vetett magyar* renaissance *humanistát próbálom egyeztetni a honához hű* reformkori *vándorral. Zsámboki János és Szemere Bertalan közt keresd a helyem*.”[312] Kései tanulmánykötetének előszavául választott esszéjében pedig hazatérő peregrinusként jellemezte önmagát, ezzel utalva a világjáró erdélyi diákok hagyományára.[313] Cs. Szabó azonban nemcsak a magyar útirajz második virágkorának tekinthető két világháború közötti időszak egyik legtermékenyebb és legjelentősebb alkotója volt, hanem a műfaj poétikájának újraalkotásában is kezdeményező szerepet vállalt fent idézett, *Műfaj és*

[310] Cs. Szabó László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 22.

[311] „*Sikeres műfajában, mert a regénynél is hajlékonyabb és több szabadságot engedő keretet mesteri egyensúlyérzékkel használta fel a látottak, érzettek és tanultak közlésére, a szárazságtól sem riadva vissza, ha ismeretről van szó, az első nagy magyar »értelmi utazó«, Szemere Bertalan mintájára*.” Halász Gábor, *Doveri átkelés: Cs. Szabó László könyve, Cserépfalvi*, Nyugat, 1937/5, 363.

[312] Cs. Szabó László, *Magyar néző: Napló az európai válságról*, Budapest, Nyugat Rt. Kiadása, [1939], 67-68. [Kiemelések a szerzőtől.]

[313] Cs. Szabó László, *Peregrinus hazatérőben*, Kortárs, 1981/8, 1274-1277. [Kötetben: *Előszó* = CS. SZ. L., *Alkalom: Esszék irodalomról, művészetről*, Budapest, Gondolat, 1982, 5-13.]

nemzedék című írásával.[314] Az enciklopédikus műveltségű, magas szellemi igénnyel alkotó író ugyanakkor nem volt – nem is lehetett – iskolateremtő szerzője, sem hatásos irodalompolitikai debattere korának; 1949-es emigrációja után pedig műveinek sorsát több mint harminc éven át a fagyos hallgatás, a könyvtárak „zárt anyagába" való sorolás jelentette, míg Nyugat-Európában megjelenő újabb kötetei az itthon maradt barátokhoz eljuttatott példányok révén csak egy rendkívül szűk nyilvánosság körében kelthettek visszhangot. Mindezen körülmények együttesen magyarázhatják, hogy Cs. Szabó László útirajzainak számba vétele, több művének újrakiadása a mai napig várat magára.

„*Az útirajz, különösen angolszász kézben* […] *éppen olyan magasrendű műfaj lehet, mint egy filozófiai mélységű regény,* – értékel önéletrajzi művében a pályáját összegző író, majd hozzáteszi: – *de a Sors nagyon ritka ajándéka mindkettő*."[315] Cs. Szabó László 1949-es emigrációja előtt négy önálló kötet-terjedelmű útirajzot publikált, ezek közül kettő (*Hét nap Párizsban*, 1935; *Doveri átkelés*, 1937) teljes egészében, egy pedig (*Fegyveres Európa*, 1939) részben szerzőjük nyugati utazásairól számol be.[316] A kolozsvári származású író korabeli, esszékbe rejtett vallomásait olvasva érthetővé válik, hogy Márai mellett miért éppen ő képviselte leghangsúlyosabban a nyugati tájékozódás hagyományát a két világháború közötti magyar útirajz-irodalomban. Az „*erdélyi renegátot*" öröksége ahhoz a „*sötét, északi, protestáns humanizmus*hoz" kapcsolta, melynek legfontosabb képviselőit az európai kultúrtörténet Erasmustól Rembrandton át Thomas Mannig felvázolt nagy narratívájában állította olvasói elé, szellemi magatartása egyedüli mércéjének a nyugati demokráciát és az erdélyi múltat tekintve.[317] E horizontról a '30-as évek legfőbb kihívását a nyugati értékrend újrafogalmazása és a demokrácia kiszélesítése jelentette az író és gazdaságtörténész számára, a jobbról és balról fenyegető totalitárius ideológiák szorításában. Az alapvető kérdést már korai Roosevelt-tanulmányában felteszi erre vonatkozóan: „*Fennmaradhat-e a politikai demokrácia az ipari fejlettség és szervezettség mai színvonalán, vagy elválaszthatatlan államjogi formája volt egy kezdetlegesebb polgári kapitalizmusnak, amely a javak elosztását a szabad kereskedelemre bízta?*"[318] Erkölcsi szempontból az írót, szakmai szempontból a közgazdászt ugyanaz a probléma foglalkoztatja: „*Descartestől Darwinig az angol és francia*

---

[314] Cs. Szabó László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 18-22.
[315] Cs. Szabó László, *Hűlő árnyékban*, Budapest, Gondolat, 1991, 72.
[316] Cs. Szabó László tárgyalandó útirajzainak kiadásai: 1. *Hét nap Párizsban: Úti kalauz felnőttek részére*, Nyugat, 1935/1, 18-31; különlenyomat: *Hét nap Párizsban*, Budapest, Nyugat, 1936; kötetben: CS. SZ. L., *Apai örökség*, Budapest, Franklin, 1947, 125-151.; 2. *Doveri átkelés*. Budapest, Cserépfalvi, 1937; 3. *Fegyveres Európa*, Budapest, Nyugat, 1939.
[317] Cs. Szabó, *Egy erdélyi renegát vallomása* = CS. SZ. L., *Kis népek hivatása*, Budapest, TTFK – Kortárs, 2005, 50, 49.
[318] Cs. Szabó, *Franklin Delano Roosevelt*, Budapest, Magvető, 1985, 79-80.

szellemi liberalizmus olyan értékeket vívott ki, amelyek nélkül nem érdemes élni. Ezeket védi. Gazdasági szervezetük azonban menthetetlen. Ebben az átalakulásban a parancsuralmak megelőzték a két országot" – mondatja ki véleményét az elbeszélő francia diplomata beszélgetőtársával.[319] Cs. Szabó ezért ír esszét Roosevelt amerikai kísérletéről és ezért vizsgálja útirajzaiban a nyugat-európai demokráciák gazdasági és politikai ellenálló képességét. Mit is keres pontosan? Földrajzilag lokalizálható tájékozódási pontot a nyugtalan világban; az értékmentés és a kulturális közvetítés érvényes irodalmi gesztusait; valamint az ehhez kapcsolódó hiteles írói-értelmiségi magatartásformát. Választ a tegnapi Európa gazdag szellemi örökségétől a ma nyomasztó kérdéseire.

Cs. Szabó számára az útirajz-forma különösen alkalmasnak bizonyult arra, hogy írói eszköztárának különböző fegyvereit: az esszéizmust és a fikcióalkotást ötvözze célja érdekében. A *Hét nap Párizsban* és a *Doveri átkelés* elbeszélése során egyaránt jelentős szerepet tölt be mindkettő. Az előbbi keretét a narrátor fiktív párbeszéde képezi „A toll"-lal, s már legelső mondatában az ábrázolás-elvű poétika meghaladása és az írás világteremtő – illetve jelen esetben azt helyettesítő – szerepe mellett foglal állást: „*Néha leírom a tűzhelyet, ami nincs, s fiatal házasok kötődését, amit magamban játszok el*",[320] ezzel egyszersmind fikciós narratívába helyezve az utazás elbeszélését is. A továbbiakban „A toll"-hoz intézett asszociatív felépítésű monológ a meghatározó narrációs forma, melynek során a tudatfolyamatok leképezése időnként szimultán képsorokat kapcsol egymáshoz: „*Lecsatolják az étkezőt, a kocsikerekeken kalapácsütések közelednek. Most kopogtatják le a sziklalovardában a Don Giovanni nyitányát*."[321] Az elbeszélt külső valóság és az elbeszélésbe illesztett fikciós (képi vagy irodalmi) narratívák határainak eltörlése a későbbiekben is meghatározója a műnek: „*Az előkelő, jómódú nyugati városrész, amelyre Balzac törtetője: Rastignac ökölbe szorított kézzel pillantott le a Père Lachaise temető magaslatáról, azóta még nyugatabbra húzódott: a Madeleine-templom és a Diadalív közé*" – írja.[322] Később Chantilly-ben így összegzi a látottakat: „*Az őszi versenyeken öt évszázad eleganciája keveredik: mialatt a kastély mögötti versenypályán európai és ázsiai milliomosok futtatnak, a kastélymúzeum kézzel festett képeskönyveiben Berry herceg solymászik.*"[323] A realisztikus ábrázolást kiegészítő, „valódibb valóságot" kereső fikcióképzés célzott alkalmazása a *Doveri átkelés*ben is meghatározó, ahol értekező, fikciós és önéletrajzi szálakat fűz egymásba az

[319] Cs. Szabó, *Fegyveres Európa*, Budapest, Nyugat, 1939, 87.
[320] Cs. Szabó, *Hét nap Párizsban* = CS. SZ. L., *A kígyó*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 66.
[321] *Uo.*, 68.
[322] *Uo.*, 83.
[323] *Uo.*, 84.

elbeszélő. Erre példa a belga szimbolista költők versei alapján elképzelt „*álombeli Flandria*”,[324] vagy a negyvennyolcas Párizs képzeletbeli helyreállítása, ahol Petőfi nem járhatott: „*Hadd pótolja a képzelt útitárs, amit az élő elmulasztott*”.[325] Más esetekben az esszéista gazdasági és politikai analízisét történelmi személyiségekkel folytatott fiktív párbeszédek egészítik ki, egy-egy történelmi analógiát kínálva (Károly főherceg, Jacques van Artevelde), illetve az önvallomás lehetőségét nyújtva számára (William Wilberforce, nanterre-i Szent Genovéva). Az elbeszélő a nemzeti identitást kifejező narratívákkal kapcsolatban is gyakran utal az irodalmi, művészi fikció szerepére: míg a belga tudat megjelenítője a szimbolista líra, addig „*a törékeny osztrák nemzeti létért az osztrák művészet* – elsősorban Hofmannsthal és a bécsi szecesszió – *kezeskedik*”.[326] Az angolság egyfajta „faculté maîtresse”-e a költészet, Huxley kortárs regényei pedig a népjellem változásának értelmezői az elbeszélő számára.[327] Cs. Szabó útirajzaiban tehát Samuel Hynes megfogalmazásának megfelelően „riport” és „mese” valóban szerves egységet alkot,[328] a narrátor eljárása pedig összhangban van a két világháború közötti neofrivolitás Szerb Antal által megfogalmazott esztétikai törekvéseivel, amennyiben – a realista ábrázolásmódot mintegy kiegészítve – erős hajlamot mutat az iránt, hogy „*újra nyíltan és bevallottan fikció legyen, játékos mitológia-pótlék*”.[329]

2.2 A megtalált hely

Cs. Szabó útirajzaiban több európai nagyváros életképei is felbukkannak, épületeikkel, utcáikkal – sőt azok neveivel akár – kultúrmorfológiai vizsgálódásra, vagy éppen a múlt keresztmetszetét kínáló társadalomtörténeti analízisre késztetve az elbeszélőt.

Bécs, mely „*nyugatról egy királykastéllyal, keletről egy fegyvertárral fogad*”, a kétarcú Közép-Európát jelképezi.[330] Az 1938-as Anschluss után épp ezért nem csak a kozmopolita, többnyelvű metropolisz halálát siratja az elbeszélő a „*bécsi háztetők*” alatt: az egykori birodalmi székhely középkori önmagát idéző „*gót határvárossá*” süllyedése a teljes régió geopolitikai leértékelődését, és a két világháború közti időszak közép-európai álmainak

[324] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, Budapest, Cserépfalvi, 1937, 57.
[325] *Uo.*, 155.
[326] *Uo.*, 20.
[327] *Uo.*, 79-81.
[328] Vö. Samuel Hynes, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the 1930s*, New York, The Viking Press, 1977, 228.
[329] Szerb Antal, *Hétköznapok és csodák*, Budapest, Révai, 1935, 5.
[330] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, 11.

végét is jelzi.[331] London sok százados szerves fejlődésével élő organizmus benyomását kelti; a belgiumi Gand (azaz Gent) pedig – a többi késő-középkori iparvároshoz: Liège-hez, Firenzéhez hasonlóan – egykori robbanásszerű fejlődésével a modern nyugati ipari társadalmak válságjelenségeinek értelmezéséhez nyújt analógiát.[332] Belgrád az orgonák városa, míg Varsó egy Közép-Európától keletre elhelyezkedő provinciális nyugat-európaiság megtestesítője az elbeszélő kulturális térképén. A város Cs. Szabó útirajzaiban a nyugati modernség jelképe, a fenyegetett urbanitás történelmi példái a nyugati értékrend, demokrácia válságának metaforái lesznek. Egész Európa sorsára vonatkozó szimbolikus értelemmel azonban csak Párizst ruházza fel, topográfiájából a nyugati társadalomfejlődés értelmét olvasva ki az elbeszélő.

Cs. Szabó *Hét nap Párizsban* című „úti kalauzában" Párizs, mint az emberiség sorsát, fejlődését tükröző tájékozódási pont jelenik meg a világ térképén. Erre utalnak az útirajz bevezető szakaszába illesztett, meta-narratívaként értelmezhető idézetek is: részlet Alfred de Vigny *Párizs* című hosszú költeményéből, mely az emberiség eszméinek, szenvedélyeinek példázataként mutatja be a Város történetét, valamint Baudelaire *A Hattyú* című versének idézett szakasza, melyben „*jelképpé válnak nyomban*" Párizs falai.[333] A francia főváros az eszmék „laboratóriuma", a múlt örökségének hordozója, másrészt a jövő műhelye is egyúttal, így a jövő szorongásai is általa tárgyiasíthatók: „*A párizsi nép bőséges vérpazarlással előbb mindig magán próbálta ki az eszméket, mielőtt a világra bízta volna őket.*"[334] A Város így egyszersmind a modern individuum egzisztenciális helyzetét is jelképezi: az ókori Athénhoz hasonlóan számára ez „*az a hely, ahonnan az Ember* […] *áttekinthette sorsát és helyzetét*".[335]

Az elbeszélés a város, mint identitást hordozó történelmi tér tárgyai, emlékei köré szerveződik, melyeket egy-egy „séta" során mutat be a narrátor. A várost esztétikai tárgyként szemlélő flâneur szerepét magára öltő elbeszélő asszociatív monológjai Párizs topográfiáját kulturális térré lényegítik. Ennek során a gyakorító jelen idő használata, valamint a sokszor ironikus, város múltját és jelenét megidéző, fikcionalizáló életképek (Rivoli utca, Val de Grâce, Cité, Chantilly) beillesztése ezúttal is a pillanat kínálta külső látványnál „valódibb" múltbeli vagy jelenbeli valóság megmutatását célozza. A versidézetek és a Párizshoz kapcsolódó könyvek felsorolása a mű elején tágabb értelemben szintén az írás világteremtő erejét jelképezi: a „Fény Városa" a kulturalitás által megteremtett, „megírt" hely. A múlt különböző dimenziónak gyakran pillanatkép-szerű egymás mellé vetítése révén Cs. Szabó

[331] Cs. Szabó, *Fegyveres Európa*, 72.
[332] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, 59-60.
[333] Cs. Szabó, *Hét nap Párizsban*, 67.
[334] *Uo.*, 80-81.
[335] Babits Mihály: *Az európai irodalom története*, Budapest, Auktor, 1991, 40.

útirajzában a város mozaikszerű, sokszínű, sokarcú, sok szinten rétegzett történetiséggel rendelkező térként jelenik meg, melyben többek között a középkori és XIX. századi emlékeket hordozó Quartier Latin, a lakóinak egykor római polgárjogot szerző Cité, valamint a reneszánsz kori Marais-negyed mind egy-egy önmagában is többrétegű színfoltot képvisel. Walter Benjamin szavaival a *Hét nap Párizsban* és a *Doveri átkelés* párizsi jeleneteinek elbeszélése egyaránt a bejárt városi térben testet öltő „*öntudatlan szociális emlékezet*" feltárására vállalkozik, melynek során az elbeszélő a pszichoanalitikus szerepét tölti be.[336] E szempontból különösen lényeges az elbeszélő jelenéig ható szorongások alapját képező traumatikus társadalmi konfliktusok nyomainak kiolvasása, ami a városi tér tudatalattijának felszabadításaként értelmezhető. A két, jól kitapintható, és a jövő képét is beárnyékoló krízispont 1848 és 1871, amikor Párizs barikádjain a forradalmi Város és a konzervatív Vidék testvérgyilkos erői csaptak össze.

2.3 A megtalált gesztus

A kortárs Szabó Zoltán már-már profetikusnak bizonyuló, '30-as évekbeli megállapítása szerint Cs. Szabó „*idehaza európai, Európában magyar, és mindkét helyen száműzött egy kissé, idehaza száműzve van a demokráciától, melyben otthonosan mozog, odakinn száműzve van a hazai földtől*".[337] Az utazó legjellemzőbb pillanata épp ezért a doveri átkelés, mely az úton lét köztes állapotát jelentheti a kontinentális szülőföld és az idegen haza között. Az átkelés során a két irányba húzó szálak fellazulnak és a két identitás egy pillanatra nyugvópontra jut. A szigetre érkezés dramatizált jelenete már a kelet-európai utazó – és a kelet-európai író – illúzióinak önironikus találkozását mutatja az angol valósággal, melyet elsőként a bőröndjében turkáló, könyvét ellenséges propagandaanyagnak néző vámhivatalnok testesít meg.[338] Az átkelés perceiben azonban mind a magyar társadalmi és politikai rendszer válsága, mind pedig az angol demokrácia idegensége – még és már – egyaránt távol van.

A kelet-nyugati közvetítés gesztusával mindeközben a vándorévek neofrivol flâneur-utazója elődökre talál a magyar irodalom- és kultúrtörténetben, amit a korabeli kritikusokon kívül maga az elbeszélő is tudatosít. Az előképek sorában az erdélyi peregrinusok, Széchenyi és a reformkori utazók mellett a *Hét nap Párizsban* lapjain Ady is megjelenik. A költő század eleji „átkelésének" üzenete Cs. Szabó jelenkoráig sem vesztett érvényéből: „*A magyar föld*

[336] Vö. GYÁNI Gábor, *A reprezentatív város – a reprezentált város = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Budapest, Kijárat, 2005, 230.
[337] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…: Magyar útirajzok* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 243.
[338] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 69-71.

legtöbb fiához most is szívetfagyasztón mostoha – írja a Gare de l'Est-en –*, de aki a legjobban vacogott a sorsától s félelmében ehhez a pályaudvarhoz kiáltott: megtizedelt verseivel jámbor, hivatalos dicsőséghez jutott. Szelídebb halottat még nem csináltak haragos, igaz emberből.*"[339] Ady kapcsán később is emlékeztet rá, hogy a legjellegzetesebb kelet-európai értelmiségi identitásformákat a modernitás kezdete óta a Nyugattal való szembesülés élménye hozta létre: „*Ady, a vátesz, a Saint-Lazare pályaudvar mögötti piszkos utcában született meg.*"[340] Európa kelet-nyugati polarizációja és vele együtt a perifériáról a centrumba vezető utazás mítosza azóta is meghatározó: „*... valahányszor Nyugatra menve benézek az elhagyott Habsburg-kertbe, egy percig Erdélyre gondolok*" – írja, a bécsi Belvedere-parkra utalva.[341] Épp ezért Ady öröksége, a nyugati kulturalitást: műveltség-eszményt, esztétikai ideált és politikai kultúrát közvetítő értelmiségi szerep vállalása saját nemzedéke számára is időszerű kihívást jelent: „*A háború után néhány kezdő magyar író itt szedte össze az európai gondolatok szétvert seregét, s a pannóniai tartományba vezetve máig rendben tartja őket. De a gondolatok, akár az atléták, megmerevülnek a száműzetésben. Kétszerannyit kell gyakorlatoztatni, mint a szülőföldön, s ha néha fölvonulnak, nem üdvözlik az útszélen koszorús lányok és nyájas öregek...*"[342]

A „*Nyugat-európai helyzetkép*" alcímet viselő *Doveri átkelés* Ausztrián, Belgiumon és Nagy-Britannián át Franciaországba vezető szellemi utazása során a nyugati demokráciák állapotáról ad látleletet a szerző. A könyv bevezető szakasza az elmúlt évek európai politika- és társadalomtörténeti változásainak áttekintését ígéri, majd az országok szerinti fejezetekre tagolt elbeszélés az egyes felszíni jelenségekből, politikai eseményekből sok esetben összeurópai folyamatokra következtet. Hasonló körképet nyújt a két évvel később publikált *Fegyveres Európa*, melynek az Előszó és a záró feljegyzések által keretbe foglalt fejezetei – *Útinaplók*at ígérő alcímének megfelelően – dátummal jelölt naplószerű szakaszokra tagolódnak. Mindkét műben hangsúlyos a gazdaság- és társadalomfejlődés analízise, melynek során az elbeszélő a kulturális és geopolitikai tényezők meghatározó szerepével számol – mintegy „mély struktúraként" a felszíni aktuálpolitikai jelenségek mögött. „*Jellegében és jelentőségében csak a reformkori nagy Európa-járók, Szemere, Pulszky, Irinyi útinaplóihoz fogható munka. De mennyivel könnyebb dolguk volt a száz év előtti boldog elődöknek, akik egy fölfelé törő, rendezettebb Európa világos eszméivel tértek haza!* – jegyzi meg a *Doveri*

[339] CS. SZABÓ, *Hét nap Párizsban*, 69.
[340] *Uo.*, 83.
[341] *Uo.*, 68.
[342] *Uo.*, 89-90.

*átkelés*t recenzeáló Gál István.[343] Tizennyolc évvel az Európa sorsát rendező Párizs-környéki békeszerződések megkötése után már nyoma sincs a győztes demokráciák optimizmusának: az utazó diagnózisa szerint „*az angolszász nyelvterület kivételével a világ két front közt inog, a nyugati demokrácia föladta a genfi hídfőt, az összes külső falakat s visszahúzódott a belső angol körre.*”[344] Európa számos országában diktatórikus rendszerek vették át a hatalmat; a náci Németország és a fasiszta Olaszország fegyvereivel, a sztálini Szovjetunió ideológiájával fenyegeti a világbékét. A Genfben ülésező Népszövetség tehetetlennek bizonyult az agresszor hatalmakkal: az Etiópiát lerohanó olaszokkal, fegyverkező németekkel szemben; Spanyolországban pedig épp a *Doveri átkelés* évében csapnak össze először a szélsőjobb és a szélsőbal hívei – és a két totalitárius birodalom, Németország és a Szovjetunió fegyverei. Mit is hozhat haza a harmincas évek kelet-közép-európai utazója a válsággal küzdő Napnyugatról?

A demokratikus rendszerek hibái, időnként súlyos működési zavarai ellenére Cs. Szabó a francia és angol társadalom szabadságát, sokszínűségét mégis példaértékűnek, sőt bámulatra méltónak tartja, miközben a parancsuralmat és a diktatúrák politikai misztikáját alapvetően idegennek ítéli az európai szellemiségtől. Számára Leonardo da Vinci és Goethe az európai ember jelképei: „*Egyikük sem állít vagy kijelent, mint a misztikusok, csupán felel. A kijelentést megelőzi a kérdés magunkhoz s a világhoz.*”[345] A *Hét nap Párizsban* elbeszélője a Pantheon halhatatlanjait sorolva az individuális francia nemzetfogalomról elmélkedik: „*Zola, a defetista polgár, és Carnot, a népfelkelő sereg megteremtője, közeli kriptaszomszédok. Ilyen ellentmondó, összevissza s mégis mélységesen közös gyökerű a francia nemzeti egység. Ahogy a francia keverék nép (földjén már a kőkor óta csak keverék népek laknak), a nemzeti egységet is egymást keresztező egyéni áldozatkészség és személyes kockázat tartotta meg, nem pedig tömegmozgalmak.*”[346] A franciákban élő nemzettudat tehát a ’30-as évek „korszerű” faji- és osztályalapú ideológiáival szemben sokkal inkább Renan XIX. századi liberális felfogását igazolja.[347] Ennek köszönhetően Franciaországban az alkotó

---

[343] GÁL István, *Cs. Szabó László könyvei = Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933-1982.*, szerk. GÁL Ágnes, GÁL Julianna, Budapest, Argumentum, 2012, 224. [Eredetileg: *Apollo* VII., 1938.]
[344] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 7.
[345] CS. SZABÓ, *Fegyveres Európa*, 127.
[346] CS. SZABÓ, *Hét nap Párizsban*, 75.
[347] „*Az igazság az, hogy tiszta faj nincsen, s aki politikáját etnikai elemzésre építi, agyrémre épít.* […] *Ne feledkezzünk meg arról az alapelvről, mely szerint az ember értelmes erkölcsi lény, mégpedig annak előtte az, hogy be volna ebbe vagy abba a nyelvbe zárva, hogy ennek vagy annak a fajnak tagja, ennek vagy annak a kultúrának részese volna.* […] *A nemzet, akárcsak az egyén, múltbeli erőfeszítések, odaadás, áldozatok hosszú folyamatának eredője. Valamennyi kultusz közül az ősök tisztelete a legjogosabb: ők alakították bennünket olyanná, amilyenek vagyunk. Hősi múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet.*” Ernest RENAN, *Mi a nemzet?*, ford. RÉZ Pál = *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 179, 182, 185.

politikai individuumot sem egy tömegérzelmeket manipuláló karizmatikus vezető, hanem maga a párizsi nép, illetve a teljes francia nemzet testesíti meg: „*Franciaország elnöke Félix Faure óta - ő ült utoljára lovon - középszerű, középtermetű ember. A titánok a törvényhozás porondján marcangolják egymást, s az óvatos nemzet a döntést veszélytelen polgárokra bízza.*”[348] A franciák számára így a múlt szemléletét is a szervesség, folyamatosság érzése hatja át: „*A nagy múlt nem holt épületekben maradt fenn, hanem eleven kövekben*.”[349]

Az angol népjellem legfőbb formálója és jelképe ezzel szemben maga a sziget. Az elbeszélő a nemzeti karakter változásait a történelmi eseményekkel összefüggésben vizsgálja: hipotézise szerint először a reformáció, a nagyhatalmi státusz elérése és a polgári forradalom, majd az ipari forradalom indukált olyan erkölcsi válságot, mely az angol jellem változását eredményezte. A viktoriánus kor letűnte után a harmadik forradalmat jósolja a szerző, összefüggésben azzal, hogy a birodalom területe és lélekszáma elérte végső kiterjedését. Huxley regényeiből már a „*neurotikus Anglia*”[350] üzenetét olvassa ki, miközben az erkölcsi világkép változásának jelét látja az 1936-os év „királydrámájában”: a szerelméért a trónról lemondó VIII. Edward döntésében is. Az utazó jóslata szerint Anglia küldetése a következő évtizedek során – a korai újkorhoz hasonlóan – a nyugati civilizáció vívmányainak megőrzése lesz, miközben „*Európa visszahull a törvényesített erőszakba*”.[351] Kora Angliáját szemlélve a fő kérdése az, hogy a szigetország miként tudta a demokratikus intézményrendszer fenntartása mellett átvészelni a gazdasági válságot. Ennek kapcsán önálló közgazdasági értekezést illeszt művébe, melyben az állami keresletélénkítés és a rugalmatlan aranyvalutát felváltó irányított jegybanki árfolyam-politika szerepét hangsúlyozza.[352] Az angol példa bizonyítja, hogy a sokszor kiszámíthatatlan következményekkel járó válságkezelő politika komoly kihívás elé állítja a nyílt társadalmakat: „*a demokrácia igazi gyöngéje nem a széthúzás – véleménykülönbség nélkül nincs demokrácia – hanem a vezetők félelme. Félelmük s kételyük nyílt közügy: könnyebben átragad a népre, mint a jól szervezett parancsuralomban, ahol a palotaforradalmak és embercserék távoli csillagháborúk az alvó tömeg fölött*” – írja.[353] A fiskális és monetáris politika egyidejű, összehangolt fordulata épp ezért a politikai osztály tagjaitól nem kevés bátorságot, a brit társadalomtól pedig kellő politikai érettséget követelt. Az eredmény csodálattal tölti el az utazót, aki mindeközben az angol demokrácia hibáit, és a belső kereslettől függő konjunktúra törékenységét, árnyoldalait sem hallgatja el: a hosszú távú

[348] Cs. Szabó, *Hét nap Párizsban*, 83-84.
[349] *Uo.*, 86.
[350] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, 79.
[351] *Uo.*, 78.
[352] *Uo.*, 81-101.
[353] *Uo.*, 113-114.

megoldást a világkereskedelem egyensúlyának helyreállítása jelenthetné, az „angol vezérekről", azaz a hivatalban lévő konzervatív Baldwin-kormány legfontosabb tagjairól pedig idealizálástól mentes portrékat rajzol. Stanley Baldwin, Neville Chamberlain, Anthony Eden és Alfred Duff Cooper közepes képességű politikusok, de nem önmagában a demokrácia, hanem a rossz demokrácia hibája, hogy a rátermett Churchill, a „száműzött Coriolanus" helyett a „szürke" Baldwin kormányoz. A veszélyben helytálló, nemzetükkel közösséget vállaló demokratikus vezetők mégis megdicsőülnek: „*Egyikük sem vezér, a nép nem követi őket.* […] *A nehéz órákban mégis együtt vannak, hallgatnak, mind mélyebben hallgatnak a veszélyben s úgy halnak meg, mint senki. Angolok, nem tudom hogy csinálják.*"[354]

A *Doveri átkelés* angliai körképe egy fiktív párbeszéddel zárul. William Wilberforce-szal, a XVIII-XIX. század fordulójának emberbarát írójával és whig politikusával a Westminster apátságban találkozik az elbeszélő, és az angol liberális hagyomány elanyagiasodásáról, kiüresedéséről cserélnek eszmét. „*Anglia hitetlenül akar harcolni a szélsőségek ellen*" – mondatja ki álláspontját a megszólaltatott történelmi alakkal.[355] A párbeszédes forma lehetőséget ad az elbeszélőnek, hogy a jövőre vonatkozó várakozásait körvonalazza. Eszerint a keresztény humanizmus hagyományától elszakadt liberális eszme helyébe a gazdasági illetve faji misztikát hirdető újabb ideológiák lépnek, melyek az evilági megváltás vízióját kínálják a széles tömegek számára: „*a liberalizmus* vagy *átalakul bolsevizmussá s a magántőkések vezetése helyett tervszerűbben, államkapitalista formában törekszik anyagelvi céljára, a magas életszintre;* vagy *fasizálódik s az összehúzódó kapitalizmus védelmét egy nemzeti szélsőségre bízza*".[356] A jobb- és baloldali szélsőségek korának letűntével azonban várhatóan egy demokratikus nemzetközi tervgazdaság ideje jön majd el: „*Csak ő pótolja igazán a liberalizmust. Sajnos, én már nem érem meg s lehet, a fiam sem*" – kommentálja rezignáltan saját szavait.[357]

Az „átkelés" egyik legfőbb tanulságát a totalitárius eszmék terjedésének hátterében meghúzódó gazdasági és társadalomlélektani mozgatórugók analízise jelenti. Cs. Szabó Belgiumban majd Franciaországban – kora számos íróját és társadalomtudósát megelőzve – a forradalmi marxizmus virulenciájának gazdasági és kulturális korlátait ismeri fel. A belgiumi általános sztrájk személyesen is megtapasztalt kudarca már ekkor Marx osztályharc-elméletének érvénytelenségét bizonyítja számára, mivel a modern nyugati társadalmakban „*az osztályharcra szervezett munkásságot más, ambivalens érzésű dolgozók kisebbségbe*

[354] *Uo.*, 118-119.
[355] *Uo.*, 138-139.
[356] *Uo.*, 140.
[357] *Uo.*, 141.

szorítják".[358] Az események hátterét elemezve a szolgáltató harmadik szektor megerősödését tapasztalja: „*Nemsokára eljön az idő, mikor a vezériparok olyan megkövesült történelmi termelésformákká öregednek, mint Marx korában az akkori földművelés*" – jelenti ki már-már meghökkentő előrelátással a '30-as évek nyugat-európai utasa.[359] A válság nyomán elszegényedő középosztály félelmeire apelláló szélsőjobboldali eszméket annál fenyegetőbbnek ítéli a fejlett Nyugat-Európában. Belgiumban az erősödő politikai populizmust, mint kortünetet elemzi, melynek hátterében a válságpszichózis okozta rossz közérzetet, politikai mítosz és erőskezű vezető utáni vágyakozást, valamint a háború óta jelen lévő erősebb politikai indulatokat véli felfedezni. A „Tett" és a „veszélyes élet" kultuszát hirdető fasisztoid ideológiák lélektani hatását jelzi éles szemű megfigyelése is: „*A fasizmust nem lehet jóléttel leküzdeni, csak hozzá hasonló Kalanddal*", mivel észérvek és program helyett a társadalmat mobilizáló egyszerű narratív kódokkal és a fiatalság kultuszával hat.[360] A babitsi „veszedelmes világnézetet" megtestesítő populista vezér ellentéte a különutas szocialista miniszter, Hendrik de Man, akiről talán legpozitívabb politikus-portréját rajzolja az utazó: „*aszkétikus, szemlélődő lélekalkata nem gyújtogat*", „*a szelíd és tervszerű társadalmi reform finom tapintású szakértője*", és „*a Roosevelt-i új emberfajta*" európai megtestesítője.[361]

Reális veszélyt jelent-e a francia társadalom kettészakadása, a szélsőséges ideológiák követőinek polgárháborús összecsapása? – teszi fel a Párizs utcáit járva minduntalan benne lappangó kérdést francia Közép-Európa-szakértő beszélgetőtársának, aki azonban nem hisz az 1848-as és 1871-es analógiák érvényességében. A társadalomtudós – akinek személyében Robert Aront fedezheti fel a kései olvasó – idézett szavai szerint Franciaországban semmilyen külföldi mintájú totalitárius kísérlet nem lenne hosszú életű.[362] A francia munkásság saját szocialista hagyományát követi: öntudatlanul is Saint-Simon, Fourier, Proudhon, Sorel útját járja és ellenszegülne, ha a kommunisták a szovjet modellt erőltetnék.[363] A jobboldali érzelmű, „bonapartista" vidék pedig évtizedek óta elfogadta a köztársaságot, nincs vidék-város törésvonal a francia társadalomban: „*Provinciális köztársaság vagyunk, nem kockáztatunk már annyi kísérletet, mint a múlt században, amikor a köztársaság csak Párizs képzeletét ragadta meg…*"; „*Azt hiszem, ez a higgadtabb, keményebb, rusztikusabb*

[358] *Uo.*, 47.
[359] *Uo.*, 48.
[360] *Uo.*, 54.
[361] *Uo.*, 56-57.
[362] „*… egyik gondterhelt beszélgetésünket a gyülekező viharfelhőkről följegyeztem a* Doveri átkelés*ben*" – jegyzi meg Cs. Szabó Robert Aronról szólva, negyedszázad elteltével. Vö. Cs. Szabó, *Hunok Nyugaton*, Budapest, Könyves Kálmán, 1994, 46.
[363] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, 186.

köztársaság még sokáig késlelteti a polgárháborút."[364] E gondolatkísérlet hátterét a határon túl zajló spanyol polgárháború, mint a totalitárius ideológiák „*világnézeti főpróbája*" jelenti, melyet mindkét oldalon legendaképződés kísér: „*a spanyol félszigeten új legenda születik; a fasizmus és a népfront megfürödnek a felajánlott vérben s Siegfriedként megerősödve s majdnem sérthetetlenül szállnak ki belőle*".[365] A harcoló felek propagandagépezete által hatásosan alkalmazott ideologikus narratívák egymással ellentétes identitásképző ereje tehát az elbeszélő meglátása szerint tartóssá teheti a két világfront szembenállását.

A francia példa ugyanakkor azt is mutatja, hogy az európai politika folyamatainak – így többek között a szélsőségek terjedésének – hátterében a lélektani tényezők mellett mélyebb társadalmi-kulturális törésvonalakat is sejt az elemző, ezek jelentőségét elsősorban a *Fegyveres Európa* fejezeteiben hangsúlyozza. Az átalakuló olasz társadalomról például megállapítja, hogy „*... a fasizmo csak egy hosszabb alkati forradalmat fokoz bennük. Aki ismeri az apennini, abruzzói, liguriai vasútvonalat, már megtalálta a pontiniai telepítés s a fasiszta repülés múlt századi előzményét. Új honszerzésük az Ottocento medrét vájja tovább*."[366] Beszélgetőtársa, „C. P." szerint a fasizmus a megkésett olasz gazdasági-társadalmi fejlődés következményeként alakulhatott ki, Mussolini pedig voltaképpen az egységes olasz nemzetállam kései megteremtőjének tekinthető. Az elbeszélő az orosz bolsevizmus kelet-európai vonzereje mögött ugyanígy a gazdasági feltételeken túl mélyebb kulturális tényezőket is lát: „*A lelkek mélyén cár nélkül is kitart a moszkovita középkor, az »orosz hit« s a szláv nacionalizmus egymást éleszti.*"[367]

A nyugati utazó az európai demokráciák válságának legfőbb okát a morálisan igazolhatatlan, gazdasági következményeit tekintve pedig fenntarthatatlan versailles-i békerendszerben látja. Diagnózisa szerint a hibás nemzetközi rend és a torz világgazdaság nyomán a világbéke és a demokrácia uralma kezdettől illuzórikusnak tűnt. Anglia és Franciaország a békekötés óta elvesztette küldetését, a status quo-hoz való ragaszkodás Franciaországban a demokrácia külső és belső presztízsét egyaránt aláásta; az Angliában tapasztalt kedvezőbb helyzet pedig csak a felemás gazdasági konjunktúrának köszönhető. „*Franciaország és Anglia túlságosan athéni e spártai világban. Nehezebb élethez kell szoknia, ha meg akarja menteni legfőbb szellemi értékeit*" – szól a francia diplomata beszélgetőtárs ítélete.[368] A nyugati demokrácia hivatása e körülmények között az, hogy megakadályozza a világ kettészakadását, a totalitárius rendszerek „*világnézeti*

[364] *Uo.*, 188.
[365] *Uo.*, 189-190.
[366] Cs. Szabó, *Fegyveres Európa*, 124.
[367] *Uo.*, 44.
[368] *Uo.*, 90.

vallásháborúját".[369] A nyugat-európai társadalmakat átható identitásválság mélységeit azonban mégsem tudja tökéletesen felmérni a szigetországba érkező kelet-közép-európai utas: „*Valamit nem vettem észre szédült mézesheteimben »utolsó sziklaváram«-mal, Angliával, hogy egyik versemet idézzem. Pontosan akkor tűnt el és szökött át a Szovjetunióba két úri fiú, osztálytársadalmuk felső krémjének díszpéldányai, Guy Burgess és Donald Maclean*" – jegyzi meg némi utólagos önkritikával a már Londonban élő emigráns Cs. Szabó 1960-ban.[370] „*Mi tagadás, a* Doveri átkelés *lelkendező, fiatal felfedező utasa 15 év múlva csak közéjük települve jött rá, hogy »valami bűzlik Dániában«. Ott is. Mert Hamlet Dániája persze Shakespeare Angliája volt.*"[371]

2.4 A megtalált azonosság

A társadalom és gazdaság mélyszerkezetét vizsgáló tudós-író 1937-ben papírra vetett visszatekintő diagnózisa logikusnak tűnhet, a nyugati értékrend válsága mégis készületlenül érte Cs. Szabó kortársait: „*az esszéista nemzedéket a húszas évek megtévesztették. Derűs bomlás, gondtalan, zenés széthullás előzte meg a demokrácia világválságát, egy háromszázados büszke világnézet vesszőfutását.* […] *Most e lágyabb fajnak kell megkeményednie s visszaszokni a forradalmi kor riadókészültségébe"* – írja.[372] Az értékmentés feladata új értelmiségi szerepek keresésére ösztönzi a kortársakat. A neofrivolitás könnyed világképétől való búcsú, és a válságban való helytállás feladatával, mint „férfiszereppel" való szembenézés sajátos melankóliával telíti a nyugatos második nemzedék tagjainak korabeli írásait, melyekben az írói világkép és az írásmód narrato-poétikai jegyeinek átalakulása rend szerint egy, az ifjúságtól a férfikor felé tartó szellemi biográfia keretei között nyer értelmet.[373] Cs. Szabónál az 1937-es *Levelek a száműzetésből* kötet esszéi mellett talán legjellemzőbben az egykorú útirajzok tanúskodnak e változásról, melynek során a harmincas évek második felétől „*elkezdődött visszahajlása a Horatius – Vergilius – Erasmus – Montaigne – Goethe csillagkép »örök« értékeihez*".[374]

Cs. Szabó értelmiségi szerepkeresése során is történelmi analógiákhoz nyúl, nézőpontja kimondva, kimondatlanul is Julien Benda téziseihez, illetve az őt ismertető-

---

[369] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 110.
[370] CS. SZABÓ, *Magyar író az emigrációban* = CS. SZ. L. *Válogatott esszéi*, Budapest, Magyar Napló, 2007, 262.
[371] *Uo.*
[372] CS. SZABÓ, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7, 21.
[373] Lásd többek között: SZERB Antal *Könyvek és ifjúság elégiája* (1938); MÁRAI Sándor *Egy polgár vallomásai* (1934-35); *Napnyugati őrjárat* (1936); *Kassai őrjárat* (1941) című műveit.
[374] BARANYAI Katalin, *Cs. Szabó Lászlóval a Szepsi Csombor Körön innen és túl: PhD dolgozat*, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2011, 16.

újragondoló Babitshoz kapcsolódik. Benda állítása szerint „*Civilizáció* […] *nem is lehetséges másként, csak úgy,* […] *ha azok mellett, akik a laikus szenvedélyeket gyakorolják s az őket szolgáló erényeket dicsőítik, fennmarad az embereknek egy másik rendje is, azoké, akik kisebbítik, elmarasztalják e szenvedélyeket s ama javakat dicsőítik, melyek meghaladják az anyagit és időlegest*."[375] A „*sokaság realizmusával*"[376] szembehelyezkedő írástudók szerepe a politikai szenvedélyek XX. századi eluralkodásának idején különösen felértékelődik, az elbeszélő ebből a perspektívából tekint a múlt példáira is: „*Mit tett volna ezekben a napokban?*" – teszi fel a kérdést a *Doveri átkelés* lapjain, Petőfi megidézett szellemével az 1848-as Párizs utcáit járva.[377] A költőnek ugyanis csak itt és ekkor, Párizs barikádjain lett volna lehetősége arra, hogy a világszabadság eszméjét tettekre váltsa. „*Petőfi megtudta volna, mi az ára egy eszmének*"[378] – kommentálja a gondolatkísérletet, mivel a forradalmár költőnek rá kellett volna döbbennie, hogy az elvont ideákat megtestesítő írástudó szerepe nem fér össze a politikai cselekvéssel: „*Akit az Isten példának rendelt, nem lehet egyszersmind követő*".[379] Kijelentése összecseng Babits szavaival: „*Az igazi írástudó hivatása épp az, hogy e gazdasági és egyéb praktikus lehetőségekre és szükségszerűségekre nem tekintve, ébren tartsa e földön a tiszta erkölcs és logika tekintélyét és tudatát*."[380] Ugyanakkor a befogadó esztétikai tapasztalata azt igazolja, hogy a kor szavát követő művész is alkothat remekműveket. Párizs gazdag, sokszínű kulturális élete módot ad az összehasonlításra, mivel a csak a maga kedvére alkotó, népszerűtlen, félreértett Cézanne, valamint a Napóleon dicsőségét hirdető propagandafestő Gros műveit párhuzamosan állítják ki ezen a nyáron. Az elbeszélő mindkettőt zseniálisnak tartja a maga nemében, az esztétikum terepén nem tud igazságot tenni köztük. Ugyanígy elmélkedik a Gros vásznain megelevenedő bonapartistává lett forradalmárokról, akik idealista eszméiket feláldozták a cselekvés oltárán, valamint – egy másik kiállítás kapcsán – az időközben beérkezett, akadémikussá lett szimbolista irodalmi lázadókról is. Az „elit" irodalom kategóriája néha csakugyan ködös művészkedést takar, míg a közönség ízlését kiszolgáló, piacra termelő „tömegirodalom" a ponyva mellett néha klasszikusokat is terem. Nem osztja tehát egyértelműen a babitsi és bendai szigort: „*Nehéz igazságot tenni az ilyen dologban*" – vonja le a következtetést az elbeszélő.[381] A Cs. Szabó számára leghitelesebbnek tűnő történelmi példát azonban a vallási és politikai fanatizmusok

[375] BENDA, Julien: *Az írástudók árulása*, ford. RÓNAI Mihály András, Budapest, Fekete Sas, 1997, 211.
[376] *Uo.*, 121.
[377] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 157.
[378] *Uo.*, 159.
[379] *Uo.*
[380] BABITS Mihály, *Az írástudók árulása* = B. M., *Tanulmányok, esszék*. Budapest, Kortárs, 2005, 472.
[381] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 171.

közt hányódó kora újkori Európa bölcs humanistája, Rotterdami Erasmus jelenti, akit a francia filozófus Kanttal és Renannal együtt a „*tiszta moralisták*” közé sorol. Benda szerint mindhárman „*az emberi önzések konfliktusait vizsgálván,* […] *az emberiség, vagy az igazság jelszavával egy-egy elvont, felsőbbrendű s e szenvedélyekkel élesen szembenálló princípium befogadását hirdették*”.[382] Épp ezért az északi humanista írástudó „*időnként visszafiatalodik a csalódott és fölösleges intellektusok kortársává*”,[383] így a XX. századi író tolla nyomán megelevenedő portréja tagadhatatlanul „egy ízlésforma önarcképét” hordozza.

Cs. Szabó írástudói szerep-keresésének egyik legjellemzőbb, hynes-i példázattá nagyított megjelenítésére a *Hét nap Párizsban* utolsó két fejezetében vállalkozik, melynek monológjai az író belső küzdelmét a világ sorsát alakító kozmikus erők harcának előterébe helyezik. A politikai fanatizmus vezérelte értelmetlen vérontás jelképévé váló Père Lachaise temetőben sétálva egyértelműen az erkölcsi szigor imperatívusza diadalmaskodik. Az írástudó egzisztenciális szorongatottságát kivetítő metaforikus képsor: „*Lassan bekerít a gyűlölködők rettentő falkája* […]. *Fülemig ugrálnak, bokámat harapják az egynapos igazságok, s ha szétloccsantom a koponyájuk, egy helyébe tíz nő*” a taktikus érvényesülés és a világnézeti fanatizmus elutasításával zárul. „*Inkább egyedül maradok*” – hangzik a Babitscsal azonosuló írástudói etika vállalása.[384] „*A gondolkodó ott kezd méltó lenni e névre, mikor függetleníti magát korától, s nem oldódik fel abban*”[385] – írja Babits, végső lehetőségként a világítótorony heroizmusát kínálva kora intellektueljei számára. A hitvallást nyomatékosítja, s mintegy a költőnek szóló személyes hommage gesztusává formálja a verséből származó idézet (*Mint a kutya silány házában…*).[386] A belső katarzis hátterét a testvérharc démonainak apokaliptikus küzdelme jelenti, mely az elbeszélő víziójaként kel életre a Szajna-parton. A Concorde tér, a Harmadik Köztársaság Párizsának főtere Európa komor panorámájára nyújt kitekintést: jobbra a gazdag múlt, a Louvre és a Cité-sziget a Notre Dame-mal, balra a zavaros jövő, miközben a nézők feje felett borzalmas láthatatlan árnyak viaskodnak a szajnai hídfőért. A városi térstruktúrákból kiolvasott, megelevenített társadalmi emlékezet krízispontjai – a Szent Bertalan-éj, 1848 és 1871 – e képsorban a jövő látomásának előképeiként nyernek értelmet,[387] miközben a keresztény kozmológia nyelvét idéző metaforika a társadalom kettészakadásának, szélsőjobb és szélsőbal végső összecsapásának fikcionalizáló megjelenítését nyújtja. A

[382] BENDA, *i. m.*, 120-121.
[383] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, 105.
[384] CS. SZABÓ, *Hét nap Párizsban*, 88.
[385] BABITS, *i. m.*, 483.
[386] CS. SZABÓ, *Hét nap Párizsban*, 89.
[387] Vö. GYÁNI Gábor, *A reprezentatív város – a reprezentált város = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Budapest, Kijárat, 2005, 230.

„*nehéz látomás*” valódi feloldása azonban hiányzik: „*A világ szomorú és zavart, Franciaország* – az eszmék „kísérleti terepe” – *néma, s csupán a jövő kísérteteit küldi azokra, akik megtanultak rettegni az emberiségért.*”[388]

A *Hét nap Párizsban* záró monológjainak gondolatmenete a *Doveri átkelés* franciaországi fejezetében folytatódik. Az elbeszélő nanterre-i Szent Genovévával, Párizs védőszentjével folytatott párbeszéde az egyéni bűnök alól felmentést kínáló kollektív evilági megváltás-tanok rezignált, de öntudatos elutasítását nyomatékosítja, a szellemi és egzisztenciális magány vállalása árán is:

„*Legyek magam helyett Nemzet, Faj, Proletár s már nem nyúlhat hozzám a lelkiismeret? Elhiszed, hogy* […] *a hatalom helyettesítheti az irgalmat? Amióta férfi lettem, egyedül süllyedek tovább a bűnbe, a világot a fölemelt ököl s a hájra feszített derékszíj megszabadította minden bűntől; én elbuktam s a falka fölmagasztosult. Ezért mondtam, hogy nem tudok egyetérteni az emberekkel.*
- Bánod?
- Csöppet sem. Bánom, hogy megszomorítottam azokat, akik szerettek.”[389]

E látomás hatása alatt másnap, szellemi utazása utolsó napján a jakobinus terror áldozatainak tömegsírját és a Père Lachaise temetőt keresi fel a szerző, melyekben – a *Hét nap Párizsban* temető-metaforáját a Picpus kolostor kertjének párhuzamával kiegészítve – a bal- és jobboldali testvérgyilkos ideológiák pusztításának jelképét fedezi fel. „*A világ két kiváltságos temetőben akar feküdni*” – reflektál keserű iróniával a totalitárius eszmék térnyerésére, mely mindvégig komor árnyakkal kísérti a napnyugati utazót.[390]

„*Kevesebb kultúrával menyivel kevesebbet látott volna a világból!*” – jegyzi meg a kortárs recenzens, Szerb Antal.[391] A három Cs. Szabó-útirajz azonban a világ képének rögzítésén túl az írói szerep keresésének útját is jelzi a változó, háborúra készülő Európában. A vándorévektől búcsút véve a szemlélődő flâneurből Magyar Néző lesz, aki azért járja Európát, mert általa a „*magunk dolgát*” akarja megismerni.[392] Kései esszékötetének előszavában Cs. Szabó így összegez: „… *a két szó jól körvonalazza az írót, belehelyezi*

[388] *Uo.*, 90.
[389] Cs. Szabó, *Doveri átkelés*, 193.
[390] *Uo.*, 196.
[391] Szerb Antal, *Cs. Szabó László: Doveri átkelés* = SZ. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák 2. kötet*, Budapest, Magvető, 2002, 665.
[392] Cs. Szabó, *Milton vagy Czuczor* = CS. SZ. L., *Kis népek hivatása*, Budapest, TTFK – Kortárs, 2005, 176.

szellemi környezetébe, s elválasztja pályatársaitól. […] *Magyar Néző voltam a hazában, az maradtam a nagyvilágban több mint harminc évig*."[393]

A Cs. Szabó-féle krizeológia három fő kérdésének mindegyikére egy-egy könyvcím felel: a megtalált hely: *Hét nap Párizsban*; a megtalált gesztus: *Doveri átkelés*; a megtalált azonosság: *Magyar néző*. Az útirajzok mérlege mindezen túl az összegzés: búcsú a békétől és az elmúlt századok nyomát hordozó európai kultúrtájtól, majd – paradox módon – magától a krizeológiától is. 1939. szeptember 3-a, az angol hadba lépés rettegve várt napja Budapesten a kora őszi vasárnap idilljét nyújtja: „*Isten haragos munkája megkezdődött. Már nem kell félnünk készülő haragjától*."[394]

3. Népi alternatívák

3.1 Népi írók – népi utazók

„*Valamikor azért voltunk jó magyarok, mert európaibbak voltunk a környező népeknél, ma úgy maradunk magyarok, ha a szomszédokkal legalább is tovább versenyzünk Európáért. Az elitnek tehát rövidebb-hosszabb ideig változatlanul külföldön a helye, máskülönben önismeretünk – határon innen, határon túl – megakad a falusi kiszállásoknál s a tájkutatásnál*" – figyelmeztette a „vándoréveire" visszaemlékező Cs. Szabó László fiatalabb írótársait, elsősorban a falukutató fiataloknak címezve e sorokat.[395]

A harmincas évek során fellépő fiatal szociográfusok (többek között Boldizsár Iván, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei Ferenc) azonban saját közvetlen elődeik és példaképeik sorában is számos példát láthattak arra, hogy a magyar népi kultúra örökségének vállalása, valamint a vidéki népesség érdekeinek és értékeinek írói képviselete nem kell, hogy a szellemi provincializmus választását is jelentse egyúttal. Népi íróink legjava fogékonynak bizonyult arra a szintetizáló látásmódra, mely a magyarság sorskérdéseit egy tágabb európai kontextusban jelenítette meg számukra. E szemlélet egyik legfontosabb közvetítőjét jelentette a külföldi élményeket és a hazai tapasztalatokat egymásra vetítő útirajz műfaja.

A magyar társadalom modernizációjának az 1919-20-as restauráció után szőnyeg alá söpört kérdései a húszas évek végétől kezdtek ismét felszínre kerülni, amint egyre nyilvánvalóbbá vált a bethleni konszolidációs politika felzárkóztató-tünetkezelő módszereinek

[393] Cs. Szabó, *Előszó* = CS. SZ. L., *Alkalom: Esszék irodalomról, művészetről*, Budapest, Gondolat, 1982, 7, 9.
[394] Cs. Szabó, *Fegyveres Európa*, 138.
[395] Cs. Szabó, *Búcsú a vándorévektől* = CS. SZ. L., *Kis népek hivatása*, Budapest, TTFK – Kortárs, 2005, 22-23.

elégtelensége. A korszak különböző értelmiségi csoportjainak részéről más-más társadalomfilozófiai alternatívák merültek fel, melyek megértéséhez két alapvető szempontot érdemes figyelembe venni. A formálódó modernizációs stratégiákat alapjaiban határozta meg egyrészt az a körülmény, hogy az orvosolandó gazdasági és szociális problémák jelentős része a korabeli magyar társadalom legnagyobb hányadát kitevő, és a kiegyezés utáni nyugatias kapitalista fejlődés vesztesének tekintett agrárnépesség élethelyzetével függött össze. Másrészt a kor közhangulatára jellemző a szociális feszültségek etnicizálódása, melynek nyomán a magyar társadalom – ezen belül is a középosztálybeli rétegek – jelentős része a reformeszméket is csak nemzeti színezettel tudta elképzelni és befogadni. A népi írók egykori vitapartnere, Fejtő Ferenc 1947-ben írt visszatekintő esszéjében így fogalmaz: „*Magyarországon az volt a helyzet, hogy az ellenforradalom nagyszerű szellemi dresszúrája szinte teljesen immunissá tette az értelmiséget s a középosztályt a baloldali – demokratikus vagy szocialista – ideológia nemzetközi formái iránt.*”[396] Külső tényezőként pedig e hatásokat erősíthették a nyugati értékrend válságának korabeli tünetei is, melyeket a nyugatias fejlődési modellekhez ragaszkodó Márai és Cs. Szabó is diagnosztizált európai utazásai során. Mindezen körülmények nyomán az 1918 előtt meghatározó, nyugati mintákat követő modernizációs paradigma háttérbe szorult a két világháború közötti gondolkodásban, a magyar modernitás szerkezetének átalakulását jelezve.[397]

A népi írók mozgalmának kibontakozását és a népiség politikai tartalmának formálódását a kortársi visszaemlékezés, illetve az irodalom- és eszmetörténet egyaránt elsősorban Bajcsy-Zsilinszky Endre *Előőrs* (1928-32) című hetilapjához, valamint a Bartha Miklós Társaság rendezvényeihez kapcsolja, melyeken a később jelentőssé vált népi írók majd mindegyike – többek között Erdélyi József, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László – feltűnt.[398] Gondolkodásuk középpontjában mindenekelőtt a parasztság – másodsorban a munkásság – megoldatlan helyzete állt, ami az ország korabeli gazdasági-társadalmi szerkezetét tekintve a magyarság jövőjének kulcskérdését jelenthette. Németh László ezzel kapcsolatban az alsó-középosztály lelkiismeret-furdalását, a „nép” iránti feltámadó felelősségtudatát hangsúlyozza, valamint a magasabban kvalifikált rétegek másfajta, nem marxista szocializmus iránti igényét. „*Népi írón ma sokfélét értenek. Olyan*

[396] FEJTŐ Ferenc, *Pont egy viszály után, avagy új fejezet a magyar szellem történetében* = F. F., *Szép szóval*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992, 90.
[397] Vö. LENGYEL András, *A modernitás kibontakozása és törései: A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében*, Forrás, 2009/7-8, 54.
[398] Vö. IGNOTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*, Irodalomtörténet, 1970/3, 637; illetve: N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom történetei 3: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 265-267; SZÉCHENYI Ágnes, *A Szép Szó és a népi írók mozgalma*, Múltunk, 2012/3, 28-29.

írót, aki még maga is paraszt vagy munkás volt. Olyat, aki már tanult, de gyermekélményei a nép életében indáznak. Olyat, aki csak küzd a népért, és lehajol fölébe."[399] A népi írók megszólalásainak jellemzője ennek megfelelően egyfajta képviseleti beszédmód, ami általában összefügg saját gyökereik tudatos felvállalásával, másrészt azzal a körülménnyel, hogy Magyarországon – a vidéki választókerületekben 1920 után visszaállított nyílt szavazásos rendszer nyomán – „*1939-ig a parasztságnak gyakorlatilag nem volt politikai képviselete. Éppen azért is tudott olyan nagy hatású és inkább időben maradandó lenni a népi írói mozgalom, mert ezt a hírhozó, lelkiismeret-ébresztő közvetítői szerepet vállalta magára, magas írói minőséggel.*"[400] Dokumentarizmust és példázatszerűséget egyesítő reprezentatív új műfajuk a szociográfia, mely az írók közösségi szerepvállalásának, képviseleti beszédmódjának hordozójaként jelent meg.

A népi írók – Cs. Szabóhoz hasonlóan – a gazdasági világválság idején végképp hitelét vesztett szabad versenyes kapitalizmussal és totalitárius „alternatíváival" szemben keresték a magyar gazdaság és társadalom továbbfejlődésének lehetőségeit. Törekvéseik jellemző megfogalmazása a „harmadik út" keresése: Bibó István szerint a népi mozgalom célja „*egy olyan reformlehetőség megfogalmazása* […]*, amelyik túlhaladja a hagyományos harci riadókat, főleg azt, amelyik kapitalizmus és kommunizmus közötti választásra szólít fel*".[401] A népi mozgalom ugyanakkor nem tekinthető homogén világnézeti közösségnek, mivel a körébe tartozó írók és társadalomtudósok politikai-ideológiai alapállása számos különbséget mutat. Míg Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Veres Péter szemléletében a magyar paraszti társadalmat felzárkóztató törekvések a szocialista gondolattal találkoztak, sőt Darvas József a kommunizmusig is eljutott; addig Erdélyi Józsefet, Féja Gézát a magyar „fajiság" hangsúlyozása a szélsőjobb felé sodorta; Bibó István, Szabó Zoltán útja pedig a polgári demokrácia igenléséhez vezetett. Általánosságban azonban elmondható, hogy a népi értelmiségiek célja a magyar nemzet megerősítése a korabeli társadalom többségét kitevő parasztság szociális felzárkóztatása és teljes körű integrációja révén, valamint az összmagyarság kultúrájának felfrissítése az autentikus népi kultúra javaival. Szemléletükre jellemző, hogy a parasztságot a magyar jövő letéteményesének tekintették, szociográfiáikban és más írásaikban is a paraszti társadalom sok évszázados politikai nemzet alatti létének,

[399] NÉMETH László, *Népi író* = N. L., *Regények, tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 984-985. – Az egykori ellenfél, Ignotus Pál ugyancsak a népi mozgalom középosztályi jellegét hangsúlyozza visszaemlékezésében: „*... olyan jellegzetesen középosztálybeli megmozdulás volt, amilyen parasztosnak álmodta magát.*" IGNOTUS Pál, *Népiség* = I. P., *Vissza az értelemhez*, szerk. BOZÓKI András, Budapest, Hatodik Síp – Új Mandátum, 1997, 199.
[400] SZÉCHENYI Ágnes, *Lélegzetvétel: Válasz 1946-1949*, Budapest, Argumentum, 2009, 63.
[401] BIBÓ István, *Levél Borbándi Gyulához* = B. I., *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1986, III, 325.

megalázó jelenbeli szociális helyzetének és szellemi örökségének hiteles bemutatására törekedtek (lásd többek között Féja Géza *Viharsarok* [1937]; Szabó Zoltán *A tardi helyzet* [1936] és *Cifra nyomorúság* [1938] című szociográfiáit; és mindenekelőtt Illyés Gyula klasszikus művét, a *Puszták népé*t [1936]). Mindezt egyes szerzőknél a magyarság erőtartalékait hordozó „romlatlan nép" idealizálása kísérte: „*Tudva vagy sem, de a népiek ahhoz a Herdertől és a német romantikából eredő művelődésbölcseleti és kulturális irányzathoz kapcsolódtak, amely egységes karaktert tulajdonított a népnek: individuumnak tekintette, kutatható kifejezési formákkal, amelyekből visszakövetkeztethető a jelleme.*"[402]

A népi mozgalom híveit a magyar modernizációs törekvések korábbi irányzataitól nyilvánvalóan megkülönböztette az, hogy a nyugati modellek követése helyett egyfajta organikus fejlődés lehetőségében hittek, amit a magyarság saját gyökereihez visszanyúló megújulása jelképezett számukra. Értelmiségi szerepfelfogásuk is eltért a nyugatos reformerekétől: publikációikra, nyilvános megszólalásaikra jellemző a „felirati szituáció", melynek során az illetékes hatóságok figyelmét felhívó gesztusok célja a felülről irányított reformok szorgalmazása.[403] A Gömbös-kormánnyal való együttműködés keresésének legfontosabb példáját a Zilahy Lajos által kezdeményezett Új Szellemi Front (1935) jelentette, de a népi írók emellett gyakran publikáltak olyan kormányközeli lapokban is, mint a *Magyarország* vagy a *Budapesti Hírlap*. A kapcsolatkeresés hátterében az állt, hogy a nemzeti karakter „sajátszerűségének" alapelvként való tételezésében, valamint az attól idegen nemzetközi fejlődési modellek elutasításában a népi írók jelentős része osztozott a korszak politikai elitjével, így sokan közülük komoly reményeket fűztek ahhoz, hogy reformtörekvéseikhez partnerre találnak a „hivatalos magyarság" képviselőiben.[404] Mindez alapvetően állította szembe a *Válasz* (1934-38) körül gyülekező népi írókat a nyugatias modernizációs hagyomány újraértelmezésére, korszerűsítésére törekvő urbánus csoporttal – illetve elsősorban annak *A Toll* (1929-38) és a *Szép Szó* (1936-39) által reprezentált baloldali

[402] SZÉCHENYI Ágnes, *A Szép Szó és a népi írók mozgalma*, Múltunk, 2012/3, 29.
[403] Vö. SZÉCHENYI Ágnes, *i. m.*, 45.
[404] Széchenyi Ágnes a népiek és a hatalmi elit tagjainak megnyilvánulásai között érzékelhető ideológiai-retorikai hasonlóságok bizonyítékául az MTI vezérigazgató majd belügyminiszter Kozma Mikós szavait idézi: „*Az emberiség a népies nacionalizmust írta zászlajára. Az individualizmus kora, az »Én« korszaka, politikai és gazdasági vonatkozásban egyaránt idejét múlta, s a »Mi« gondolatnak jegyében egy kollektívabb jellegű korszak következett… Ebben a korszakban a nemzeti közérdek dominál, és a túlzott magánérdek háttérbe szorul. A jövő uralkodó eszméi a nemzeti eszme, a tekintélyállam, a domináló közérdek, az erős szociális politika, a korlátozott kapitalizmus és az irányított gazdálkodás.*" [Eredetileg: *Magyarország,* 1934. június 16. 6.] Majd hozzáteszi: „*A népiek közül többek számára elfogadható gondolkodási keretet adott a romantikus kollektivizmus, az erőteljes korporativizmus és az antiszemitizmust is magában foglaló kapitalizmusellenesség.*" SZÉCHENYI Ágnes, *A Szép Szó és a népi írók mozgalma*, 31.

szárnyával –; ezzel pedig a század első évtizedében született írónemzedék és vele együtt a magyar szellemi élet évtizedekig ható világnézeti meghasonlását idézve elő.[405]

A népi írók tehát alapvetően másként tekintettek a magyar társadalom és kultúra fejlődési pályájára, mint a korábbi korok reformer-utazói, vagy nyugatos kortársaik; ugyanakkor – talán első látásra paradox módon – az ő nevükhöz is számos jelentős útirajz fűződött a korban. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy a népi írók világképében, modernizációs stratégiáik kiformálásában milyen szerepet tölthetett be az európai tájékozódás hagyományos műfaja?

A népiek utazásait elméleti szempontból egy új művelődési eszmény kialakításának célkitűzése motiválhatta, melynek során Németh László megfogalmazása szerint: „*A műveltségszervező írók* […] *egy új európai láthatárt építhetnének körénk, az elavult Modern Nyugat helyett az egész Európai Műveltség boltja alá vezetvén olvasóinkat.*”[406] Másrészt azonban, a harmincas évek világpolitikai helyzetére tekintve azt is látni kell, hogy a belső szociális problémák mellett a népi mozgalom fontos külső motiválóját jelentette a „testvértelen” magyarság – eredetileg szintén herderi gyökerekre visszavezethető – egzisztenciális fenyegetettség-érzése a német és szovjet-orosz birodalommá egyesülő germán és keleti szláv kulturális-etnikai tömbök szorításában. Ezzel összefüggésben a magyarországi német nemzetiség jelenléte és politikai aktivitása fokozott aggodalommal töltötte el a magyarság sorsáért aggódó írókat; Illyés dél-dunántúli tapasztalatait összefoglaló, szorongásának hangot adó provokatív esszéjét is „úti jegyzetek” formájában vetette papírra.[407] Ebben a történelmi-geopolitikai kontextusban a magyar társadalom és kultúra szerkezetének demokratikus átalakítási törekvéseit egészíthette ki a külső szövetségesek keresése a két totalitárius birodalom közé ékelt kis népek körében: az északi rokonok „harmadik utas” modelljének tanulmányozása Kodolányinál; valamint a román és szláv „tejtestvérekkel” való megbékélés előmozdítása a közép-európai sorsközösség újraértelmezése révén Németh László esetében. Végül e sorban érdemes még egy pszichológiai mozzanatot is számításba venni: Paul Hollander megállapítása szerint „*a saját társadalomtól való elidegenedés és a más országokban feltalálható, képzelt vagy valódi pozitívumok iránti fogékonyság szorosan*

[405] N. Horváth Béla értékelése szerint a népi-urbánus vita során „[*a*] *magyar társadalom modernizációjáról vallott eltérő felfogások csaptak össze, sajátosan artikulálva a társadalmi lét különböző területeit – így mindenekelőtt a kultúrát – eltérően értelmező felfogásokat.*” N. HORVÁTH Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom történetei 3: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 263.
[406] NÉMETH László, *i. m.*, 1010.
[407] Vö. ILLYÉS Gyula, *Pusztulás: Úti jegyzetek*, Nyugat, 1933/17-18, 189-205.

összefügg egymással."[408] Mivel „[*t*]*ermészetesen el lehet utasítani egy rendszert anélkül is, hogy egy másiknak a hívéül szegődnénk, de ez mindenesetre nagy lelki tehertételt jelent s így nincs is rá sok példa, miután itt az alternatíva helyébe csak a reménytelenség léphet.*"[409] A hazai politikai rendszertől való elidegenedés traumatikus eseményét a népi írók számára mindenekelőtt az Új Szellemi Front kísérletének kudarca jelentette. Kodolányi első, 1936-os finnországi utazásának motiváló tényezőit Tüskés Tibor így összegzi: „*Kiábrándulása az Új Szellemi Front-ból, a Zilahy-Gömbös-féle kísérletből, a népi írói mozgalom és a hivatalos politika »összebékítéséből« űzi Finnországba, és az ifjúkorból megőrzött álom vonzza: találkozni akar a* Kalevala *hazájával és népével.*"[410] De éppígy a falukutató társaival Romániába induló Németh László is „[*k*]*eserű hazai csalódások, érzékenységét fölsebző kudarcok után – a korabeli magyar reformtörekvések bukását mélyen érzékelve – melengette magában a reményt, hogy útjának élményei, tapasztalatai igazolják szép eszményének életképességét*".[411]

„*A saját társadalmának intézményeit bíráló értelmiséginek hinnie kell abban, hogy létrejöhetnek magasabbrendű intézmények is azoknál, amelyek az ő társadalmában létrejöttek. Hivatkozniuk kell legalább kísérletképpen arra, hogy eszményeik már megvalósultak egy létező társadalomban, hiszen társadalomkritikájuk ettől kap erőt*" – írja Hollander.[412] Ebbe a logikába illeszkedik a népi írók külföldi tájékozódása is, melynek legközvetlenebb dokumentálói az útirajzok. A népies irányt képviselő utazók jellemzően olyan országokat kerestek fel, ahol a technikai fejlődés elidegenedés nélkül, egyfajta szerves társadalomfejlődés révén valósult meg – vagy legalábbis alkalmas volt arra, hogy annak benyomását keltse a távoli szemlélőkben. Így az útirajz műfaja népi íróink kezén különböző vélt vagy valós fejlődési alternatívákat vizsgál, ezáltal társadalmi utópiákat megfogalmazva, vagy épp ellenkezőleg, utópiákkal szembesítve az írót és olvasóit egyaránt.

3.2 A nordikus utópia nyomában: Kodolányi János

A finnugor nyelvrokonság kutatása Magyarországon már a XIX. század második felében intézményesült, ám ekkor még leginkább csak nyelvészek és néprajzkutatók

[408] Paul HOLLANDER, *Politikai zarándokok: Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928-1978*, ford. NÁDAY Judit, LUKÁCS Katalin, Budapest, Cserépfalvi, 1996, 37.
[409] *Uo.*, 38.
[410] TÜSKÉS Tibor, *Kodolányi és a finnek* = T. T., *Az újraolvasott Kodolányi: Tanulmányok, esszék, dokumentumok*, Pécs, Pro Pannonia, 2006, 82-83.
[411] NAGY Pál, *Előszó* = NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, szerk. NAGY Pál, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 7.
[412] HOLLANDER, *i. m.*, 38.

érdeklődésének tárgya a finn nyelv és népi kultúra. Az 1920-as évektől azonban a szellemi élet jóval szélesebb köreiben is megélénkült az érdeklődés a magyarság északi testvérnépei iránt. Ezt jelzi az *Északi Rokonaink* című folyóirat, valamint az olyan tanulmánykötetek megjelenése is, mint a Teleki Pál ösztönzésére kiadott, többek között Bán Aladár, Csekey István, Faragó József tanulmányait egybegyűjtő *Finnek, észtek. A magyarok északi testvérnépei* (1928), és a Vitéz Nagy Iván szerkesztette *Finnország 1940* (1940). A magyar jog- és társadalomtudósok a nemzetiségi jogok, valamint a gondolat- és sajtószabadság példaértékű érvényesülésére, másrészt pedig a Finnországban lezajlott földreformok jelentőségére hívták fel a figyelmet tanulmányaikban. A finn és észt államiság kezdetei emellett a bilaterális szintű kulturális, tudományos, politikai, gazdasági kapcsolatok kiépülését is jelentették Magyarország és az északi testvérnemzetek között.[413] E különböző érdeklődési irányok és kapcsolódási pontok kialakulása tehát egyértelműen a finnekkel kapcsolatos, Ignotus által a századelőn felemlegetett „*tisztelettel elegy semmit nem gondolás*”-on való túllépést jelzi.[414]

Kodolányi János 1936 és 1938 között nem kevesebb, mint öt alkalommal járt Finnországban, úti élményeit a *Suomi, a csend országa* (1937); valamint a *Suomi titka* (1939) című köteteiben örökítette meg, melyeket később *Suomi* (1942) címmel együttesen is publikált. Kodolányi azonban – kora tudósaival szemben – vizsgálandó jogi normák és statisztikák helyett sokkal inkább régóta dédelgetett vágyainak tárgyát kereste az északi rokonnép földjén. Korábbi kötetének kiindulópontját a Finnországba érkezés, mint beteljesülő gyerekkori álom elbeszélése jelenti, mely a későbbiekben is a Suomiba vissza-visszatérő utazó perspektívájának meghatározója marad.[415] Ez az alapélmény teremti meg számára azt az elbeszélői szituációt, mely eredendően különbözik a Márai, Cs. Szabó vagy akár Illyés útirajzaira általában jellemző szemlélődő, külső megfigyelő nézőpontjától. Kodolányi műveit olvasva két narratív szint érzékelhető: a „megvalósult álom” szintje, melyben az egyéni vágyak egy tágabb közösség számára megoldást kínáló politikai utópiában oldódnak fel; valamint az utazó empirikus érzékelésének szintje, mely gyakran attól eltérő tapasztalatokkal szembesíti. A szerző útirajzainak belső feszültségét e két szint egymáshoz való viszonyának alakulása hordozza.

---

[413] BERECZKI András, *Az észtországi és finnországi nemzetiségi politika tükröződése a két világháború közötti Magyarországon*, Kisebbségkutatás, 2003/4.
http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2003_04/cikk.php?id=1060 [Letöltés ideje: 2014. február 6.]
[414] Vö. IGNOTUS, *Kelet népe = Esszépanoráma 1900-1944*, szerk. KENYERES Zoltán, Budapest, Szépirodalmi, 1978, I, 101.
[415] Vö. KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa* = K. J., *Suomi*, Budapest, Magvető, 1990, 7.

Paul Hollander – a nyugati társadalmak utópiakeresésének hagyományát értelmező Isaiah Berlin nyomán – az utópikus eszmék középponti elemének a harmóniát tekinti, mint „*a különböző értékek és célok, egyén és közösség, egyén és társadalom, társadalom és természet, köz- és magánérdek, vágy és megvalósulás, óhaj és lehetőség összhangját. Vagyis az utópia egyfajta társadalmi rend, amely száműzi a szegénységet, a sikertelenséget és a konfliktusokat amely a közösség erejének befogásával és az önmegvalósítás tárgyi és intézményi feltételeinek a megteremtésével a lehető legtökéletesebb boldogságot, szabadságot és önmegvalósulást ígéri.*”[416] Minden utópia konkrét, megvalósítandó terveket tartalmaz, „*racionális és vallásos elemek többé vagy kevésbé ellentmondásos és a világ megváltoztatására orientált keveréke*”, mely egyén és közösség egymásra találásának, szerves összhangjának reményét hordozza.[417]

A *Suomi, a csend országa* Kodolányi első, 1936 nyarán tett finnországi utazásának emlékeit örökíti meg, melyben az önéletrajzi elbeszélés domináns szólamát monologikus jelen idejű, illetve digressziós értekező, tematikus részek egészítik ki. Az útirajz elbeszélője ennek során az utópiakeresés jegyében formálja saját szerepét: az őrjáratra induló megfigyelő (Márai), illetve a „Magyar Néző” (Cs. Szabó) erősen reflexív és önreflexív nézőpontjával szemben az „idegen hazában” otthonra találó „bujdosó magyar” identitását építi fel, aki a „*megnyugvás*”, a „*hazaérkezés*” földjére talál Finnországban.[418] A polgári utazók gyakori, leküzdhetetlen idegenség-élménye épp ezért alapvetően hiányzik Kodolányi műveiből: „*Suomi egy olyan család otthona, ahol csend, békesség, őszinte együttérzés, egészséges életmód, nagy kényelem és a tisztaság fogadja a vendéget…*”; „*Gyógyít, elringat, megnyugtat, megsimogat és megcsókol a finn táj, mint az édesanyád.*”[419] Kodolányi útirajzai így – mint Takáts József megjegyzi – egyúttal „*egy ember magára találásának a történetét*” is magukban hordozzák.[420] Az egyénnel harmonikus közösségben szemlélt társadalom rajzából pedig egy dinamikusan modernizálódó, de a modernitás árnyoldalaitól mentesnek megmaradó szerves fejlődésű társadalom utópikus képe születik.

Hol húzódnak a Kodolányi által felvázolt utópikus tér határai, és melyek a legfontosabb elemei? „*Ha az ember Közép-Európából Északra utazik, mintha igen magas hegyről érkeznék vissza ismét a virágos, békés, harangszavú völgybe*” – állapítja meg az elbeszélő a második kötet kezdetén.[421] Kodolányi számára Közép-Európa merőben negatív

[416] HOLLANDER, *i. m.*, 51.
[417] *Uo.*, 52.
[418] Vö. KODOLÁNYI, *i. m.*, 22.
[419] *Uo.*, 104-105, 106.
[420] TAKÁTS József, *Finnország magyar politikai mítosza* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Budapest, Kijárat, 2007, 165.
[421] KODOLÁNYI, *i. m.*, 243.

jelentéstartalmú földrajzi fogalom: a rendiesség, úrhatnámság, parvenü szellemtelenség – és kimondva, kimondatlanul is a német „élettér” szinonimája, mely ugyanakkor az Északon szerzett új tapasztalatok állandóan visszatérő viszonyítási pontja marad. E mostoha szülőföld északi határa Lettország, ahol „*az emberek egymáshoz való viszonya jelzi ezt a különbözést*”.[422] A különbségek rajzából kibomló északi világ egy alternatív, elidegenedést kiküszöbölő modernizáció lehetőségét sugallja, melynek legfontosabb jellemzője „[*k*]*ultúra és civilizáció tökéletes egysége*” – természet és technika, közérdek és egyéniség harmóniája, s ezáltal alkalmas arra, hogy a népi ideológia üzenetét hordozza.[423] „*Hogy egybefonódik itt a népkultúra az úgynevezett »felsőbb kultúrával« a népi lélek a »felsőbb osztályok« lelkével*” – állapítja meg az utazó már a balti országokban járva.[424] Mindennek hátterében a földreform szociális kiegyenlítő szerepét és az oktatás ingyenességét hangsúlyozza, mely a társadalom mobilitását és a korabeli Magyarországra jellemző rendies szerkezet és tekintélyelv teljes hiányát eredményezi. Ennek következménye „*egy páratlanul »népi« középosztály kialakulása, s egy páratlanul »népi« társadalmi berendezkedés és közszellem.*”[425] Már Lettországba érve „[*e*]*ste az egész vasúti kocsi átalakul egyetlen családdá*”; Suomiban pedig „[*f*]*inn a finnel szemben mindig mint egyenrangú fél áll, akkor is, ha az egyik szegény munkás, a másik gazdag birtokos, miniszter vagy egyetemi tanár*”, mert „[*a*] *közoktatás rendszere olyan, hogy mindenkiből lehet tanár, orvos, pap, katonatiszt, politikus, bíró, stb.*”[426] Az északi országokban így a magaskultúra sem szakad el „népi” gyökereitől: számtalan példát sorol arra, hogy a szülőföldjükre visszajáró írók, művészek miként őrzik a néppel való közösségüket, másrészt pedig általuk az irodalom és a zenei, színházi kultúra is szerves részévé válik a vidéki lakosság életének, amiben a vezető értelmiségiek által pártolt népfőiskolák, szemináriumok és az ismeretterjesztő előadások, filmek is fontos szerepet játszanak. De a finn vezető réteg képviselői sem felejtik el, hogy legnagyobb részben a parasztság soraiból származnak: a politikai élet és az államigazgatás legmagasabb szintjein is megőrzik őseik munkaszeretetét és keresetlen egyszerűségét. Kodolányi ennek kapcsán leírja azt az esetet, amikor az egyik minisztériumban járva, előzetes bejelentkezés nélkül személyesen a minisztertől kapott eligazítást, míg a köztársasági elnöki palotában tett, a *Suomi titká*ban leírt látogatása is protokollmentesen zajlott. Az elnökről és családjáról megjegyzi: „*Tipikus finn család! Egyszerű, szíves, semmi póz, semmi keresett méltóság.*”[427]

[422] *Uo.*, 8.
[423] *Uo.*, 22.
[424] *Uo.*, 32.
[425] *Uo.*, 35.
[426] *Uo.*, 8, 143, 144.
[427] *Uo.*, 210.

Kodolányi első finnországi útirajzában egyetlen komolyabb társadalmi problémát érint részletesebben, ez pedig a svédkérdés, melyet a finn nézőpont iránti meglehetős elfogultsággal szemlél. Mindez aligha lehet véletlen, hiszen a Finnországban élő svéd kisebbség helyzetében a magyarországi németség problémájának analógiáját fedezi fel, mely az Illyés *Pusztulás*a nyomán kibontakozó szenvedélyes vitában a korabeli értelmiség, ezen belül elsősorban a népi írók egyik legfontosabb kérdésévé nőtte ki magát. „*Ebben a sajnálatos vetélkedésben az erőviszonyok kétségkívül a finnek javára billennek, s az idő és a maguk kemény munkája, öntudata, céltudatossága és tehetsége nekik dolgozik*" – írja bizakodóan, részletesen ismertetve a finn értelmiségiek nemzeti kultúrájuk kibontakoztatásra irányuló törekvéseit, valamint a svédek által élvezett nemzetiségi jogokat.[428]

Az utazó tapasztalata szerint Finnország felé utazva az idő és tér érzékelése is megváltozik: „*Az egyes falvacskák néha nagyon távol vannak egymástól a mi fogalmaink szerint. A finn azonban sem az idő, sem a távolság iránt nem viseltetik olyan beteges érzékenységgel, mint mi, az európai kultúrától enervált emberek.*"[429] A civilizációba merevedő, hanyatló kultúrák időpánikja tehát elkerüli az északi népek világát, ez alapján pedig Észak-Európa Kodolányi által ábrázolt „fiatal nemzetei" mintegy a spengleri „Nyugat" határain kívül kerülnek. Önzés és korrupció helyett az utazó mindenütt a közérdek elsődlegességét tapasztalja: „*Lépten-nyomon érezni fogod egy szociális gondoskodástól és érzülettől áthatott társadalom gondoskodó, bölcs kezét, szeretetteljes irányítását.*"[430] Ezt az élményt sűríti magába az első kötet záró képsora is, melyben a Helsinki kikötőjét épp elhagyni készülő hajó, fedélzetén a Suomitól búcsúzó elbeszélővel, visszafordul, hogy felvegye az elkésett utasokat, ezzel is a finn társadalom emberközpontú, informális, rugalmas működését példázva.

A *Suomi, a csend országa* egy olyan társadalom hynes-i értelemben vett politikai példázattá stilizált rajza, ahol „[*m*]*inden a népből indul ki és oda tér vissza*".[431] Ebben a narratívában „*Finnország társadalmi, politikai berendezkedésének ismertetése tehát nem más, mint Kodolányi eszményi vágyképének megtestesülése; a Magyarországon uralkodó állapotokra adott reflexió.*"[432] A parabolisztikus olvasat lehetőségét maga a narrátor veti fel: „*Aki lemosolyogja azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a háború utáni magyar radikális*

[428] *Uo.*, 74-75.
[429] *Uo.*, 137-138.
[430] *Uo.*, 20.
[431] *Uo.*, 64.
[432] VÁRADI Ildikó, *A magyarság önreprezentációja Kodolányi János finnországi útirajzaiban = A magyarságtudományok önértelmezései: A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája, Budapest, 2008. augusztus 22-24.*, szerk. BENE Sándor, DOBOS István, Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009, 109.

nemzeti – vagy nevezzük, aminek akarjuk – írócsoport tizenöt év óta tesz […] *menjen el Suomiba. És látni fogja, mily rendíthetetlen ereje van az olyan társadalomnak – ha kicsiny népé is –, amely a legalsó rétegekre épül, s azok ismeretére alapozza berendezkedését.*"[433] Joggal merülhet fel tehát Kodolányi Finnország-képével kapcsolatban a valós társadalmi jelenségeket és eseményeket ideologikus prekoncepcióba illesztő félreértelmezés gyanúja. Ezt támaszthatja alá, hogy az író finn barátai is túlzónak ítélték a hazájukkal szembeni eszményítő tónust. Az álmai földjére „hazatérő" utas és környezete közti kulturális különbségeket figyelmen kívül hagyó, gyakran reflektálatlan narráció azonban ennél is súlyosabb következményeket vont maga után, meghatározva a kötet fogadtatását. Váradi-Sievers Ildikó felidézi a sajtópolémiát, mely annak nyomán robbant ki, hogy a finn irodalmi élet legjelentősebbnek tartott alakjait bemutatva a „professzorként" jellemzett Koskenniemivel szemben Larin-Kyöstit „bohémnek" titulálta – nem ismervén a szó pejoratív jelentéstartalmát a finn nyelvben, így az író tiltakozó cikkben kérte ki magának a minősítést. A finnországi magyar nagykövetnek egy magánbeszélgetés során elejtett, és Kodolányi által egy cikkében megszellőztetett, finnek és svédek együttélésére vonatkozó sarkított megjegyzése pedig komolyabb diplomáciai bonyodalmakat is okozott.[434]

Kodolányi későbbi utazásai során készített feljegyzéseit és emlékeit összefoglaló kötete, a *Suomi titka* (1939) lapjain mindezzel kapcsolatban némi önkritikát is megfogalmaz: „*Első finnországi látogatásom a rajongás és elragadtatás, a beteljesült ifjúkori álom mézesheteinek ragyogó sugárzásában marad meg bennem mindig.* […] *Később a rajongás és állandó csodálat csökkent, s a nagy, csillogó egységen belül látni kezdtem a szürkébb részleteket is.*"[435] A könyv időszerűségét a Szovjetunió ultimátuma nyomán kiéleződött szovjet-finn konfliktus jelentette, mely a Vörös Hadsereg pirruszi győzelmével végződő „téli háborúhoz" (1939. november – 1940. március) vezetett. A magasrendű finn kultúra pusztulásának, Finnország orosz megszállásának és a Szovjetunióba való beolvasztásának lehetősége tragikus színeket kölcsönöz a felidézett utazási emlékeknek.

Az első rész az elbeszélő utolsó Suomiban töltött napjait idézi fel, a búcsú fájdalmas óráinak hátterében a világpolitikai események változásával; majd számba veszi, finnországi utazásai óta miként épültek be ott szerzett tapasztalatai a gondolkodásmódjába, hazai tevékenységébe – nem hallgatva el a kudarcokat sem, melyek nyomán itt már az empirikus

[433] KODOLÁNYI, *i. m.*, 63.
[434] Vö. VÁRADI-SIEVERS Ildikó, *A kultúrák közötti határok átlépése Kodolányi János Suomi, a csend országa című útirajzában = Határátlépések: A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26-27.*, szerk. BENE Sándor, DOBOS István, Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2011, 212-213.
[435] KODOLÁNYI, *i. m.*, 221.

megfigyelésekre támaszkodó érvelő-dokumentáló beszédmód is nagyobb hangsúlyt kap. Ezt jelzi a Hartolába vezető téli utazás és az ott töltött téli hónapok emlékeit összefoglaló második rész, melyben a finn vidéki élet, a parasztság életkörülményeinek, szokásainak ismertetése kifejezetten szociografikus jelleget ölt. A fejezet laza tematikus tagolása során a finnországi földreform és a mezőgazdasági oktatás rendszerének részletesebb ismertetése mellett az egyházi élet és a magyar viszonylatban középosztálybeli színvonalon élő „szegény parasztság" mindennapjaiban jelen lévő magaskultúra bemutatására is vállalkozik.

Az útirajz harmadik részében emlékezések és értekező szakaszok váltakoznak, középpontban továbbra is „a finn titok" kérdésével. A közelebbi tárgyakra fókuszáló perspektíva ugyanakkor az utópikus összképnek rendre ellentmondó jeleneteket mutat. Egy falusi színtársulat szereplését bemutatva például továbbra is hangsúlyozza, hogy Finnországban „*a parasztság, és az ország vezető rétegei a legmagasabb nemzeti kultúra áramában forrnak össze.*"[436] Ugyanakkor mindennek ellentmondva olyan észrevételeket tesz, miszerint „[*a*] *finn társadalom erősen polgárosult, így az előadások programja, a darabok szelleme polgári.*"[437] A közönség „[*p*]*olgári mivoltából következően*" nem egységes a színvonal, „*fércművek*" is színpadra kerülnek: „*ezek a silányságok szinte kizárólag Közép-Európából kerülnek ki.*"[438] Ennek hátterében pedig – kimondva, kimondatlanul is – az a felismerés lappang, hogy a finn fejlődés mégsem teljesen szerves, kultúra és civilizáció egymásra épülése sohasem lehet tökéletes: „*Mint minden polgári vagy polgárosodó társadalomban, a* valódi kultúrát *egy bizonyosfajta irodalom bomlasztja meg.*" Így a finnek „*valami beteges sznobságból olyan művek felé is fordulnak, amelyek a már tökéletesen tartalmatlan polgári kultúra legjellemzőbb produktumai.*"[439] Ezzel összefüggően éles határt von a valódi népi kultúra és a népieskedés közé, ami a „népiség" differenciáltabb szemléletére, egyúttal a korszak hivatalos magyarságképéhez való kritikusabb viszonyulására is utal. Ennek során a szerző nyomatékosan bírálja a népszínműves giccskultúrát, mely a külföldiek előtt hamis színben tünteti fel a magyarságot: „*A világ minden nációja azt mutatja be külföldön, ami valóban s jellegzetesen az ő lelkéből lelkezett.* […] *Csak a magyar propaganda árasztja el a külföldet olyasmivel, ami a valódi magyar élet szépségeinek paródiája, s ezzel fűti azt a német propagandát, mely a néhai osztrák propaganda örökébe lépve hirdeti, hogy a magyar afféle cigánynép, minden igazi kultúra híján szűkölködik, s népi kincsei csak arra jók, hogy az idegen röhögjön rajtuk.*"[440] Kissé értetlenül teszi szóvá, hogy a

[436] *Uo.*, 198-199.
[437] *Uo.*, 199.
[438] *Uo.*, 199-200.
[439] *Uo.*, 200-201. [Kiemelés a szerzőtől.]
[440] *Uo.*, 204.

magyar kulturális kormányzat nem tesz semmit e jelenségek visszaszorítása érdekében, miközben látszólag elkerüli a figyelmét, hogy a „turulos-árvalányhajas" népi-nemzeti önkép az 1920 utáni magyar politikai rendszer egyik legfőbb ideológiai legitimációs forrását jelentette. Népiség és népiesség megkülönböztetése nyomán az időközben elhunyt magyarbarát író és evangélikus lelkész, Arvi Järventaus portréja is jóval árnyaltabb a korábbiaknál: „*Sok olyan reminiszcenciát hozott magával már amikor legelőször jött hozzánk, ami főképpen a német propaganda jóvoltából terjedt el rólunk. Nem hiszem például, hogy igazi népművészetünk természetével valaha is pontosan megismerkedett volna*" – állapítja meg, konstatálva, hogy a finn író magyar témájú történelmi regényei romantikus szemléletüknél fogva nem hitelesek.[441] „*... cseppet sem nyárspolgári természete szűknek érezte Finnország nagy fegyelmét, sok tekintetben fantáziátlan társadalmát, gyakran képmutató erkölcseit, szigorú kicsinyességét...*" – hangzik a meghökkentően kritikus ítélet.[442] Ezzel összefüggésben másutt a fantázia finneknél tapasztalt hiányát, illetve a világpolitikai folyamatok iránti általános érdektelenséget is felemlegeti.[443]

A Finnország titkát fürkésző szerző legfőbb kérdése mégis mindvégig az marad, „*mi az oka annak, hogy ez a maroknyi, alig négymilliónyi nép a kultúra, az emberiesség és társadalmi biztonság olyan magas színvonalára emelkedett, hogy példaképül szolgálhat bármely nemzetnek, elsősorban pedig a magyarnak.*"[444] A válasz a finn nép törzsi életbe visszanyúló szabadsága; az északi országok társadalmi kiegyenlítettsége és stabilitása, melynek biztosítéka a nagybirtok hiánya és a kapitalizmus szélsőségeit kiküszöbölő, de a szovjet tervgazdálkodással szemben az alulról jövő szabad kezdeményezésen alapuló erős szövetkezeti hálózat; valamint a társadalmi demokrácia és igazságosság érvényesülése. Mindezek együttesen társadalmi békét, jólétet, magas kulturális színvonalat eredményeznek Finnország lakosai számára, bizonyítva, hogy egy gazdasági önellátásra képtelen kis népnek is van létjogosultsága. A szerző e tapasztalatai nyomán foglalja össze a népi írókra jellemző „felirati" formában megfogalmazott reformprogramját: a Finnországba látogató kultuszminiszterhez, Teleki Pál grófhoz címzett nyílt levél legfontosabb pontjait a népoktatás reformja és a német szellem visszaszorítása; a néprajzi és nyelvészeti kutatások összekapcsolása a finnugrisztika terén; valamint a hatékony magyar kultúraterjesztés, az exportálandó kulturális termékek minősítése jelenti.[445] A szerző útirajzaiban vissza-visszatérő megjegyzéseit olvasva azonban végső soron eldöntetlennek tűnik, hogy lát-e esélyt a

[441] *Uo.*, 253.
[442] *Uo.*, 258.
[443] *Uo.*, 226-227.
[444] *Uo.*, 221.
[445] *Uo.*, 235-243.

tényleges mintakövetésre, vagy csak a példamutatást tekinti relevánsnak – ahogy például Finnország felelősségvállalása a szovjet-orosz területeken élő finn és más rokon finnugor népcsoportok kultúrájáért is példaszerű lehet a trianoni Magyarország számára: „*A magyarság nagy iskolájának hirdettem Finnországot, s nem győztem követelni, hogy inkább onnét plántáljunk át intézményeket,* de főképp szellemet."[446] E kérdés évek múlva is visszaköszön az író emlékezésében: „*Mi a finn tükörben ismertük fel saját értékes tulajdonságainkat s tanultuk meg, hogyan kell finn példára, de magyar módszerrel előrevinnünk a magyarság ügyét s igenis, hisszük, hogy a megálmodott Magyarország egyszer éppúgy valósággá válik.*"[447]

„*A nagy kérdés visszamenőleg is nyilvánvalóan az, hogy lehetséges-e egy ilyen, a modernitás fő mozgásvonalát megkerülő, nem nyugatias modernizáció? Avagy a modernitás, lényegét illetően, csakis egyféle –»*nyugatias*« – lehet?*"[448] A népi írók harmadik utas modelljeit vizsgáló Lengyel András által tolmácsolt kérdésre a két háború közötti időszakban nem született egyértelmű válasz, ennek kapcsán Kodolányi is ellentmondásokba bonyolódik finnországi útirajzaiban. Észre kell vennie ugyanis, hogy az általa üdvözölt „szerves" modernizációs folyamatok az eszményített „romlatlan", autentikus népi társadalom és életforma átalakulását eredményezik. A finn nőkről szólva például már a korábbi útirajzban elismerően megállapítja: „*Valamennyin látszik, hogy dolgozik*"; ugyanakkor mégis „*anyának termett*" mindegyik.[449] Hartolában járva azonban már a női emancipációval együtt járó, korban kitolódó gyermekvállalást és alacsonyabb születésszámot is konstatálja. A Finnországban körültekintő utazó összességében mindenütt egy erősen középosztályosodó társadalmat érzékel maga körül, melyet a polgári igények és mentalitásformák széleskörű terjedése jellemez. Finnország fejlődése tehát végső soron egy, a nyugat-európaihoz hasonló modern gazdaság és társadalom kialakulásának irányába mutat – igaz, a korabeli nyugati országokénál nagyobb állami szerepvállalással, és már ekkoriban is rendkívül fejlett szociális hálóval.

A modernizálódó Észak-Európába érkezve a Magyarországról hozott fogalmak jelentése megváltozik, amit már Lengyelországot elhagyva regisztrál az elbeszélő, ugyanakkor mindennek saját – és urbánus vitapartnerei – ideologikus pozíciójára vonatkozó következtetéseit nem vonja le. A finnországi változások eredményei, a vidéki életfeltételek

[446] *Uo.*, 120. [Kiemelés a szerzőtől.]
[447] KODOLÁNYI János, *Finnek, magyarok = Északi csillagok: Finn rokonaink költészete*, szerk. KODOLÁNYI János, KÉPES Géza, Budapest, Stádium Sajtóvállalat, 1944, 4. [Idézi: VÁRADI Ildikó, *i. m.*, 107.]
[448] LENGYEL András, *A modernitás kibontakozása és törései: A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében*, Forrás, 2009/7-8, 53. [Kiemelés a szerzőtől.]
[449] KODOLÁNYI, *Suomi*, 18-19, 69.

urbanizálódása (állandó tömegközlekedés a tanyák között, telefonhálózat, rádió), és a társadalom általános polgárosodása ugyanis pontosan a „népi” és „urbánus” megkülönböztetést teszi értelmezhetetlenné abban a közegben, melyet az író saját hangsúlyozottan „népi” utópiájának propagálására igyekszik felhasználni. Az útirajzok két narratív szintje: az utópikus prekoncepció és a mindennapi realitás között érzékelt ellentmondás is ennek köszönhető.

3.3 Hunok Moszkvában: Illyés Gyula

„*1929-től kezdve éveken keresztül mély válságban fuldoklik a kormány, munkanélküli férfiak álltak a kenyérért kígyózó sorokban, a parasztok nyomorogtak és elpusztították, amit megtermeltek, az értelmiség bizonytalan, szorongó helyzetben leledzett. Oroszország volt az egyedüli kivétel. A tőkés Nyugat tudásszomjas elméi végtelen folyamban áramlottak Oroszország felé: Hogyan csinálják az oroszok? Talán a tervgazdálkodásban van a dolog nyitja? Miért sikerült a bolsevikoknak, és miért vallottak kudarcot a kapitalisták? Az ötéves tervről szóló könyvek vezették a bestseller-listát*” – idézi Hollander az amerikai újságíró, Louis Fischer visszaemlékezését.[450]

A húszas évek végétől számos nyugati író, művész, tudós utazott a Szovjetunióba, hogy közelről is megismerhesse az ígéret földjének tűnő ország életét, melyet a gazdasági világválság otthon megtapasztalt nehézségei mind vonzóbbá tettek számukra. Szovjet-Oroszország harmincas évekbeli nyugati mítosza több különböző szálból szövődött össze: legkorábbi ezek közül az „őserejű”, „romlatlan”, misztikus-romantikus Oroszország századfordulón kialakult imázsa, melyhez 1917 után a „proletárállam” megvalósításának világtörténelmi küldetése társult. A szovjet utópia legfontosabb elemét azonban a nyugati kapitalista gazdasági-társadalmi rend teljes antitézisét megfogalmazó forradalmi ideológiája jelentette. A marxizmus-leninizmus „történelmi és dialektikus materializmusával” egy olyan komplex világértelmezésre formált igényt, melynek evilági megváltástanában küldetésükre találhattak a nyugati társadalmak haszonelvű szemléletétől elidegenedett, céltalan intellektuelek.[451] Mindezek nyomán – Hollander megfogalmazása szerint – „[*a*]*zok, akiken úrrá lett az elidegenedés, előbb-utóbb rendszerint felfedezték maguknak a Szovjetuniót*”.[452]

---

[450] HOLLANDER, *i. m.*, 91. [Eredetileg: Louis FISCHER, *Men and Politics*, New York, 1941, 189-190.]
[451] Vö. SZILÁGYI Ákos, *Mr. West a bolsevikok országában: Bevezető* = André GIDE, *Visszatérés a Szovjetunióból*, Budapest, Interart, 1989, 5-44. Elsősorban: 20-21.
[452] HOLLANDER, *i. m.*, 105.

A szocialista állammal kapcsolatos felfokozott várakozások középpontjában egy olyan, a tudomány eszközeivel és az értelmiség vezető szerepével végrehajtott modernizáció reménye állt, mely a legkorszerűbb technikai-civilizációs vívmányokat egy magasabb rendű társadalom megvalósításának szolgálatába állítja. A szovjet utópia a nyugati társadalmakat uraló izoláció, értékválság és társadalmi egyenlőtlenségek helyébe a testvériség és igazságosság megvalósítását, eszmény és valóság autentikus létformákban való egyesítését ígérte.[453] „*Ki tudná elmondani, mit jelentett számunkra a Szovjetunió? Több volt, mint választott hazánk: példakép volt, vezetőnk. Amiről álmodoztunk, amit alig mertünk remélni is, de ami felé minden erőnk és minden akaratunk feszült, az valósult meg ott, azon a földön, ahol egy utópia van beteljesülőben*" – szólaltatta meg a Moszkva felé tájékozódó nyugati értelmiségiek alapérzéseit André Gide 1936-ban.[454] Mindebből jól látható, hogy a Finnországba utazó Kodolányihoz hasonlóan ők is egy ideologikus prekoncepció birtokában vágtak neki útjuknak. Ám míg a magyar író a nyitott, demokratikus finn társadalomban járva-kelve előbb-utóbb az előzetes üdvtörténeti narratíva korrekciójára kényszerült, addig a baloldali társutas értelmiségiek utópia iránti vágya egy frissen berendezkedő totalitárius diktatúra külföldi imázs-építő törekvéseivel találkozott. A sztálini Szovjetunió politikáját a nyugati utazók tudatos félrevezetése jellemezte, melynek a vendégekről való szívélyes gondoskodás és a szovjet valóság „szelektív" bemutatása egyaránt részét képezte.[455] Ennek során – Szilágyi Ákos megfogalmazása szerint – „*Az országot úgy terítik az utazó elé, mint* színielőadást*, amelynek egyetlen értelme az, hogy az utazó valóságként higgye el és hitelesítse Nyugaton azt, ami nem valóság, puszta KÉP.*"[456] A megtévesztés általában sikerrel járt; a Szovjetunióval szimpatizáló nyugati értelmiségiek között meglepően kevesen voltak, akik megfelelő reflexiós készséggel és intellektuális bátorsággal felvértezve képesnek bizonyultak utazásuk díszletei mögé nézni és szembesíteni előbb saját magukat, majd olvasóikat a látszat és a valóság ellentmondásaival. Közéjük tartozott a *Visszatérés a Szovjetunióból* (1936) című, jobb- és baloldali körökben egyaránt nagy hullámokat keltő útirajzát papírra vető Gide mellett a magyar Illyés Gyula is, aki *Oroszország* (1934) című művében számolt be kéthónapos szovjet-oroszországi utazásának élményeiről.

Illyés nézőpontját alapvetően meghatározhatta, hogy nyugati kollégáitól eltérően magyar íróként már jóval a moszkvai kirakatperek előtt elveszítette a politikai baloldal

---

[453] „*A történelmet organikus fejlődésként tételező monista szemlélet megjelenítette a létezés totalitását, cselekvésre sarkalló szintézist teremtett a klasszikus, dualista felfogás által szétválasztott egyén és társadalom, idealizmus és realizmus, gondolat és tett, művészet és élet között.*" *Uo.*, 90. [Eredetileg: John P. DIGGINS]
[454] André GIDE, *Visszatérés a Szovjetunióból*, ford. DÉRY Tibor, Budapest, Interart, 1989, 53.
[455] Vö. HOLLANDER, *i. m.*, 43-46.
[456] SZILÁGYI Ákos, *i. m.*, 23. [Kiemelés a szerzőtől.]

ártatlanságának illúzióját: tizenéves fejjel megélte az őszirózsás forradalmat követő 1919-es kommunista hatalomátvételt, a berendezkedő tanácsköztársaság terrorját, majd az ellenforradalmat. Személyében nem „hívő" kommunista, hanem egy baloldali érzelmű „magyar narodnyiki" utazó lépett a Szovjetunió földjére, aki előtt a korábbi évek oroszországi úti beszámolói sem voltak ismeretlenek: a *Nyugat* hasábjain megjelent első publikációja épp a francia író, Georges Duhamel *Moszkvai utazás* [*Le voyage de Moscou*] (1927) című útirajzának recenziója volt.[457] Illyésnek mindezek után 1934 júniusában immár személyesen is módja nyílt arra, hogy megtapasztalja Szovjet-Oroszország életét, amikor Nagy Lajossal együtt meghívást kapott a Szovjet Írók I. Kongresszusára Moszkvába.

Hazatérve mindkét író folytatásokban publikálta úti jegyzeteit, ám míg Nagy Lajos a különböző irányú politikai támadások hatására néhány hónap után cikksorozata közlésének beszüntetésére kényszerült, a megjelent részek pedig *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén* címmel csak 1989-ben láthattak ismét napvilágot; addig Illyés útirajzának sorsa szerencsésebben alakult, és a *Magyarország*-beli folytatólagos közlés után a *Nyugat* kiadásában még ugyanebben az évben könyv formájában is az olvasók elé kerülhetett. Illyés már Duhamel útikönyvét recenzeálva megállapította, hogy „[*a*]*z eddigelé ott járt utazók legnagyobb része eleve tudta, mit akar Oroszországban látni, s nem is látott vagy legalább is nem igen mondott el mást, mint ami a saját szociológiai vagy erkölcsi felfogását alátámasztotta. S ha akadtak is »csak a tiszta igazságot« kereső tudósítók, a tiszta igazság látása után ezeket is elragadta a szenvedély, a gyűlölködés vagy a lelkesülés.*"[458] Talán e korán leszűrt tapasztalatoknak is köszönhető, hogy hét év múltán, a Szovjetunióban utazva Illyés tudatosan törekedett e magatartásformák elkerülésére. Az *Oroszország* elbeszélője már a mű kezdetén leszögezi, hogy nézőpontját az eleve elfogadás vagy elutasítás helyett a szembesítés gesztusa határozza meg: „*Oroszországi tartózkodásom alatt szántszándékkal, az ismeret kedvéért,* […] *úton-útfélen számon kértem azt az álmot, amely oly idős, akár az emberiség. Saját ígéreteikkel s jelszavaikkal igyekeztem sarokba szorítani őket, füleltem a választ vagy a magyarázkodást.*"[459] A tárgyszerűségre törekvő, erősen reflexív szemlélet a későbbiekben is meghatározója az útirajz narrációjának, melynek során maga a tárgyakra tekintő perspektíva is időről-időre tematikus elemmé válik. Az érdektelen tények adatszerű, pontos rögzítése eközben helyenként már-már egyfajta ironikus túlreflektáltság benyomását kelti: „*Az utcán a férfiak is nagyjában úgy járnak, mint munka közben a mi földmíveseink…* […] *Mozgásuk, ahogy lovaikat hajtják, ahogy a követ lehányják az útépítésre, mintha egy*

[457] ILLYÉS Gyula, *Duhamel Oroszországban*, Nyugat, 1927/22, 713-717.
[458] Uo., 713.
[459] ILLYÉS Gyula, *Oroszország* = I. GY., *Szíves kalauz: Útirajzok*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 17.

kicsit lassúbb volna, mint a mi parasztjainké? Nem merem állítani, nem látok még tisztán. Nagy vizsgálódásomban egy percre azt hiszem, hogy lassabban mozognak. De vajon a macskák is lassabban mozognak? Mert az a cirmos ott olyan álmosan lépdel át az utcán, mintha lassított filmfelvétel volna."[460]

Az utazó Patyomkin szellemét fürkészi mindenütt; saját bevallása szerint már a vonatablakból kitekintve is „[*a*] *díszleteket támasztó léceket kereste*".[461] Később, Moszkvába megérkezve nem is titkolja aggályait vendéglátói előtt: „*Hallottam, hogy az idegeneket vezetgetni szokták, addig, míg félre nem vezetik; hallottam arról is, hogy figyelik őket. Mindezt rögtön előadtam*" – ezzel harsány nevetést keltve az orosz írók körében, akik azzal nyugtatták, bárhova mehet, és ott lakhat, ahol akar.[462] A magyar vendég a továbbiakban él is a lehetőséggel, és az idegenvezetést udvariasan visszautasítva maga igyekszik bejárni az épülő szovjet metropoliszt: „*Minél többször véletlen állít meg, annál biztosabban következtethetek az egész alatt kerengő áramlatokra*" – indokolja döntését.[463] A vendég Moszkvában csakugyan mindvégig szabadon mozoghat, így módja van különböző, gyakran ellentmondásos élményeket szerezni; vidéki utazásai azonban irányítottak, melyek során a szovjethatalom olyan monumentális alkotásait láthatja, mint a Rosztov melletti mintagazdaság és a dnyeprogeszi vízi erőmű, vagy a „szocialista erkölcs" diadalát hirdető Bolsevo köztörvényes elítélteket átnevelő telepe, de a válságos, nyomorgó övezetek rejtve maradnak előtte.

Illyés népi elkötelezettsége ideologikus példázatok felmutatása helyett sokkal inkább az elbeszélői fokalizációban érhető tetten. Az utazó a szovjet-orosz életben elvegyülve, mintegy kultúrantropológus módjára szerzi benyomásait, mialatt mindvégig igyekszik következetesen távol tartani a kísérőket; gyárlátogatásai, utazásai, városi sétái közben szabadon ismerkedni az egyszerű emberekkel – amire egy kis nép Szovjetunió-szerte kevéssé ismert írójaként kétségkívül jóval több esélye lehetett, mint olyan világhírű nyugati pályatársainak, mint Gide, G. B. Shaw, H. G. Wells vagy Lion Feuchtwanger. A magyar író úti beszámolójából ugyanakkor az aktuálpolitikai vonatkozások szinte teljesen hiányoznak: „*Csak arról beszélek, amit láttam*" – erősíti meg később is több ízben.[464] Sokkal inkább az emberek mindennapi élete érdekli, rajtuk keresztül pedig a létező szocializmus világa: „*A proletárforradalom egy pillanatát szerettem volna látni, oly szenvedélymentesen, mintha Klio tudósítójaként érkeztem volna.*"[465] Ez a törekvés érvényesül például abban a szociografikus

[460] *Uo.,* 19.
[461] *Uo.*, 23.
[462] *Uo.*, 31-32.
[463] *Uo.*, 49.
[464] *Uo.*, 180.
[465] *Uo.*, 75.

„mélyinterjúban” is, melyet fiatal élmunkás ismerősével készít egy gyári dolgozó életéről, mindennapjairól, munka- és lakáskörülményeiről, s melynek során Nyikoláj Pávlovics előbeszédét, szófordulatait is igyekszik hűen visszaadni magyarul. Illyés objektivitásra való törekvését jelzi ugyanakkor egy görögkeleti diakónussal folytatott rövid, elkeseredett hangú beszélgetésének idézése, mintegy ellenpontozva a munkások optimizmusát.

Az utazó az orosz társadalmat a forradalmi jelszavakkal szemben mindvégig változások és folytonosság szinkróniájában igyekszik vizsgálni. A körbenéző tekintet először hatalmas építkezéseket lát mindenütt, egy „félkész” országot, melyet nagy társadalmi mobilitás és jövőre orientált nézőpont jellemez. Egy lenyűgöző arányú kollektív vállalkozás résztvevőjének érzi magát a társadalom szinte minden tagja, erre utal a többes szám első személyű személyes névmások általános használata is. „*Az egész ország, mint egy tökéletesen körülzárt völgy: minden oldalról ugyanaz a visszhang*” – állapítja meg.[466] A rendszer és a benne élő emberek önszemléletét tükrözik egy cselédlány némi iróniával felidézett szavai, aki az elbeszélőnek a moszkvai utak minőségére vonatkozó megjegyzésére az ötéves terv felemlegetésével felelt: „*Ámulva néztem csillogó szemébe. Ez is a rendszer tagjának érezte magát. Csak úgy öntötte az adatokat.*”[467] A nem ritkán 10-15 ezer főt foglalkoztató gyárak szinte önálló városokat alkotnak a hozzájuk tartozó intézményekkel, demonstrálva, hogy az ipari termelés áll a szovjet társadalom életének középpontjában. Ugyanakkor az orosz élet megörökölt túlbürokratizáltsága láthatóan a „proletárállamban” is fennmaradt: ezt jelzi az öncélú aktagyártás, és az ügyintézés egymástól elváló „formális” és „informális” csatornái. Végül arra is rámutat, hogy a szovjet rendszer nem egy olyan korszerű intézkedése, mit a nők társadalmi és politikai emancipációját lehetővé tevő jogszabályok csak ott jelentenek újdonságot, a nyugati országok már jóval korábban előrehaladtak e téren.

A szovjet rendszerre jellemző változásokat jelzi a „proletárigazság” érvényesülése mindenütt, ami egy politikai alapon újraalkotott osztálytársadalom képét eredményezi. Jellemző például, amit az új házassági törvényekről ír: „*A proletárság testére vannak szabva, minden más osztály lélegzetét veszti benne.*”[468] A bíróságok rendszerének tanulmányozása arra a következtetésre vezeti, hogy igazságszolgáltatás helyett valójában osztálybíráskodás folyik a Szovjetunióban, ami éles ellentétben áll az egykori forradalmárok szenvedélyes igazságvágyával. Már a törvények is elfogultak, a végrehajtásuk még inkább. Ezt jelzi, hogy a magántulajdon elleni bűncselekményeket enyhén büntetik; a büntetés a megkárosítottak számával függ össze, valamint az igazságszolgáltatás minden fokán figyelembe veszik a

[466] *Uo.*, 130.
[467] *Uo.*, 77.
[468] *Uo.*, 120.

vádlott társadalmi helyzetét. A politikai elítéltek halálra ítélése kifejezetten felháborítja az utazót, aki arról is tud, hogy a rendszer táborokba zárt ellenségeit a Jeges-tenger partján őrzik. A parancsuralom túlélte a cári birodalmat, csak más eszmék nevében gyakorolják – vonja le a következtetést mindebből. A megfigyelő számára fontos nézőpontot kínál Moszkva éjszakai élete, mely mintegy a rendszer és a társadalom alulnézetét nyújtva a nagy társadalmi változások számos árnyoldalát teszi láthatóvá. Jellemző tünet az alkoholizmus, melyet az alkonyi órán a főváros utcáit járva tömeges jelenségként érzékel. A mámor az időleges menekülés lehetőségét nyújtja a szovjet valóságból: „*Akiket én megfigyeltem, nem úgy ittak, mint például a mi népünk; nem poharanként részegedtek le kellemes eszmecserék közepett. A színjózanságból hirtelen, egyik percről a másikra vetették magukat a mámorba, mint valami szakadékba.*”[469] Hasonlóan aggasztó a lopásból, kéregetésből élő csavargó gyerekek látványa mindenütt a városokban, akikkel szemben a hatóságok és a járókelők egyaránt közönyösek: „*Talán itt már mindenki megszokta ezeket a szerencsétleneket, ahogy az ember egy betegséghez hozzászokik? Moszkvában késő éjjel szállásomra hazatérve, hatalmas ívlámpa tövében láttam aludni egyet. A lámpa mást sem világított meg, csak őt: amennyibe a villanyáram került, annyiért fedél alá dughatták volna*” – állapítja meg.[470] A szovjet rendszer másik árnyoldalát a vallási élet elnyomása jelenti: ismerősei ugyan tagadják az egyház üldözését, de a vallásos emberek megfélemlítettsége letagadhatatlan. A templomok nagy részét bezárták, nem egyet közülük kultúrháznak, mozinak, múzeumnak – sőt, autószerelő műhelynek használnak. A felkeresett vasárnapi görögkeleti istentiszteleten mintha a múlt árnyai kelnének életre: az elszegényedett, társadalom perifériájára szorított egykori „uralkodó osztályok” tagjai vonulnak fel, furcsa danse macabre-t idézve, akiknek utolsó reménye a vallásos hit. A diakónus szavai szerint állandóan fogy a gyülekezet, számukra mindennek vége.

Illyés útirajzára az utókor tapasztalatával tekintve elmondható, hogy elbeszélője általában nagy pontossággal ráérez a totalitárius diktatúra legsötétebb oldalaira (politikai ellenfelek kriminalizációja, igazságszolgáltatás visszásságai, munkatáborok, éhezés, erőszakos kollektivizálás a mezőgazdaságban, kirívó egyenlőtlenségek), és nem is hallgatja el velük kapcsolatos véleményét, bár kívülállóként valódi mélységükben nincs módja megismerni őket. A sztálini rendszer különböző társadalmi csoportok megfélemlítésére alapozó abszurd logikája csak egy bizarr, doktriner gondolatmenet képében merül fel előtte, mindennapos következményei azonban beláthatatlanok maradnak számára. „*Nem értem, hogy*

[469] *Uo.*, 111.
[470] *Uo.*, 172.

miért kellett a jólétről lemondani azért, hogy gyárat építhessenek" – jegyzi meg.[471] A sztálinisták ugyanis a függetlenséget a teljes gazdasági önellátással azonosítják, melynek jegyében módszeresen elszigetelik országukat és kivonják a világkereskedelemből. A szovjet logika legfőbb eleme az állandó igazodás a „vonalhoz" és ennek jegyében a társadalom felülről vezérelt átalakítása a különböző csoportok helyzetének önkényes változtatása révén. Ezt jelzi például, hogy a tiszti rendfokozatok bármikor változtathatók, attól függően, milyen feladatot osztanak az érintett katonai vezetőre, és ennek része a rendszeres „párttisztítás" is, melynek célja a tagság felett gyakorolt állandó kontroll. Ebből ered a szovjet társadalom nivelláltsága, ami meglepő tapasztalatokra vezeti a hazai „neobarokk" rendies társadalomszerkezetéhez szokott utazót: nem akar hinni a fülének, amikor egy magas rangú politikai tiszt megszólítja az utcán, hogy cigarettát kérjen tőle. A magyar népi írót a parasztság sorsa különösen érdekli; a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának szükségességéről szóló hivatalos verziót megfelelő távolságtartással ismerteti: „*Nekem így magyarázták*"; „*így mondták nekem, akiktől érdeklődtem*".[472] Az elbeszélő ezúttal is kételyeit hangoztatva kommentálja a hallottakat: „*De vajon kellett-e őket így vadítani? Szükséges volt-e ez a kíméletlenség? Nem volt-e más út?*"; „*Hát milyen az a szocializmus* […]*, melyet nem lehet békés szóval megértetni?*"[473] E tekintetben azt tapasztalja, hogy a „történelmi szükségszerűség" frázisa minden bűn alól feloldja az érintetteket. A proletárforradalom nagy narratívája a „hívők" számára előzetesen adott ideologikus struktúrába rendezi a tapasztalatokat, ami perspektívájuk beszűkülését eredményezi: „*Mintha kicsit gépiesen gondolkoznának*" – állapítja meg.[474] Az utazónak eközben az élet minden területén látnia kell a nagy társadalmi különbségeket; az egyenlőség, testvériség és a „*paradicsomi új világ derengése*" helyett versengés, gyanakvás, irigység jellemzi a szovjet társadalmat.[475] Mindez a hátrányos helyzetű csoportok körében okoz ugyan némi elégedetlenséget, a többség lelkiismeretét azonban könnyen megnyugtatja az a frázis, hogy „a proletárság már felszabadult." Eközben szemmel látható a pártelit és a munkásarisztokrácia kialakulása, akiket immár nem érdekel a forradalom óta továbbra is mélyszegénységben élő társadalmi csoportok sorsa. Mindenre a jövővárás a válasz, ami felment a jelenbeli felelősség alól: „*Sok jelenséget láttam, amin nyugaton fel szoktam háborodni, vagy legalábbis lelkiismeret-furdalást érzek.*"[476]

[471] *Uo.*, 106.
[472] *Uo.*, 192.
[473] *Uo.*, 194, 195.
[474] *Uo.*, 223.
[475] *Uo.*, 222.
[476] *Uo.*, 224.

Illyés neves francia írótársa, az ekkoriban szintén Moszkvában tartózkodó André Malraux a szovjet társadalom kollektivitásában történelmi lehetőséget lát arra, hogy az egyén felszabadulhasson a jövője bizonytalansága miatt érzett egzisztenciális félelem alól, ez pedig lehetőséget nyújthat számára egyéni alkotó képességeinek kibontakoztatására.[477] Malraux állításával egybehangzóan Illyés csakugyan mindenütt az írók, művészek nagy megbecsültségét, társadalmi presztízsét tapasztalja: „*Másutt az írók nyomora ejti kétségbe az embert, itt jó dolguk töltheti el aggodalommal*" – állapítja meg.[478] A kortárs irodalom fő irányát a munkásság, parasztság életét ábrázoló szocialista realizmus jelenti, Illyés ugyanakkor sokszínű irodalmi életet és széles olvasóközönséget lát, s ezen belül is a munkások irodalmi érdeklődését érzékeli mindenütt. Talán kalauza, a moszkvai művészvilágot régebb óta ismerő, ugyanakkor a szovjet rendszer iránt elkötelezett Malraux hatásának is köszönhető, hogy az élet más területeire vonatkozó éles szemű megfigyelései után Illyés a sztálini rendszer cenzúráját nem érzékeli, az írókra a korábbi évek során nehezedő nyomást pedig valószínűleg fel sem tudja mérni. Másrészt azt is érdemes figyelembe venni, hogy Szilágyi Ákos értékelése szerint „[*a*]*z 1934-es év a sztálini totalitárius forradalom (1929-1932) konszolidálásának első esztendeje volt. A közhiedelemmel ellentétben az írószövetség alakuló kongresszusa nem a diktatórikus nyomás, hanem a liberális nyitás jele volt.*" [479] A szovjet írók Illyés által tapasztalt optimizmusa így mindenekelőtt a párt néhány hónappal korábbi, konszolidációt hirdető XVII. kongresszusának tulajdonítható. A totalitarizmussal szemben a társadalmi megbékélést, az ideológiai normakövetés helyett pedig az esztétikum elsődlegességét képviselő íróknak, mindenekelőtt Gorkijnak és Borisz Paszternáknak azonban hamarosan keservesen csalódniuk kellett; az 1934. december 1-jén elkövetett Kirov-gyilkosság után újrakezdődő kirakatperek során ugyanis bebizonyosodott, hogy a „megbékélési politika" nem volt egyéb a sztálini hatalomgyakorlás eszközénél. Illyés Szovjetunióbeli tartózkodása idején azonban mindez még nem volt tudható; így 1934 nyarának történelmi pillanatában a magyar utazó az államszocializmust olyan rendszernek láthatta, „*mely tudósok könyvéből lépett napvilágra, könyvekkel rakta ki az útját, és azokkal igyekszik hódítani*".[480]

A magyarok Kelet-élményét az európai utazók szokásos benyomásain túl tovább színezi a magyarság keleti származásának nosztalgiája, ahogy az Márainál is látható. Ez a Szovjet-Oroszországba utazó Illyés esetében sincs másként, aki részben a „rokonlátogatás"

[477] *Uo.*, 46-47.
[478] *Uo.*, 243.
[479] SZILÁGYI Ákos, *Visszatérés a jövőből: Nagy Lajos utazása a Szovjetunióba* = NAGY Lajos, *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*, Budapest, Interart – Szépirodalmi, 1989, 14-15.
[480] ILLYÉS, *i. m.*, 245.

izgalmával kel útra, az orosz szótár mellé egy osztják nyelvtankönyvet is bőröndjébe téve. Ugyanakkor Illyés útirajzának „népies” nézőpontját tükrözi az a lelkesedés, amivel az elbeszélő a rokon mordvinok, zürjének nyelvét, népzenéjét és mindennapi életét szemléli; de emellett az orosz vidék szovjet időkben továbbélő népi kultúrája: a népi hímzések, faragott faházak is vonzzák érdeklődését. A leningrádi Arzenálban őrzött 1848-49-es magyar honvédzászlókkal való találkozásáról pedig a nyelvrokonok felfedezéséhez hasonló megrendítő élményként számol be.

Az elbeszélő szovjet-oroszországi tartózkodásának egy otthonról váratlanul érkező levél vet véget: „*Még ma haza kell indulnom*” – szögezi le.[481] A levél tartalmára és a hazatérés okára nem kap magyarázatot az olvasó, ahogy a szovjet kísérletet illetően sincs végső ítélet. Az oroszországi utazás válaszok helyett újabb nyugtalanító kérdéseket hagy maga után, melyeket egyetlen költői erejű képbe sűrít az útirajzát lezáró elbeszélő. A szovjet-orosz utópia megválaszolatlan kérdéseinek, beváltatlan ígéreteinek jelképe Gorogyec, „*a legszebb város a világon*”, melynek zöld lombok közül előbukkanó aranykupolás tornyaira már csak a Volga folyó túlpartjáról, elmenőben vethet néhány pillantást a hazainduló utazó.[482]

A nyugati értékrend két világháború közötti válsága mindenütt az alternatív fejlődési utópiáknak kedvezett, melyek iránt Magyarországon a népi értelmiségiek bizonyultak a leginkább fogékonynak. Kodolányi János és Illyés Gyula útirajzai a népi utazó identitásának meglehetősen különböző formáit valósítják meg, s ennek során a társadalmi utópizmushoz való viszonyuk is eltérő. Kodolányi esetében az utópiát maga az elbeszélő külvilágra kivetített narratív struktúra-hálója hozza létre, melynek nyomán a múltból a jövőbe vezető organikus népi közösség mítosza kel életre. Illyés ezzel szemben egy jövőbe vetített közösségi utópia megteremtésének objektivitásra törekvő szemtanújaként jár-kel a Szovjetunióban. Bíztató választ azonban egyikük sem kap kérdésére: a kívülről utópikusnak látott finn demokrácia fejlődése végső soron a társadalom „varázstalanodását”, kollektív tudatának bomlását eredményezi; a szovjet utópia pedig a nevében gyakorolt terror eredőjévé válik, melyben a többes szám első személy használói akarva-akaratlanul maguk is részesei lesznek a totalitárius hatalom struktúrájának, így „*mindenki szem a láncban*”. Ennek emblematikus megfogalmazása – mint a szovjet utópiáról alkotott végső ítélet – azonban csak másfél évtized múltán születik meg.

[481] *Uo.*, 255.
[482] *Uo.*, 261.

4. Közép-Európa utasai

„*»Mindig ilyen bal volt itt a világ?*
Eredendő bűn, lanyha vétek,
Hideglelés, vergődés, könny, aszály?
A Duna-parton sohse éltek
Boldog, erős, kacagó népek?«”

(Ady Endre: *A Duna vallomása*)

4.1 Közép-Európa: a hely elvesztése

Móricz Zsigmond *Babits Mihállyal a Garda-tón* című esszéje jellemző példát adhat „népi” és „urbánus” utazó ideáltípusának megjelenítésére és a szemléletükben rejlő alapvető különbözőségek bemutatására.[483] A „polgári utazó” alakját megtestesítő Babitsot elsősorban a múlt, a kulturális emlékezet tárgyai érdeklik, míg Móricz az idegen nép körülötte áramló eleven kultúráját figyeli nagy előszeretettel, gyakran téve összehasonlításokat közte és szűkebb pátriájának paraszti világa, szokásai között. Míg az előbbi a magányos, lexikális felkészültségű műélvezetet pártolja, addig az utóbbi legszívesebben a nép közé vegyülve, az emberekkel kommunikálva alakítja tapasztalatait. A kép bizonyára sarkított, néha talán kissé karikatúra-szerű is, de sokat elárulhat e két csoport utazóinak jellemző mentalitásáról.

Az előző fejezetek alapján látható, hogy gyakran a két világháború közötti utazók útirány-választása is összefüggött szellemi orientációjukkal: északra és keletre szinte csak a népi írók (Kodolányi János, Illyés Gyula, Németh László); nyugatra inkább az urbánusok közé sorolt szerzők (Márai Sándor, Cs. Szabó László) utaztak választ keresve kérdéseikre. Közép-Európa országait azonban mindkét csoport tagjai beutazták, fogalma a földrajzi tér közelségén túl eszmetörténeti szempontból is hozzáférhetőnek bizonyult a különböző kulturális-ideológiai csoportokhoz kötődő értelmiségiek számára. „*Általában a dunai államok közeledésének gondolata az egész fiatal írónemzedékben nagyon népszerű, és egyike azoknak a kevés gondolatoknak, melyek a sokszor szinte testvérharcot folytató csoportok között egyformán elfogadottak*” – jegyezte meg Komlós Aladár 1937-ben.[484] A közép-európai régió mindannyiuk számára a tágabb szülőföldet jelentette, melynek múltja és jövője is elválaszthatatlanul összefonódott a magyarság sorsával. Az e kérdésben meglehetősen

[483] MÓRICZ Zsigmond, *Babits Mihállyal a Garda-tón = Esszépanoráma 1900-1944*, szerk. KENYERES Zoltán, Budapest, Szépirodalmi, 1978, I, 733-752. – E példára Bene Sándor hívta fel a figyelmemet 2010. évi kolozsvári doktoriskolai konferencia-előadásom értékelése során.

[484] Vö. AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 173. [Eredetileg: KOMLÓS Aladár, *A kölcsönös megismerés a közeledés előfeltétele*, Magyar Nap, 1937. október 6.]

kategorikus álláspontra helyezkedő Kodolányit leszámítva legtöbbjüknél már magához a földrajzi-kulturális tér fogalmához is pozitív várakozások kapcsolódtak, ami összefüggheet azzal, hogy – Péter László megfogalmazása szerint – „*»Közép-Európa« mint eszme (s nem csupán mint bizonyos országokra kiterjedő gyűjtőnév) mindig preskriptív értelmű volt; valami olyasmire utal, amit még csak meg kell teremteni. Valahányszor ez az eszme felbukkant, »Közép-Európa« magában foglalta egy bizonyos állapot – az éppen fennálló európai helyzet – elutasítását, és összekapcsolódott egy új európai rend megteremtésének képzetével.*”[485] Ilyen helyzet állt elő az első világháború utáni Európában, amikor a térség etnikai, vallási, kulturális heterogenitását elfedő dinasztikus birodalmak összeomlása nyomán, majd a versailles-i rendezéssel kapcsolatos illúziók csökkenését és a térségre jellemző bezárkózó nemzetállami politikák sikerének mind nyilvánvalóbb megkérdőjeleződését követően vált szükségessé a német és a szovjet-orosz nagyhatalom, illetve a Baltikum és a Mediterráneum által határolt régió történeti és geopolitikai helyzetének, kulturális identitásának újraértelmezése. Az egymással is vitatkozó lengyel és cseh történészek (elsősorban Oscar Halecki, Marcell Handelsmann, illetve Jaroslav Bidlo) ekkoriban dolgozták ki azokat az elméleti kereteket, melyek máig meghatározzák a kelet-közép-európai térségről való gondolkodást, a következő évtizedek során többek között olyan nagy formátumú magyar politika- és történettudósokat ösztönözve saját nézeteik kifejtésére, mint Bibó István és Szűcs Jenő.[486]

(Kelet-)Közép-Európa, mint sajátos politikai-társadalmi helyzetű földrajzi tér körülhatárolását, s már puszta elnevezését is nehezíti a lényegét képező átmenetisége. A térség legfőbb sajátossága a középkor óta köztes pozíciójában, a társadalmi, gazdasági, politikai szerkezet nyugati, illetve keleti modelleket ötvöző jellegében ragadható meg. Szűcs Jenő megfogalmazása szerint az általa Közép-Kelet-Európának nevezett történeti régió a X-XI. századtól kezdve „*nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a »kelet-európai« közegben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával.*”[487] A korabeli Nyugat-Európához, „Europa Occidenshez” való tartozást a cseh, lengyel, magyar alattvalók számára elsősorban a nyugati kereszténység testesítette meg, ami jelentős tudatformáló, integráló erőnek bizonyult a középkor századai során. A társadalmi szerkezet viszonylagos tagolatlansága, a hűbériség alacsony szintű kiépültsége, valamint az uralkodói hatalom Nyugat-Európában nem ismert súlytöbblete, és az állami-társadalmi viszonyok ehhez kapcsolódó felülről vezérelt átalakítási módszerei azonban egyszersmind keleties vonásokat is

[485] PÉTER László, *Közép-Európa és visszavetítése a múltba = Közép-európai olvasókönyv*, szerk. MÓDOS Péter, Budapest, Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet, 2005, 210.
[486] Vö. ROMSICS Ignác, *Közép- és/vagy Kelet-Európa? = Közép-európai olvasókönyv*, 28-30.
[487] SZŰCS Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, Magvető, 1983, 67.

kölcsönöztek a térségnek.[488] A közép-európai régió legfőbb geopolitikai szerepét már ekkor is a közvetítés, a keleti (bizánci, ortodox) és nyugati (német-római, katolikus) birodalmak és kultúrkörök közötti kiegyensúlyozás, később pedig a nyugati, keresztény világot fenyegető oszmán-török hatalommal való szembenállás jelentette, ami a régió országaiban kialakult műveltséget, kulturális identitásformákat is meghatározta a középkor majd a reneszánsz és a humanizmus évszázadai során. A szultán keleti birodalmával és annak intézményeivel, mint egyfajta kulturális idegenség hordozóival való konfrontáció nyomán pedig felerősödött körükben a nyugati keresztény népek sorsközösségének tudata, amit Zrínyi Miklós, a horvátok és magyarok által egyaránt tisztelt költő-hadvezér pályája és barokk eposza, a *Szigeti veszedelem* (1645-46) is bizonyít. A török hódítás visszaszorulása után a térségben terjeszkedő Habsburg Birodalom e szellemi talajon törekedett saját „Ausztria"-tudatának kialakítására, ez azonban a nyugat-európai államok XV-XVII. századi létrejöttéhez viszonyítva egyértelműen megkésett jelenségnek bizonyult.[489] „*A magyar (és cseh) nemesi társadalom nem volt olyan erős, mint a lengyel, de sokkal erősebb volt, mint a brandenburgi-porosz; ezért jutott számára egy harmadik modell: egy rossz, de jellegében egyértelműen »nyugatias« – mert a rendi normákhoz igazodó – kiegyezés a Habsburg dinasztikus kerettel.*"[490] A nyugati gazdasági-kulturális modelleket, mentalitásformákat kelet felé közvetítő államalakulat legfőbb jelképét Cs. Szabó László az egykori császárváros topográfiájában vélte felfedezni: „*Bécs nyugatról egy királykastéllyal, keletről egy fegyvertárral fogad, mintegy utalva a monarchia kettős szerepkörére, az olvadékony nyugatira s a zord keletire.*"[491]

A Habsburgok birodalmának kiépülése ugyanakkor a térség kora újkori politikatörténetének egyik legjellemzőbb sajátosságát eredményezte. Nyugat-, illetve Kelet-Európa országaival (elsősorban Angliával, Hollandiával, Spanyolországgal, Franciaországgal, illetve Oroszországgal) ellentétben ugyanis a Habsburgok dominálta Közép-Európában államfejlődés és nemzetfejlődés fogalmai évszázadokra elszakadtak egymástól. „*A Nyugat nemzetei apránként, mint a szocializáció* sűrűbb *magjai formálódtak meg a* tágabb *európai társadalom keretein belül, mely – társadalmi környezetként – azokat megelőzően létezett*" – írta Ortega y Gasset.[492] A spanyol történetfilozófus szerint az európai nemzetek többsége a

[488] „*A »Nyugat« fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította: »civilizációs« gyűjtőfogalommá vált. Civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak.*" *Uo.*, 55.
[489] Vö. BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = B. I., *Válogatott tanulmányok: Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*, Budapest, Corvina, 2004, 81.
[490] SZŰCS, *i. m.*, 103.
[491] CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, Budapest, Cserépfalvi, 1937, 11.
[492] José ORTEGA Y GASSET, *Elmélkedések Európáról*, ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2007, 18. [Kiemelések a szerzőtől.]

XVII. század során „*tökéletes szervezetté*”: autonóm politikai-kulturális entitássá vált, melynek kialakulásában az abszolutista hatalomgyakorlás központosító, kultúrapártoló törekvései is jelentős szerepet játszottak.[493] A XVI-XVII. század nyugati – és keleti – rendszereivel szemben azonban a közép-európai abszolutizmus nemzeti állam helyett egy nemzetek felett álló birodalmat hozott létre, melynek határai között az egyes nemzeti tudatok az államtól függetlenül és csak jelentős késéssel, a XVIII-XIX. század fordulójától kezdtek kibontakozni. E körülmények között nemzeti és európai azonosság Ortega által felvázolt viszonya is másként jelentkezett a közép-európai térségben: „*Az európai ember mindig két történelmi térben, két társadalomban élt egyszerre, melyek közül az egyik kevésbé sűrű, ám tágasabb: Európa; a másik pedig sűrűbb, ám territoriális szempontból korlátozottabb: az egyes nemzetek területe, vagyis azoké a szűkebb kerületeké és régióké, melyek – a társadalom különös formáiként – a jelenlegi nagy nemzetek elődei voltak.*”[494] A Habsburgok sokszínű, soknemzetiségű állama ezzel szemben a saját keretei között mintegy Európát is leképezte: „*A területi haza* […] *mindazoknak a népeknek a hazája volt, akik egy átélhető területi egységen laktak, függetlenül e területek lakosságának vallási, nemzetiségi, nyelvi megoszlásától.*”[495] Az egyes nemzeti tudatok pedig mindeközben hosszú időre a regionalitás és etnicitás jóval partikulárisabb szintjén maradtak. „*Azelőtt két mértékkel mértek* – írta Cs. Szabó 1936-ban, az egykori császárváros polgáraira visszaemlékezve –*, egy nagyon naggyal s egy nagyon picivel, a birodalommal s a provinciával: alattvalók és stájerek voltak.*”[496]

Az európai népek történetében Ortega szerint egyfajta ingamozgás figyelhető meg európai és nemzeti mivolt között, attól függően, hogy e kettő közül az adott korban melyik jutott domináns szerephez. A spanyol filozófus ennek megfelelően különbözteti meg egymástól európaiság és partikularitás századait (IX., XVIII.; illetve XVII., XIX. század).[497] A Monarchia polgárai számára ezzel szemben hosszú ideig egyszerre volt megélhető egyfajta regionális-etnikai szintű partikularitás, valamint a birodalom által reprezentált nemzetek feletti lépték, anélkül, hogy e kettő egymást kizárta vagy korlátozhatta volna. A nyugati és keleti hatásokat ötvöző, Európa vallási, etnikai, nyelvi sokszínűségét magában hordozó „területi haza” az azonosságtudatok egyedülálló komplexitását, s általa egy, a különböző nyelvi és etnikai identitások állandó érintkezésén alapuló kozmopolita kultúra kialakulását tette lehetővé, melynek jelentősége a nyelvi-kulturális nacionalizmusok XIX. századi

[493] *Uo.*, 23.
[494] *Uo.*, 18-19.
[495] KONRÁD György, *Van-e még álom Közép-Európáról?* = K. GY., *Európa köldökén: Esszék 1979-1989*, Budapest, Magvető, 1990, 161.
[496] CS. SZABÓ, *i. m.*, 16.
[497] ORTEGA Y GASSET, *i. m.*, 21-22.

előretörésének idején mindinkább felértékelődött. E sajátos közép-európaiság leglátványosabban a térség nagyvárosaiban mutatkozott meg, ahol a birodalom multikulturalitása sűrített formában jelentkezett, napi szükségletté téve a kultúraközi közvetítés gyakorlatát. „*Népszokások, hitek, hagyományok, állandó egymást áthatása, szakadatlan súrlódása és ölelkezése olyan magas fokú szellemi feszültséget teremtett itt, amely nemcsak befogadta és magához hasonította a nagy európai kulturális áramlatokat, hanem maga is létrehozott új irányzatokat, megújhodásokat*" – írja Hanák Péter, a Monarchia szellemi atmoszférájának termékenyítő hatását indokolva.[498]

Az egyes népek nemzeti öntudatra ébredése nyomán azonban a romantika századában kialakult kulturális-nemzeti közösségek etnikailag homogén politikai nemzetek alapítására törtek, ami a közép-európai népek békés együttélésének végét jelentette, s a dualista állam kereteit végül az első világháborús vereség nyomán szét is feszítették a nemzeti tömegmozgalmak: „*A nyelvi haza fogalma Pandora szelencéje lett, és szétvetette a közép-európai birodalmat.*"[499] Az európai modernitás nemzeti narratívái az egyes közösségek organikus, területi-funkcionális összetartozás-tudatának helyébe a metafora nyelvét állították. „*A modern nemzet elbeszélése* […] *csak akkor kezdődhet el, amikor »a jel önkényességének« a fogalma megbontja a középkori világ szakrális ontológiáját és aurális képzeletvilágát. »A nyelvet leválasztva a valóságról« – mondja Anderson –, az önkényes jelölő lehetővé teszi az »alakulóban lévő« nemzeti temporalitást, a homogén üres idő egy formáját*" – írja Homi K. Bhabha, Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* (1983) című elhíresült művét idézve.[500] Bhabha megfogalmazása szerint a nemzet fogalma a társadalom saját idővel és térrel rendelkező holisztikus, reprezentatív vízióját hozza létre: egy olyan „*közös nyelvet*", mely egyikük egyéni sajátosságait sem mutatja, épp ezért tud közössé válni. A nemzeti hagyományteremtés narratívája eközben „*a nemzet színpadán különböző tetteket és szereplőket kapcsol össze, akik egymásról mit sem tudnak*".[501] A nemzet elbeszélésének megalkotott volta ugyanakkor felejtés tárgyát kellett, hogy képezze, hogy hitelessé válhasson a közösség jelenének – és múltjának – egyedüli objektív értelmezőjeként. Ilyen módon, mint Renant idézve megállapítja: „*a felejtés kötelessége a nemzetre való emlékezés alapja lesz*".[502]

---

[498] HANÁK Péter, *Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában = Közép-európai olvasókönyv*, 156.
[499] KONRÁD, *i. m.*, 160.
[500] Homi K. BHABHA, *DisszemiNáció: A modern nemzet ideje, története és határai* ford. SÁRI László = *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat, 1999, 105.
[501] *Uo.*
[502] *Uo.*, 109. [Vö. Ernest RENAN, *Mi a nemzet?*, ford. RÉZ Pál = *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995, 171-187.]

A nemzetállami ideológiák külső-belső elfogadtatásához tehát a közép-európai térség országaiban elsősorban a szomszédos népekkel, illetve a határokon belül élő nemzeti-etnikai kisebbségekkel való összetartozás, történelmi sorsközösség tudatát kellett háttérbe szorítani. Így válhatott a közép-európaiság a térség társadalmainak tudattalanjában továbbélő, elfelejtett azonosságává.

4.2 A közép-európai azonosság és az útirajz-irodalom

1918-20 után a régió újrarajzolt határai között mindenütt a nyelvi-kulturális nacionalizmus eszméje vált meghatározó ideológiává, mely a földrajzi tér és a történelmi idő homogén nemzeti tartalommal való megtöltésére törekedett. Az újonnan létrejött (Csehszlovákia, Jugoszlávia); a történelmi múltból feltámasztott (Lengyelország, Magyarország); vagy területében jelentősen megnövekedett (Románia) államok mindegyikében a nemzeti hagyományteremtés narratívája vált meghatározóvá.

Idő és tér „nemzetiesítésének", azaz a mindennapi élet nemzeti szempontú érzékelésének és érzékeltetésének legfőbb eszközét Homi K. Bhabha az irodalom nyelvében véli felfedezni, világirodalmi példáját pedig a XIX. századi európai útirajz-irodalom egyik legjelentősebb alkotása, Goethe *Utazás Itáliában* című műve jelenti. A példa kiválasztása aligha lehet véletlen. Az utazási irodalom ugyanis különösen alkalmasnak bizonyulhatott az egyes népek közötti kulturális különbözőségek, s rajtuk keresztül az őket meghatározó „nemzeti géniusz" megjelenítésére. „*Goethe realista narratívája olyan nemzeti-történelmi időt hoz létre, amely a jellegzetesen olasz napot az idő múlásának részletein keresztül ábrázolja: »…zúgnak a harangok, imádkozzák az olvasót, égő lámpával lép a szobába és: Felicissima notte!-t köszön a szolgáló.* […] *Próbálna csak valaki német órabeosztást erőszakolni erre a népre: egykettőre megbolondítaná«*" – írja Bhabha, a weimari klasszikus szavait idézve.[503] A lokálisan meghatározott természeti-társadalmi táj és időérzékelés tehát a nemzeti identitás lényegének megjelenítőjeként merülhetett fel, sokat elárulva ezzel a Goethe-mű, s nyomában az útirajz-irodalom népszerűségének okairól az ébredő nacionalizmusok korában.

Az irodalom – Bhabha szavaival – „*a mindennapi élet maradványait, foszlányait és töredékeit újra meg újra az összefüggő nemzeti kultúra jeleivé*"[504] átalakító működése a reformkori magyar szerzők útirajzaiban is nyomon követhető. Szemere Bertalan fejtegetései

[503] *Uo.*, 89.
[504] *Uo.*, 92.

például gyakran érintik az egyes országok természeti viszonyainak, és az ott élő nép lelki alkatának összefüggéseit – elegendő most csak egy példára, a cseh táj és nemzeti lélek közötti metonimikus jelentésátvitel gesztusára utalni, amit a szerző az ok-okozatiság felcserélésével valósít meg: „*Úgy érzem, fenyves a lélekben a cser vagy tölgyerdőnél regényesb érzelmeket költ.* […] *Így lett a cseh nép csodás mesék hívője és beszélője, s Rübezahl, a hegyek s fenyőerdők babonás királya a népnél most is él. A cseh lovagok tulajdona volt bajnokság és babonaság, s ha ezek közül egyik a másikat szülte, mindkettőt a természet képe táplálta, mert a kültermészet jelleme mindenütt átnyomakodik a nép lelkébe.*”[505]

Az eddigiek alapján láthatóvá válhat az a jelenség, amit Bhabha a nemzeti diskurzus kettős idejének nevez. A nemzet polgárai ugyanis egyszerre a nacionalista pedagógia történelmi *tárgyai*, az előre megalkotott (múltbeli eredetre épülő) történelmi diskurzus – azaz jelen esetben Goethénél az „olaszság”, Szemerénél pedig a „csehség” – megszemélyesítői. Másrészt pedig egyúttal a jelölési folyamatok *szubjektumai* is, „*melyeknek el kell törölniük a nép-nemzet minden előző és eredeti* – spontán, pre-narratív – *jelenlétét, hogy demonstrálhassák a nemzet nagyszerű, élő alapelveit a jelenben.*”[506] A jelenség hátterében az a kettősség áll, melyet a szerző a nemzeti történelem megalkotott, homogén „pedagógiai” víziója, és a mindennapi élet széthulló, „performatív” valósága közötti feszültséggel jellemez.

A XIX. századi útirajzok olvasói számára ez a feszültség még alig érzékelhető. A két világháború között született újabb művek elbeszélői azonban gyakran kiélezik a két időbeliség ellentétét, a tér nemzetiesített voltát a kommunikáció legfőbb akadályaként ábrázolva. Ez a nézőpont pedig alkalmas lehet az uralkodó, fel nem ismert előítéleteket alkotó nemzet-narratívák konstruáltságának leleplezésére. A nemzeti pedagógia diskurzusa egy „*elképzelt közösség*” szimbolikus struktúráját hozza létre, amikor „*a nemzet színpadán különböző tetteket és szereplőket kapcsol össze, akik egymásról mit sem tudnak*”.[507] E diskurzus működésére jellegzetes példát adhat Márai *Napnyugati őrjárat*ának egyik alkalmi szereplője, a „tipikus” angol háziasszony: „*Számomra minden magyar arca egyforma*” – jegyzi meg kedvesen és öntudatlanul. A hallgatóság tréfás tiltakozását és saját elmélkedő reflexióit is rögzítő elbeszélő ezzel szemben a performatívumot (azaz a magyar lét narrativizálás előtti egyediségeit), ugyanakkor a nemzeti reprezentáció homogenizáló diskurzusa elleni tiltakozás hiábavalóságát is hangsúlyozza: „*»Egyformák« vagyunk e kispolgári angol hölgy számára, magyarok, mind »hasonlítunk« valamilyen rejtélyes módon, Apponyi Albert gróf és Krúdy*

[505] SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön: Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*, szerk. STEINERT Ágota, Budapest, Helikon, 1983, 5.
[506] BHABHA, *i. m.*, 92.
[507] *Uo.*, 105.

Gyula, mind »ugyanaz«, mind magyar, összetéveszthető… ezzel a szemlélettel nem lehet vitatkozni.”[508] A nemzeti identitás-minták előre megalkotott, elsajátítható, s akár változtatható voltát bemutató másik jellemző példa Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás*ában merül fel. „*Súlyos nemzeti ellentétek voltak közöttünk*” – írja meglehetős iróniával, nagybátyjára emlékezve az elbeszélő: „*Néki meggyőződése volt, hogy mi, magyarok, gazemberek vagyunk és elnyomjuk őket, és agyon kellene bennünket durrantani az utolsó szálig, hogy írmagunk se maradjon. Szép, világoskék nemzeti egyenruhát viselt – a Szokolnak, a pánszláv tornaegyletnek egyenruháját, és ideges lett, ha magyarul beszéltünk a nagyapámmal, s különösen akkor gurult méregbe, ha ellene szegeztem, hogy Zrínyi Miklós mégiscsak magyar volt, nem horvát, mint ők tartják. S mikor lelkes horvát hazafi létére apai magyar nevét horvátra változtatta, sőt még keresztnevét is Ottóról Ilijára cserélte – azontúl mindig csak új nevén, Herr Baccsiccsnak szólítottam, gúnyosan nyújtva a csét.*”[509]

E két példa alapján látható, amint a nemzet reprezentációjának diskurzusa egyfajta maszkot képez, miközben az egyéni vonásokat elfedő közös arcot, hangot megidézve a prozopopeia retorikai alakzatát hívja életre. A nemzeti maszkot öltött szubjektumok érzékelése ugyanakkor a velük kapcsolatos mindennapi, individuális lét-tapasztalat delegitimálását, arctalanítását vonja maga után, amire az angol háziasszony hallgatósága zavart tiltakozással, Fejtő elbeszélőjének felidézett, gyermeki énje pedig önkénytelen ironizálással reflektál, jóllehet magyarként maga is egy nemzetiesített – bár jóval korábban nemzetiesített, s ezért magától értetődőnek tetsző – fogalmi térben mozog. Az egyes nemzeti reprezentációk maszk-készítő, pedagógiai diskurzusainak újraértelmezéséhez azonban nem elég egy másik nemzet-narratíva fogalmi rendszerébe helyezkedni. Hiszen a nemzeti elbeszélések „eredet” genealógiái lényegében azonos narratív sémákat követnek, akkor is, ha egyes állításaikban, tartalmi elemeikben ellentmondanak egymásnak. Az újragondoláshoz olyan nyelvekre van szükség, melyek a hatalmi helyzetben lévő „nagy narratívákkal” szemben a kisebbségi diskurzusokat szólaltatják meg. „*A szupplementaritás* […] *hatalma abban áll* […]*, hogy újraértelmezi azokat a korokat, fogalmakat és tradíciókat, amelyeken keresztül bizonytalan, mulandó jelenünket a történelem jeleivé alakítjuk át*” – írja Bhabha.[510] A kisebbség diskurzusa ugyanis „*szemben áll az »eredet« genealógiáival, amelyek a kulturális felsőbbrendűség és a történelmi prioritás állításához vezetnek. A kisebbségi diskurzus elismeri a nemzeti kultúra – és a nép – bizonytalan státusát, az élők zavartságának*

[508] MÁRAI Sándor, *Napnyugati őrjárat*, Helikon, 2004, 109, 110.
[509] FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, Kossuth, 2008, 36-37.
[510] BHABHA, *i. m.*, 103.

performatív terét az élet teljességének pedagógiai reprezentációi közepette."[511] A szerző e kisebbségi narratívák között a feminizmus illetve a poszt-kolonializmus diskurzusait említi, de a nemzeti közösségek megalkotása során felejtésre utalt, jellegzetes, kulturális heterogenitásnak teret engedő közép-európai identitásformák is joggal megemlíthetők e sorban. A közép-európaiság ideje és tere sokkal régebbi a belőle kinőtt nemzeti temporalitásoknál, így azok mindegyikéhez képest kulturális különbséget, valamiféle többletet képvisel. Ha – Renan szavai szerint – a nemzet alapja a felejtés, Közép-Európa sokkal inkább az emlékezet tere, ahol „*a történelem ránehezedik a benne élőre, aki képtelen feledni, képtelen* ad acta *tenni a rég elmúltakat; maga is átélni kényszerül az ősrégi feszültségeket és szenvedélyeket, mintha csak közvetlen részese volna annak a konfliktusterhes elegynek, melyet e kultúra minden egyes képviselője magában hord.*" Claudio Magris szerint „*ezért válhatott Közép-Európa az általános európai állapot modelljévé, modelljévé egy olyan szellemiségnek, amelyről már Nietzsche megjegyezte, hogy a történelmi emlékezet túlsúlyossága összeroppanással fenyegeti.*"[512] Mindez a közép-európai identitástartalmak rejtett továbbélését és a társadalmak tudattalanjából való váratlan felmerülését eredményezhette a későbbi évtizedek során.

A történelmi Magyarország és a dualista Monarchia által reprezentált többnyelvű, többkultúrájú közép-európai tér elvesztése a magyarságot 1914-20 között sújtó kollektív trauma-tapasztalat része, mely az 1900-as években született írónemzedék tagjainak meghatározó gyerekkori-fiatalkori élményét jelentette. A korán megélt, és sokuk számára a kisebbségi sorba jutás vagy a kényszerű „repatriálás" tapasztalatában testet öltött társadalmi trauma későbbi racionalizációja szinte mindegyiküknél nyomon követhető valamilyen formában. Ennek része a közös szellemi örökséggel való számvetés és a kulturális-geopolitikai tér újragondolása egyaránt, melynek motivációja minden esetben személyes – formája azonban nem feltétlenül. A regionális identitás felidézői lehetnek számukra a közép-európai magaskultúra irodalmi, zenei, képzőművészeti, filozófiai örökségén túl a személyes és a kollektív emlékezet tárgyai, a jelenben pedig a nemzeti kultúrák metaforikus nyelvének határait jelképező olyan szimbolikus alakzatok, mint az országhatár, a város vagy a népköltészet által megőrzött közös kultúrkincs. A Szűcs Jenő-féle, korábban idézett meghatározás két tagmondata jól jellemzi a húszas évek végétől kirajzolódó két kulturális-ideológiai csoport tagjainak közép-európai kérdés iránti érdeklődését: a nyugatos, polgári demokratikus fejlődés iránt elkötelezett urbánusok a térség, illetve a közép-európai identitás

[511] *Uo.*, 105.
[512] Claudio MAGRIS, *Közép-Európa – egy fogalom igézete*, ford. MESTERHÁZI Miklós = *Közép-európai olvasókönyv*, 93.

nyugati értékeket, magatartásmintákat kelet felé közvetítő szerepét, a városiasság és az európai rangú magaskultúra jelentőségét hangsúlyozták, míg a népi írók a „módosulásokat": a kelet-közép-európaiság specifikumait tartották számon.[513]

A különálló individualitásokat és kulturális szubjektumokat láthatóvá tevő közép-európai idő- és tér-élmény visszanyeréséhez vezető legszemélyesebb út a két világháború közötti utazók számára az őket körülvevő mikroközösségek múltjába való tekintés, mely egyúttal a közösségi tudattartalmak megszólaltatására is alkalmas lehet. Nem véletlen, hogy a nemzeti diskurzusok felejtés-kényszerével szemben ható emlékezés központi narratív szervezőelvként kap szerepet a korszak utazási irodalmában. A polgári utazók számára az emlékezés hívja elő a család-, illetve a várostörténet jellegzetes közép-európai narratíváit: a család, a polgárság és a városi tér Márainál és Fejtőnél egyaránt egy alternatív történetiség hordozójaként jelenik meg, és az elbeszélés kereteként is szerepet kaphat. Márai *Kassai őrjárat*ában például a város saját történetiséggel, közösségi tudattal, saját idővel rendelkező tere az elbeszélés mnemotechnikai szervezőjeként, és a nemzetiesített térrel, idővel szemben álló jellegzetes közép-európai identifikációs keretként funkcionál: „*... a dómot mi építettük, évszázadokon át, kassaiak, őslakók, magyarok, németek és szlovákok. S a Várost is mi építettük, a Fő utca három- és ötablakos házait, a »lengyel reneszánsz« e remekeit, a csúcsos háztetőket, nemes ablakokat és remekbe faragott kapukat, a boltíveket, s a hozzá való másféle urbanitást, a Garrenek művét. Ezt mind mi építettük. Ez a mű igényes volt, az örökkévalóságnak készült. A csehek évtizedekben gondolkoztak és építettek, mint akiknek minden nagyon sürgős. Nem lehet lebecsülni hevenyészett alkotásaikat, csak nem kell lelkesedni érette.*"[514]

A város önálló időbeliséggel rendelkező, nyelvi-kulturális sokféleséget magában foglaló tere mellett a közép-európaiság szimbolikus pontjaként az országhatár is megemlíthető. A harmincas évek útirajz-írói minduntalan érzékeltetik a mesterségesen húzott, Európa testét feldaraboló határok természetellenes, irracionális voltát. A határok a nacionalista diskurzusok „testté vált igéinek" legnyilvánvalóbb demonstrálói, átlépésük ugyanakkor az otthonos nemzeti kultúra terének elhagyását is jelenti egyúttal, ezáltal pedig a nemzeti metafora önkényességét teszi láthatóvá. A határvonal, mint a nemzeti kultúrák közötti tér a közép-európai önreflexió szimbolikus helyét jelölheti, mely az általa elválasztott oldalak mindegyikére rálátást nyújthat. Átlépése éppen ezért kockázatos vállalkozás: „*... érezzük, hogy valami illetlent cselekszünk, s a magyar és jugoszláv egyenruhás urak csak kíméletből és*

[513] Vö. SZŰCS Jenő, *i. m.*, 67.
[514] MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, Helikon, 2000, 35-36.

udvariasságból nem beszélnek róla. Szemet hunynak, de udvarias kíméletükön is átüt a méltóságteljes szemrehányás és helytelenítés. […] *az volt az érzésünk, hogy valamit átviszünk magunkkal, ami tilos, hogy titkokról tudunk és titkokat tudunk majd meg. Titkokat egy másik világról. Mert ideát, a hídon túl, az első állomáson is már látni lehetett, hogy ez egy másik világ, más színű egyenruha, más színű zászló, a lány, aki spriccert hozott az ablakhoz, más nyelven beszélt, s úgy tett, mintha nem értené, amit magyarul mondok. Olyan közhelyszerű s mégis különös ez az átmenet, mint az utca és a fogházfolyosó között.*"[515]

A Közép-Európáról gondolkodó népi írók ezzel szemben főként a térség szláv, román és magyar nyelvű etnikai csoportjainak paraszti kultúrájában – többek között a népköltészet, zene, tánc, képzőművészet, népi építészet terén – megőrződött, történelem előtti időkig visszanyúló kölcsönhatásokat vizsgálták. A dunai sorsközösség legfőbb teoretikusa, Németh László érvelése szerint a német és az orosz impérium közé szorult kis népek történelmében számos közös pont fedezhető fel: „*Mindnek van mohácsi és fehérhegyi csatája, mindnek van Kazinczyja és Eminescuja. S a társadalmi szervezet, melyet történetünk reánk hagyott – ha más-más fokban is: mind ugyanattól a végzettől beteg.*"[516] A társadalom és kultúra szerkezetében pedig a politikai elszakítottság ellenére a későbbiekben is érvényesülnek a hasonlóságok. A rögtönzött leltár szerint ennek része a társadalomfejlődés hézagossága és egyes korszakainak egymásra torlódása, valamint a kultúra dualizmusa. A Lajtától keletre ugyanis a magaskultúra nemzetiesített tere és ideje alatt még a két világháború közötti időszakban is mindenütt „*egy kitaszított emberiség*" él: „*A történelem ott zúgott el a népek fölött, de a történelem alatt egy homályos öntudatú, sokféle nyelvű tömeg tagadta az időt s dalolta dalait.*"[517] Az egymással érintkező Duna-menti paraszti társadalmak kultúrája épp ezért a nemzeti narratíváknál ősibb, közös kelet-közép-európai identitáselemek hordozója lehet: „*De éppen mert nem szerveződött bele a nemzetbe, határfelületein gyorsabb a diffúzió, mint nyugaton. Szavaikat, meséiket szívesen csereberélgetik ezek a népek: a román nyelv szavainak nagy része szláv, a népköltészet rokon a finn tavaktól a görög szigetekig. Míg a nép Pen Clubok nélkül is megcsinálta a maga ezeréves internacionáléját, a művelt osztály is felhúzta nemzeti műveltségét, nemzetibben mint a nyugat, de nacionalizmusában is nemzetközien, hiszen ugyanattól a szállítótól kapta a nemzeti eszmét.*"[518] Németh László érvelése szerint már a kelet-közép-európai nyelvek „alkatának", mondat- és hangképzési sajátosságainak vizsgálata is egymáshoz hasonlító népi karakterekre enged következtetni. A

[515] FEJTŐ, *i. m.*, 17-18.
[516] NÉMETH László: *Most, Punte, Silta* = N. L., *Európai utas: Tanulmányok*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1973, 693.
[517] NÉMETH László, *Most, Punte, Silta*; *Összehasonlító népköltészettan* = N. L., *i. m.*, 693; 675.
[518] NÉMETH László, *Tejtestvérek* = N. L., *i. m.*, 673.

„nemzeti” perspektíva utólagos kivetítése a népköltészet és a régi magyar irodalom javaira a magyar kultúra torzító szemléletét eredményezi, mely azon a fel nem ismert előítéleten alapul, hogy „*ami nem nyugati: az nemzeti, sőt ősmagyar*” – ezzel szemben azonban a nemzeti költészet elemeiként számon tartott vonások gyakran egy szélesebb közösség sajátjai.[519] A paraszti „népi” élet performatívumai tehát – a korszak hivatalos kultúrideológiájával szemben – nemcsak hogy nem azonosak a „nemzetivel”, hanem kifejezetten ellenállnak a homogenizáló nemzeti diskurzusok uralmának. A feledésbe merült közös gyökerek és látens összefüggések felkutatását célozhatja egy kelet-közép-európai összehasonlító népköltészettan kidolgozása, valamint a régi magyar irodalom összehasonlító vizsgálata, mely a XVI-XVII. századi reneszánsz majd barokk főúri költészet – elsősorban Balassi és Zrínyi – lengyel és délszláv kontextusát térképezi fel, mivel „[*b*]*izonyos, hogy ez épp úgy nem volt nemzeti, mint a lantosoké*”.[520]

A különböző hátterű, Közép-Európáról gondolkodó értelmiségiek körében az osztrák-magyar közös múlt, a Habsburgok birodalmának négyszáz éve is merőben különböző megítélésben részesült. „*A Habsburg-együttes szétbomlásával egyre élesednek a nemzeti ellentétek* […], *s fölerősödésükkel valamiképp időszerűvé teszik a nemzetekfelettiség Habsburg-mítoszát; sőt, lassan-lassan, ahogyan az európai helyzet egyre zavarosabbá válik, úgy erősödik a nosztalgia a császári és királyi kor után, egyre többet siratják a régi szép időket*” – írja Claudio Magris a két világháború közötti korszak osztrák-német irodalmáról.[521] E tendencia a magyar urbánusok korabeli műveiben is megfigyelhető: Márai ’30-as, ’40-es évekbeli írásaiban néha ironikusan, néha megrendülten tekint vissza a „mély béke”, a „rejtettség” korszakára, míg Cs. Szabó *Doveri átkelés*re induló utazója Bécsben a Habsburgok erényeiről és az osztrák identitáskeresésről cserél eszmét a lovas szobrának talapzatáról lelépő Károly főherceggel az 1934-es nemzetiszocialista puccskísérlet árnyékában. „*A K. und K. világ legszenvedélyesebb és legfájóbb leírásai éppen akkor keletkeznek, amikor izmosodni kezd, sőt már meg is izmosodott a nácizmus, s többnyire éppen az olyan zsidó írók nevéhez fűződnek, mint Werfel vagy Roth.*”[522] Az olasz germanista állítását a magyar kultúrtörténet olyan alkotása példázhatja, mint Halász Gábor fájdalmasan nosztalgikus tónusú esszéje, az 1944-es év tragikus pillanatában született *Ferenczjózsefi idők*. A népi íróknál azonban mindeközben már-már a közép-európai térség múltjára is rávetül a hitleri birodalom árnya: számukra a Habsburgok által megteremtett bürokratikus kormányzati rendszerben is a német

[519] NÉMETH László, *Híd a Dráván* = N. L., *i. m.*, 686.
[520] *Uo.*, 687.
[521] Claudio MAGRIS, *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*, ford. SZÉKELY Éva, Budapest, Európa, 1988, 143.
[522] *Uo.*

birodalmi hódítás aspektusa és a német etnikai mozzanat hangsúlyos, műveikben nosztalgia helyett többnyire elutasító viszony uralkodik vele szemben. Németh László ítélete szerint a kárpát-dunai kis népek kapcsolatainak felbomlása is a Habsburgok uralmával vette kezdetét, a nacionalista eszmék csak betetőzői az elidegenedés folyamatának: „*Bécs tilalmaival és varázsával választotta el e népeket; maga felé terelt és elzárt egymástól. A Nyugatról másolt tizenkilencedik századi nacionalizmus pedig befejezte a szétválasztást. Kelet-Európa teli lesz sznob népekkel, akik félfranciáknak hiszik magukat, s elsőnek a szomszédok csőcselékében.*”[523] A szerző „Duna-Európájának” súlypontja is keletre tolódik, az Osztrák-Magyar Monarchia országaival szemben sokkal inkább Kossuth dunai konföderációs tervének közösségét értve alatta.

Már az eddigiekből is látható, hogy az útirajz jellemző műfajává vált a közép-európai identitásról való gondolkodásnak a két világháború közötti időszakban. A következőkben a „népi” és „urbánus” Közép-Európa narratívák működését vizsgálom e művekben.

4.3 Elveszett és visszanyert illúziók: Németh László, Fejtő Ferenc

Két széles műveltségű, az irodalom társadalmi szerepét kereső magyar értelmiségi indult útnak 1935 nyarán, hogy megismerje a szomszédos dunai országok valamelyikét. Németh László augusztus végén három írótársával, Keresztury Dezsővel, Boldizsár Ivánnal és Szabó Zoltánnal lehajózott a Dunán Giurgiuig, majd Bukaresten, Constanța és Erdély városain át néhány hét alatt bejárta Romániát. Vele szemben Fejtő Ferenc június végétől augusztus elejéig Jugoszláviában időzött. Zágrábi rokonlátogatást követően az Adriára utazott, és a szigetek, tengerparti városok közt hajózva beutazta Dalmáciát. Eközben mindkét író feltérképezte a megismert ország szellemi életét, kultúrtörténetét, s vezető értelmiségiekkel, művészekkel találkozva a földrajzi helyváltoztatással párhuzamosan jelentős szellemi utat is bejárt.

A közép-európai utazás és a szomszédos népekkel való kapcsolatkeresés mindkettőjük esetében egyszersmind az írói, értelmiségi pálya fordulópontját is jelzi. Németh László a hazai reform-várakozások meghiúsulása nyomán fordult a szomszédos Duna-menti ország és az ott élő magyar kisebbség sorsa felé. 1935 tavaszán a Gömbös miniszterelnöktől várt mélyreható közjogi és társadalmi reformok helyett a képviselőház feloszlatása és a korábbiakhoz hasonló nyílt szavazásos választás következett, a megelőzőeknél is több

[523] NÉMETH László, *Most, punte, silta* = N. L., *i. m.*, 691.

visszaéléssel, csendőrsortűzzel, az ellenzéki jelöltek és szavazóik megfélemlítésével.[524] A miniszterelnök ennek során Bethlen Istvánt és liberális-konzervatív híveit a kormánypártból kiszorítva, barátait és ellenfeleit egyaránt kijátszva nagyarányú győzelmet aratott – ugyanakkor végképp hiteltelenné vált a társadalmi reformok iránt elkötelezett népi értelmiségiek előtt, akik számára a gömbösi reformígéretek ezután már csak puszta szóvirágoknak tűntek. Mindeközben Magyarország nemzetközi megítélése és kapcsolata a szomszédos kisantant országokkal mélypontra jutott, mivel az 1934. októberi marseille-i királygyilkosság szálai Magyarországra is elértek.[525] Németh László megjegyzése szerint „[*a*] *világ levette rólunk a kezét, a kisebbségi magyarsággal ezután azt csinálhatták urai, ami jólesett.*"[526] Ilyen körülmények között vállalkozott a diplomáciai csatornákon jól előkészített „felfedezőútra" Keresztury Dezső kíséretében a magyar falukutató fiatalokból álló, s végül két főre olvadt csoport, melyhez az akkor már széles ismertségnek örvendő író, Németh László is csatlakozott.

A Romániába utazó népi írókkal szemben Fejtő Ferenc már jóval korábban elidegenült a korszak félfeudális-rendies Magyarországától: polgári származása ellenére a harmincas évek elején egyetemistaként bekapcsolódott az illegális kommunista mozgalomba, tevékenysége miatt elszenvedett közel egyéves börtönbüntetése után azonban – barátja, József Attila felismeréseitől is inspirálva – 1933-tól fokozatosan eltávolodott a marxista-leninista dogmatizmustól.[527] Az írói ambíciókat hordozó fiatal kritikus jugoszláviai utazása e folyamat egyik fontos állomását jelentette, melynek során világnézetének és értelmiségi identitásának újragondolására vállalkozott. Fejtő félszázaddal későbbi szavaival: „*Könyvemnek, azt hiszem, legaktuálisabb mondanivalója, hogy* […] *szakítottam egy világképpel, amely zsarnoki, tőlem idegen esztétikát és puritánságot akart rám erőszakolni. Visszatértem ahhoz, amit renegáltam: a szabad szellemhez. Az* Érzelmes utazás *lírai, szántszándékkal provokatív hangon megírt revíziója volt azoknak a meggyőződéseknek, amelyeknek hamisságára az ifjú Marx, Kautsky, Rosa Luxemburg, az ausztromarxisták, Jaurès és De Man tanulmányozása közben jöttem rá.*"[528] Mindeközben az utazót a személyes örökségeként felismert közép-európai hagyományok újrafelfedezése is segítette a totalitárius narratívától való szabadulásban.

---

[524] Vö. *Magyarország a XX. században: Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*, főszerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits, 1996, I, 91-94.
[525] *Uo.*, 86-87.
[526] NÉMETH László, *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 93.
[527] Vö. AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 27-39.
[528] FEJTŐ Ferenc, *Előszó az Érzelmes utazás új kiadásához, ötvenhárom év után* = F. F., *i. m.*, 12.

Németh László már ez év tavaszán született *San Remo-i napló*jában (1935) önkritikusan állapítja meg, hogy „*Középeurópa-gondolatom* [sic!] *itt-ott már dogma lett s még magam sem gondoltam egészen végig a tudomány feladatait, mely álmunknak, hogy Közép-Európa legyen, alája rakja az alapot: ennyire van.*”[529] Korábbi mulasztását pótolandó ugyanitt részletes tervezetet vázol fel, melynek három pontját a középkori királyságok: Lengyel-, Cseh- és Magyarország közös történelme; a térségben érvényesülő szellemi mozgalmak terjedési sajátosságainak vizsgálata; valamint a nyelvek, a népművészet és népszokások összehasonlítása jelenti. A *Magyarok Romániában* (1935) szerzője néhány hónappal később már kész programtervvel indul útnak. Az általa „Duna-gondolatnak” nevezett terv kifejtésére útirajza első fejezetében sort is kerít, miközben a Dunán úszó, „*Bécs után sóhajtó hajó*”,[530] fedélzetén különböző nemzetiségű utasokkal a Közép-Európa népeit összekapcsoló együttműködés jelképévé válik. „*Egy darab fennmaradt Osztrák-Magyar Monarchia*”,[531] mely önironikus anakronizmusával is humánusabb az őt felváltó, s a határfolyó két partján őrt álló agresszív kisállami nacionalizmusoknál. Az elbeszélő ugyanakkor finoman el is határolja magát a „K. und K.” nosztalgiától, mely, mint megjegyzi, „*az apáink idejében érvényes Duna-gondolat*” volt.[532] Ezzel szemben új közép-európai identitás kialakítását tűzi ki célul, melynek legfőbb vonása a nacionalizmusellenes és anti-totalitárius jelleg: a „*nemzetek fölötti belátás*” érvényesítése a totális német és szovjet-orosz birodalom közötti térben, illetve a „*közép-európai szocializmus*”, mint egyfajta időszerű magyar hivatás megvalósítása, és az „*európai vallás*” közvetítése a térségben.[533] Az útirajz során elbeszélt események azonban a továbbiakban az illúzióvesztés narratívájába szerveződnek, az elbeszélő ugyanis a román, illetve a romániai magyar társadalom különböző csoportjaival való megismerkedése során fokozatosan veszíti el e vállalkozással kapcsolatos reményeit. A bukaresti fiatal diplomaták nacionalista optimizmusuk, a parasztpártiak a gazdasági nehézségek és a román politika törvényei miatt nem rokonszenvezhetnek a kisebbségekkel, az értelmiségiek pedig nem látják értékét a vesztes magyarokkal való együttműködésnek. A kortárs román irodalom nagyságaként bemutatott Cocea ugyan egyetért a magyar író szavaival, de a vendég kételyekkel távozik tőle: „*egyre jobban gyanakszom, hogy meggyőződésem nem meggyőződéssel, csak lelkes, bohém vérmérséklettel találkozott*” –

[529] NÉMETH László, *San Remo-i napló* = N. L., *Európai utas: Tanulmányok*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1973, 739-740.
[530] NÉMETH, *Magyarok Romániában*, 23.
[531] *Uo.*, 20.
[532] *Uo.*, 21.
[533] *Uo.*, 22-23.

állapítja meg, a segesvári várlépcsőkön lefelé bandukolva.[534] A Kodolányi által megfigyelt paraszti gyökerű finn társadalomhoz hasonlóan a román középosztály is a népből jött, így Romániában is a rendies társadalomszerkezet hiánya jellemző: „*Nemcsak ember és ember áll közelebb a románságban, mint nálunk, de közérdek és hatalom is.*”[535] A romániai utazónak azonban azt is tapasztalnia kell, hogy a nagypolitika iránt közömbös finnekkel szemben a román elit tagjai „nagy nemzethez illően” akarnak élni megnagyobbodott hazájukban, a politikai-kulturális közösség megteremtését pedig a kisebbségek kiszorításával képzelik el. E cél megvalósításához a társadalmi pozíciókat uraló idősebb nemzedék számára a fennálló, demokratikus színezetű rendszer ideálisnak tűnik, mert „*ez felel meg a leginkább a bohém, élni, szerezni szerető középosztály természetének*”.[536] Aggasztó jel azonban, hogy a fiatal diplomaták Gusti professzor falukutató-népművelő munkája mellett a Vasgárda fasisztoid diktatórikus módszereitől várják a román parasztság nemzetté nevelését és a burjánzó korrupció visszaszorítását. Az elbeszélő lesújtó tapasztalatai alapján a német és az orosz impérium közé ékelt kis népek sorsközösségének gondolata mindenütt süket fülekre talált: „*A románság túl fiatal, és szegényebb egy tapasztalattal a kelleténél; a kiábrándító lecke még nem tanította meg ereje határaira, s így az a ráutaltság-érzés is hiányzik belőle, mely a közös Duna-akol melegét megkívántathatná.*”[537] Másrészről az utazónak azt is fel kell ismernie, hogy a romániai magyarság képviselői sem alkalmasak a közvetítő szerepre. Az elnyomott magyarság munkások, cselédek képében ugyan szinte mindenütt jelen van a városi román középosztály árnyékában, de ők élethelyzetüknél és műveltségük hiányosságainál fogva sem lehetnek fogékonyak a Duna-gondolat iránt. Az erdélyi nagyvárosok magyar értelmisége megosztott és a kisebbségi lét neurózisától szenved, a magyarság pozícióit pedig tovább rontja a nemzeti érdekeket monopolizáló dzsentrivilág és a zsidó nagytőkések élősködése. Az elbeszélő benyomása szerint az erdélyi magyarság visszaszorulása Trianon után tovább folytatódik; ennek jelképe a székelyek múzeumának kedvéért felkeresett Sepsiszentgyörgy, mely maga is egy „székely múzeum”. „*A legbizalomkeltőbb erdélyi város*” Marosvásárhely, ahol élő magyar nyelv, társasági élet és konyha várja az utazót, de a magaskultúra itt sem fejlődik, amit az elhagyott Teleki-könyvtár bizonyít.[538] Az erdélyi magyarság súlyos gondjai azonban végső soron visszavezetnek a hazai élet maga mögött hagyott problémáihoz, mivel Magyarország a politikai élet súlyos demokráciadeficitjével, megoldatlan társadalmi kérdéseivel nem tud a térség mintaadó országává és a határon túli magyar kisebbségek hatásos

[534] *Uo.*, 91.
[535] *Uo.*, 49.
[536] *Uo.*, 50.
[537] *Uo.*, 92.
[538] *Uo.*, 71.

érdekérvényesítőjévé válni: „*Harmincöt tavasza fölmérte a magyarságban levő megújhodó erőt, s ez a fölmérés a kívülről figyelő, nemzetiségi magyarokra kiábrándítóbb lehetett, mint ránk. A magyarság nemcsak hogy példaképpé nem tudott lenni, ami közép-európai múltja után számára az egyetlen modus vivendi, hanem mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor.*”[539] A kijózanító tapasztalatok nyomán a közép-európai utas elveit ugyan nem adta fel, „*a tejtestvériség jóakaratát*” mégis „*másképp hozta ki Biharkeresztesnél, mint ahogy Giurgiunál bevitte*”.[540] Az utazás elbeszélésének hangulati mélypontját – egyszersmind retorikai tetőpontját – a körösfői református templomban tartott istentisztelet felidézett képsora jelenti, mivel az utazó számára „*az Isten ott mutatta meg, mit akar e néppel*”.[541] A prédikációt komor elszántsággal, de az értelem- és érzelemnyilvánítás bármi jele nélkül hallgató kalotaszegi tatárarcú magyarok elsüllyedt népe az író tollán a nemzet metaforájává lényegül: „*Magyarság, halál és protestantizmus, én is úgy érzem, egyet jelentenek ma itt.*”[542] Nem véletlenül jellemezhette tehát Németh László művét kora „*legkínzóbb és legkeserűbb*” végkicsengésű útirajzaként az egykori útitárs, Szabó Zoltán.[543]

Németh Lászlóval szemben az *Érzelmes utazás*ra (1936) induló Fejtő Ferenc előzetes terv nélkül, inkább a helyváltoztatás felszabadító élményét keresve kel útra a gyerekkor tájai felé. Utazása mégis valóságos „sorseseménnyé” válik, melynek során az átélt események hatására „*az önazonosság mint az élettörténet foglalata meghasad és felnyílik*”, utat engedve az egyén életében lezajló rejtett értelemképződés folyamatainak.[544] „*Ha valaki most kérdezné meg tőlem, oroszosan, átmenet nélkül, hogy és mint állok magammal és a világgal, akkor körülbelül így felelnék neki, udvariasan, de határozottan: »Uram, úgy érzem, revideálnom kell a meggyőződéseimet. Ebben a pillanatban még nem is tudnám pontosan megmondani, miként szeretném revideálni s miért. Egyelőre inkább csak érzem, hogy megváltoztam.* […] *Olyan új meggyőződést szeretnék kiválogatni magamnak, amely a lehetőség szerint testemhez álljon, s ugyanakkor ne üssön el nagyon a társasági öltözettől sem.* […] *A bőrömből természetesen nem tudok kiugrani, s a felvetéseimet sem akarom teljesen elvetni. De módosítani akarom őket életem tanulságai szerint.«*” – elmélkedik az utazó Korčula szigete mellett hajózva.[545] Monológja eközben azt az élethelyzetet tárja elénk, amikor – Tengelyi László szavaival – „*azok a történetek, amelyekkel önazonosságunkat önmagunk és mások*

[539] *Uo.*, 94.
[540] *Uo.*, 86.
[541] *Uo.*, 100.
[542] *Uo.*, 99.
[543] SZABÓ Zoltán, *Vigasztalásul útnak indulunk…* = NÉMETH, *i. m.*, 247.
[544] Vö. TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, 43.
[545] FEJTŐ, *i. m.*, 153, 154, 155.

számára rögzíteni próbáltuk, helyreigazításra szorulnak. Ekkor, ha csak átmenetileg is, de elkövetkezik a meghasonlás, […] *az* önhasadás *pillanata. Hogy a magunk élettörténete elválaszthatatlanul összefonódik másokéval, és hogy önazonosságunkba kioldhatatlanul beleszövődik a másság, az sohasem bizonyul annyira félreismerhetetlen ténynek, mint éppen ebben a pillanatban*".[546] A narratív identitás válsága idején ugyanis addig háttérbe szorított identitáselemek törnek elő, zavart okozva, egyszersmind elősegítve az új önazonosság formálódását. Fejtő esetében a homogenizáló totalitárius narratívához kapcsolt identitás revízióját a családi kapcsolatok és a városi tér által felidézett, sajátként felismert közép-európai humanista örökség újbóli felfedezése segíti: „*Határozottan érzem, hogy más vagyok, mint tegnap, s egészen más, mint néhány hete, amikor eljöttem hazulról. Határozottan érzem, hogy minden véleményem megváltozott*" – szögezi le a dalmáciai hajóút során.[547] A személyes múltba tekintés a közösségi, családi tudattartalmak megszólaltatására révén az elveszett közép-európai idő- és tér-élménnyel szembesíti az elbeszélőt. Nem véletlen, hogy a homogenizáló ideologikus diskurzusok, a nacionalizmus és a marxista-leninista dogmatika felejtés-kényszerével szemben ható emlékezés központi narratív szervezőelvként szerepel Fejtő művében, miközben a családi dokumentumok, fényképek, rokonok által felidézett családtörténeti elbeszélések, mint egyfajta „oral history", valamint a városi tér kultúrahordozó mnemotechnikai tárgyai segítségével kezdi újraalkotni identitását. A személyiséget intellektuálisan és érzelmileg egyaránt magával ragadó emlékezés-újraalkotás folyamatának részét képezik a rokonok beszédmódját visszaadó idézett monológok és a családi események fikcionalizáló rekonstrukciói, melyek középpontjában korán elvesztett édesanyja alakjának régi levelekből és elbeszélésekből kibomló prozopopeikus felidézése áll.[548] A család, mint alternatív történetiséget hordozó közösség az *Érzelmes utazás*ban különösen fontos szerepet kap. Az elbeszélő leírása szerint például nagyapja a világosi fegyverletétel utáni időkben került Magyarországra, s a nemzeti elnyomatás éveiben alapozta meg a család polgári életformáját lehetővé tevő könyv- és lapkiadói karrierjét. A példa egyértelműen a holisztikus nemzeti metaforika és a társadalomtörténeti performatívum elkülönböződésére hívhatja fel a figyelmet. Gyakran a városi multikulturalizmus alternatív történelmeire, és azok felszámolódására való visszaemlékezés is a családtörténet narratívájára épül: „*A k…-i jövevények többsége, akárcsak nagyapám is, nyugatról jött, Ausztriából, Csehországból. Polgárosult emberek voltak, gyökértelenek, de tele hajlandósággal és készséggel, hogy gyökeret verjenek. Nemzetiségi hagyományaikról szívesen s fenntartás nélkül mondtak le.*

[546] TENGELYI, *i. m.*, 27-28.
[547] FEJTŐ, *i. m.*, 150.
[548] Vö. *Uo.*, 85-107, 111-124.

Magyarnak lenni annyit jelentett számukra, mint egy barátságos közösség tagjának lenni. A városka fejlődésének izgalmas tempójában, a liberális eszmék s gyakorlat mámorának gőzében elmosódtak a származási különbségek, a gyermekeik arca is, akárcsak az amerikai bevándoroltak arca, az őslakók vonásait vette fel. S jellemük is inkább a dzsentri hivatalnokság életmódja szerint alakult, mint az apai erkölcsbeszédek irányában."[549] Az identitások sokféleségének helyet adó városi terek – elsősorban Zágráb/Agram/Zagreb és Fiume/Rijeka –, valamint az „elvek és nyelvek" különbözőségét áthidaló családi kapcsolatok felidézése végső soron Közép-Európa múltba vetített utópiáját kelti életre. Az utazó azonban nem elégszik meg ennyivel; a saját hagyomány egyre táguló körei a múlt után a kortárs Közép-Európa időszerű kérdéseihez is elvezetnek. A sorsközösség felismerése és a kulturális közvetítés gondolata is eközben fogalmazódik meg benne: „*... itt élünk a szomszédságban, néhány órányira egymástól, s fogalmunk sincs, mit írunk, miről és hogyan, milyen az életünk, a küzdelmünk. Pedig voltaképp rokonok vagyunk, egyformán kis nemzet, egyformán tehetséges és tehetetlen, a töröktől, a Habsburgoktól és önmagunktól együtt, és éppúgy szenvedtünk, mint provinciális helyzetünktől*" – idézi fel az elbeszélő az egyik vezető horvát irodalmi folyóirat szerkesztőjéhez intézett szavait.[550]

A beutazott országok társadalmának analízisét mindkét szerző esetében meghatározzák saját szellemi preferenciái: Németh László az organikus paraszti kultúra, Fejtő pedig a XIX. századot idéző polgári optimizmus nyomait fürkészi, így az általuk ábrázolt világok szinte egymás ellentéteivé válnak. A romániai utazó két kor és két lelkiállapot: a szerves, ősi népi kultúra és a gyorsan terjedő, gyökértelen civilizáció összetorlódását látja maga körül. Mindezt pedig a magas kultúra önreflexiója kíséri, mivel a fiatal román értelmiségiek számára már megjelenik az élő népi kultúra átmentésének és a művelt rétegek világképébe való beillesztésének feladata is. E három, a nyugati világban egymástól rendkívül távoli tudatállapot a román társadalomban nem válik el élesen egymástól. „*A románság hódítóereje: valami benövő, elhatalmasodó életvirulencia*"[551] – írja, melyet nem csak a népi kultúra, de a paraszti társadalomból frissen kinőtt középosztály is hordoz: „*A nép gyermetegen romlatlan, s az úr gyermetegen romlott, annyira s úgy, amennyire csak a gyermek lehet.*"[552] E körülmények között a román városfejlődés is nélkülözi a polgári urbanitás nyomait: „*A Németországból a Fekete-tenger vagy Oroszország irányába utazó könnyen megállapíthatja a vonatablakból is: merre jártak századokkal előtte s merre nem e*

[549] *Uo.*, 98.
[550] *Uo.*, 82.
[551] NÉMETH, *i. m.*, 45.
[552] *Uo.*, 43.

parasztországokban kőfalemelő polgártársai. Giurgiuban például aligha jártak, s Bukarestben sem látszik meg a kezük nyoma.”[553] Ennek legfőbb bizonyítéka Bukarest szervetlen fejlődése, melyben a Tabánt idéző falusias kis utcácskák „*alaktalan szövevényét*”[554] az új Románia világvárosias bulvárjai tagolják, tíz-tizenkét emeletes kockaházaikkal: „*Mint nyugatról menekült rabszolgák állnak a meghitt utcácskák fölött – toronymamelukok, akiket az »új stílus« állított ide, hogy a főutakról egyre hátrább szorítsák a bennszülötteket.*”[555] Nemcsak a hagyomány nyugat-európai folytonossága hiányzik tehát, de az is, amit „*felénk, Közép-Európában szerényebben az átvételek folytonosságának nevezhetnénk.*”[556] A szerző a regáti románság és az erdélyi népek művészetének, alkotásainak szemlélete során San Remo-i olvasmányára, Frobenius *Schicksalskundé*jára támaszkodik, melynek segítségével „*az együtt jelentkező tünetekből a mögöttük levő életérzésre következtet*”.[557] Ennek köszönhető az egyes kultúrák szerkezetének belső ellentétpárokból építkező interpretációja (anya – apa; hang – nyelv; föld – nép), valamint az egymást váltó népeken át tovább élő kulturális javak és népeket magukhoz hasonító kultúrtájak gondolata, mely végigkíséri a romániai utazás elbeszélését. „*Frobenius kultúrái olyan növények, melyekben a táj emberi lehetőségei virítanak ki*” – jegyzi meg a német kultúrantropológus könyvét kivonatolva: „*Mintha nem is a nemzetek műve volna a táj, hanem a tájak virágoznának ki emberekben, intézményekben, istenekben*”.[558] A romániai utazó szemében az 5-6000 éves civilizáció nyomait hordozó Erdély is ilyen kultúrföld, mely minden korban magához hasonítja a hódítókat, a közös kultúrtalaj teremtette rokonság pedig vérrokonság nélkül is összeköti, közös sors részesévé teszi Erdély és a Kárpát-medence népeit. „*A magyarság középkori erősödésének Erdély a mértéke*” – állapítja meg; e gondolatmenet folytatása pedig a magyar nemzetteremtés kudarcával való szembenézéshez vezet: „*... Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítását, s mi eresztettük ki a kezünkből, amit meghódítottunk belőle.* […] *Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikussá vált.*”[559] A jelen és a jövő kérdése pedig az, hogy a románság fel tud-e nőni az általa belakott és a történelmi szerencse folytán birtokba vett tartomány örökségéhez; Románia sorsa tehát Erdély – jelenti ki az elbeszélő.

Az *Érzelmes utazás* narrátora mindeközben nyugatias középosztálybeli társadalmat, szinte érintetlen, ereje teljében lévő, optimista polgárságot talál Zágrábban. „*A gyárak*

[553] *Uo.*, 28.
[554] *Uo.*, 62.
[555] *Uo.*, 29.
[556] *Uo.*, 30.
[557] NÉMETH, *San Remo-i napló*, 696, 707.
[558] *Uo.*, 697.
[559] NÉMETH, *Magyarok Romániában*, 59.

füstölögnek, mindenfelé építkezés folyik, az élet pezseg és zajlik. Itt még van polgárság, ambiciózus, nevető, magabiztos, amely még nem futotta ki a formáját, nem akar tudni halálos ítéletéről, nem adja be a derekát, hanem könnyedén gazdagodik."[560] Az utcákon horogkereszt és sarló-kalapács – a polgári társadalom értékeinek tagadására épülő ideológiák jelképei – helyett mindenütt a horvát autonómiatörekvéseket képviselő nemzeti párt vezérének neve olvasható. „*Kemény jogász, polgár s épp polgárságában van varázsának gyökere*"[561] – jellemzi a horvát középosztály értékeit és érdekeit képviselő politikust, Vladko Mačeket a szerző. Az állandóan politizáló, nyüzsgő, nemzeti törekvésektől fűtött zágrábi középosztályi társadalom élete mintegy a magyarországi ellentéteként merül fel: „*Polgárfiúk voltunk, de a polgárságot csak a hanyatló, kicsinyes, tétova formájában ismertük*"[562] – jegyzi meg önéletrajzi vallomásában az elbeszélő. A zágrábi társadalom élete ezzel szemben a kollektív emlékezetet idézi fel: „*Ilyen lehetett az élet nálunk is békében, most legalább látom s megértem, miért sírják vissza a polgárok a szép időket, amelyek vissza nem térnek.*"[563] Zágráb utcái, terei, épületei, a város jellemző karaktere az elveszett közös közép-európai urbanitás újbóli felfedezésére biztatják az utazót: „*Osztrák város vagy, messze Ausztriától, tengerparti város, messze a tengerparttól, elég nagy, hogy el lehessen bújni benned s elég kicsi, hogy bájos lehess!*"[564] A megszemélyesített városhoz intézett önéletrajzi monológ, akárcsak a szülőváros, „K." – azaz Nagykanizsa – század eleji nyüzsgő társadalmi életének felidézése a polgárság közös emlékezetébe oldja az elbeszélő hangját: „*Talán ez az idő volt a város fejlődésének csúcspontja. Egyik ünnepély a másikat váltotta fel, banderiálisok lova nyomán porzott az utca, soha még annyi bál, annyi farsangi mulatság, olasz lókupecek bő köpenyeit fújja az utcákon a szél, a néppárt s a kormánypárt fehér és vörös tollas hívei szurkálják egymást, a piacokon – mert egy piac nem is elég már – szekér szekér hátán, gabonakereskedő családok földbirtokosokká kövérednek, egyik gyarmatáru-kereskedő kontorjából tengeri hajókat kormányoz, muraközi horvát parasztok alkudozásától visszhangzanak a boltok, vidéken elsőül bevezették az ívlámpákat, emeletes házak épülnek s egyre több boltot vágnak a házak falaiba; amint a rómaiak idejében hétfelé ágaztak el a kereskedelmi karavánok útjai, most is hétfelé fújtat a vasút s hétfelől hoz embert és árut.*"[565]

A két utazó vezető értelmiségiekkel való találkozásai, s a belőlük levont tanulságok az útirajzok eddigiekben ismertetett narratív struktúrájába illeszkednek. Németh László Coceával

[560] FEJTŐ, *i. m.*, 70.
[561] *Uo.*, 74.
[562] *Uo.*, 159.
[563] *Uo.*, 71.
[564] *Uo.*, 27.
[565] *Uo.*, 100-101.

folytatott lelkes eszmecseréjének elbeszélése a fent idézett kételyekkel zárul, a Gusti professzor irányítása alatt álló falukutatók munkája pedig a két kultúra, a román és a magyar áthidalhatatlannak tűnő távolságára emlékezteti az elbeszélőt. „*... ha a mi vezetőnket a közismert magyar tudóstípussal szembeállítom, épp ez a legfeltűnőbb: mi, mihelyt lehet, a betűbe, elméletbe, rendezésbe vesszük be magunkat, szinte belebújunk a tudományba, ő tudományosdit játszik, s a tanulmány és ismeret csaknem mellékes a játék élvezete mellett.*”[566] Míg e találkozások összességében tehát az illúzióvesztés egy-egy újabb szintjét jelentik a romániai utazó számára, addig Fejtő könyvében az önazonosság keresésének és formálódásának állomásait jelzik a kulturális másság feltáruló tapasztalatai. A gyanakvó, kérdésekre nem felelő Miroslav Krležával vívott szellemi párbaj a párbeszéd szükségességére, a horvát író Ady-esszéje pedig – már Németh László ismertetése előtt négy évvel – a nagy nyugatos költő közép-európai jelentőségére, az életművében kifejeződő, s Krleža által felismert „*közös dunai sorsra*” ébreszti Fejtőt.[567] A radikális politikai nézeteket valló szerb festővel, P. D.-vel való dalmáciai találkozás ezzel szemben saját egykori forradalmi nézeteivel, s a tőlük való eltávolodásával szembesíti, amihez a kései utószó további érdekes adalékot nyújt. Az 1989-es Fejtő már azt is leírhatta, hogy a sejtelmes monogram a pécsi születésű Petar Dobrovićot, azaz Dobrovits Pétert (1890-1942) fedi, aki Dél-Magyarország első világháborút követő szerb megszállása idején vállalt politikai szerepe, elsősorban a rövid életű Baja-Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság (1921. augusztus 14-21.) élén betöltött elnöki funkciója miatt kényszerült emigrációba.[568] A forradalmár művésszel való találkozás és nézeteinek határozott elutasítása akár a magyarországi forradalmi félmúlttal való számvetés lehetőségét is magában hordozhatta az értékeit újrafogalmazó Fejtő számára.

A két útrajzot áttekintve láthatjuk, hogy mindkét szerző saját kérdésére kapott választ Közép-Európától. Értékpreferenciáik a régió kultúrtörténetének, társadalmának más-más vonásait állítják előtérbe, miközben kérdésirányuk különbözősége más-más Közép-Európa-élménnyel szembesíti őket. A Németh László-i „Megvalósítható-e a Duna-gondolat?” kérdésére érkező felelet tagadó. Valószínűleg az utazó frobeniusi kultúrmorfológiai szemléletének is köszönhető, hogy románság és magyarság kultúrájában szinte tökéletes ellentétpárokat fedez fel. Székely és román építkezés, népi kultúra és népszokások különbségei, valamint az eltérő emberi személyiségtípusok a néplélek különbözőségére utalnak – így a régió népeinek szellemi közössége is megkérdőjeleződik: „*Nyugat-Európa felől nézve Kelet-Közép-Európa népeiben sok egyezőt lehet találni, de ha az ember közelebb*

[566] NÉMETH, *Magyarok Romániában*, 81.
[567] FEJTŐ, *i. m.*, 125-127; Vö. NÉMETH, *Krleža Adyról* (1939) = N. L., *i. m.*, 679-81.
[568] Vö. FEJTŐ Ferenc, *Előszó az Érzelmes utazás új kiadásához, ötvenhárom év után* = F. F., *i. m.*, 14.

hajol hozzájuk, ez a »közös«: szinte teljes ellentét."[569] A szerző ezzel pedig lényegében a dunai sorsközösséggel foglalkozó esszéiben foglaltak tagadásához jut el. Az útirajz utolsó, 16. fejezetében csap a legmagasabbra az önvád – melynek fokát utóbb maga az író is túlzónak találhatta, ugyanis a mű későbbi kiadásaiból hiányzik ez a szövegrész.[570] A korabeli recenzensek általános véleménye szerint azonban az utazó sokkal inkább saját kiábrándultságát vetítette ki az erdélyi magyarság életére, amit a visszatekintő Gáll Ernő is megerősít: „*Ha viszont Németh László kevesebb fenntartást tanúsít bizonyos irányban, akkor több reményre jogosító kezdeményezésről számolhat be, s több olyan emberrel találkozik, aki fogékony a hídkoncepció, illetve a Duna-gondolat iránt.*" Ezzel párhuzamosan pedig „[*e*]*gyrészt a Duna-gondolat a múltban sem állt távol a haladó román társadalompolitikai törekvésektől, másrészt a korabeli demokrata-humanista román írástudók között is több készség volt a közeledésre, mint amennyit a csalódott Németh László észrevett.*"[571] Ezzel szemben a Fejtő *Érzelmes utazás*ából kibontakozó „Átélhető-e még az európai kultúra öröksége Közép-Európában?"; illetve „Lehetséges-e egy (közép-)európai hagyományokon alapuló hiteles, korszerű identitás megalkotása?" kérdésekre igenlő válasz érkezik. „*Azon veszem észre magam, hogy lassan és botorkálva már szerkesztgetem is a felszín alatt a világszemléletet, amelyre szükségem van*" – állapítja meg az elbeszélő utazása vége felé közeledve.[572] „*Azt hiszem, megértettem a nyugati szellemet, amelynek titka éppen ez az egyensúly a romboló és építő magatartás között.* […] *Polgár vagyok, mert kissé szeretem ellenségeimet, többre becsülöm a vitát a tannál, s csak olyan szellemi rendben érezném magamat egészen jól, amely a kételkedés szabadságát törvényesen biztosítaná. S hogy mégsem igyekszem megszabadulni a »szegények« problémáitól, hogy az őket ért bántalom mindig felháborít s hogy olyan állapot kodifikálásáért akarok küzdeni, amelyben őket joggal semmi bántalom nem érheti – azért van, mert magam is megkóstoltam az élet bizonytalanságát, amely természetes kosztjuk s nem kérek belőle se magamnak, se másnak.* […] *A magam útját szeretném járni, mely az övékkel néha összefut, néha párhuzamos s máskor szerteágazik. Mellékösvény lesz, s legfőbb előnye, hogy magamnak kell még csak vágnom. Röviden: polgár vagyok és szocialista*" – foglalja össze az európai humanista örökség és szociális részvét szintézisébe vetett formálódó hitét az utazó.[573] Jellemző az is,

[569] NÉMETH, *Magyarok Romániában*, 83.
[570] A 16. fejezet szövegét a hivatkozott kiadás függelékben közli. Vö. NÉMETH László, *Magyarok Romániában*, 382-384.
[571] GÁLL Ernő, *A kelet-európai „tejtestvériség": adottság és vízió* (1980) = NÉMETH László, *Magyarok Romániában*, 277, 278.
[572] FEJTŐ, *Érzelmes utazás*, 165.
[573] *Uo.*, 166-167.

hogy Fejtő ekkoriban, valószínűleg úti élményeitől is inspirálva kezd érdeklődni a közép- és kelet-európai népek sorsközösségének irodalmi és társadalmi kérdései iránt, amit a következő évek esszéi, kritikái jeleznek – hogy végül 1949 után, franciaországi emigrációjában a nyugati világ egyik legjelentősebb Kelet-Európa-kutatójaként teljesítse ki pályáját.[574]

„*Van-e még álom Közép-Európáról?*" – tette fel a kérdést bő fél évszázad múltán azonos című esszéjében Konrád György.[575] A válasz voltaképpen már a két világháború közötti utazók műveiből is kiolvasható: Közép-Európa élménye attól függően válhat valóságossá, milyen kérdéssel fordulunk felé. A Márai, Németh László, Cs. Szabó, Fejtő művei által fémjelzett két világháború közötti magyar nyelvű utazási irodalom alkotásai végső soron azt bizonyíthatják, hogy a nemzeti diskurzusok különbségében álló, felejtésre ítélt közép-európai identitás visszanyerhető. A kulturális régió alternatív, nemzeti civilizációk által elfedett történetiségének hordozója lehet a népi kultúra (Németh László); illetve a város és a benne élő családok múltja (Fejtő Ferenc) egyaránt. Újrafelfedezése a „nagy narratívák" önkénytelenül is ható fel nem ismert előítéleteivel való számvetést, a múlt és a jelen kisebbségi létformái, alternatív történetiségei iránti nyitottságot, s gyakran nem kevés intellektuális bátorságot is kíván.

5. Epilógus (1946-47)

5.1 Egy korszak vége

Az 1920-as, '30-as évek fiatal nyugati értelmiségére jellemző utazó életformának az újabb világégés vetett véget. A „vándorévek" utazási kultúrája a háborús határzár feloldása után sem éledt újjá, melynek hátterében különböző okokat találhatunk.

Egyrészt az 1947-48-as évektől kibontakozó hidegháború légköre a „szabad világ" országaiban sem kedvezett a külföldi politikai és társadalmi alternatívák keresésének. Másrészt az '50-es évektől az erősödő dekolonizációs mozgalmak is nehezítették a nyugatiak utazását, akik elvesztették a brit, francia vagy amerikai útlevél nyújtotta korábbi privilegizált

[574] Lásd elsősorban: FEJTŐ Ferenc, *Virtuális Közép-Európa, harmadik humanizmus*, Szocializmus, 1935/6, 279-280; *Horatius vagy Voltaire?*, Szocializmus, 1935/12, 557-561; *Megjegyzések egy magyarnyelvű cseh könyvhöz (Karel Čapek: Hordubal)*, Szocializmus, 1936/1, 40-42; *Sziget és tenger*, Nyugat, 1936/3, 216-223. Vö. AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika: Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 162-173.

[575] KONRÁD György, *Van-e még álom Közép-Európáról?* = K. GY., *Európa köldökén: Esszék 1979-1989*, Budapest, Magvető, 1990, 153-183.

helyzetüket a felszabaduló, korábbi gyarmati területeken, miközben a harmadik világ politikai és gazdasági menekültjeinek Európa és Észak-Amerika fejlett országai felé tartó áradata mind nehézkesebbé tette a nyugati utazók ellentétes irányú mozgását. A két háború közti évek utazó írói Peter Fleming szavaival mindezt együttesen a horizont szűküléseként élték meg.[576] „*Utazó napjaim elmúltak, és nem hiszem, hogy sok úti könyvet fogok látni a közeli jövőben*" – állapította meg az útirajzaiból szerkesztett antológia előszavát író, s eközben saját és nemzedéktársai ifjúságával is számot vető Evelyn Waugh már 1945-ben: „*Nincs tér turisták számára a »hontalan személyek« földjén. Azt hiszem, soha többé nem léphetünk idegen földre hitellevéllel és útlevéllel (ami maga volt az első halvány árnyéka annak a hatalmas felhőnek, mely beburkol minket), és nem érezhetjük a nyitva álló nagyvilágot magunk előtt.*"[577]

Magyarországra, illetve Kelet- és Közép-Európa többi, szovjet megszállás alatt álló országára eközben leereszkedett a vasfüggöny, az utazó írók két világháború közötti nemzedékét pedig szétzilálta a történelem. Többen a világégés áldozatául estek (Hevesi András, Szerb Antal, Halász Gábor), mások Magyarország szovjetizálása nyomán kényszerültek hamarosan emigrációba (Márai Sándor, Ignotus Pál, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc). Cs. Szabó már 1935-ben írt esszéjében a „vándoréveket" búcsúztatta, de ő és életben maradt nemzedéktársai valójában csak ekkor vettek végképp búcsút fiatalkoruk utazó intellektuel létformájától. Mindezen körülmények nyomán a korábbi évtizedek gazdag utazási irodalma itthon sem talált folytatásra; az 1946-48 közötti évek magyar útirajzai egy korszak és egy műfajtörténeti hagyomány epilógusát képviselik.

A koalíciós kormányzás éveinek pillanatnyi szabad légkörében napvilágot látott művek szerzői jellemzően a korábbi évtizedek utazó írói közül kerültek ki, akik a háború után romjaiból újjáéledő Európa szemléjére indultak. Az ekkor született két legjelentősebb útirajz, Illyés Gyula *Franciaországi változatok* (1947), illetve Márai Sándor *Európa elrablása* (1947) című műve egy – részben legalábbis – közös nyugat-európai utazás emlékeit foglalja össze, melyre egy svájci alapítvány meghívása nyomán kerülhetett sor. A Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés a genfi magyar könyvtár vezetőjeként tevékenykedő Hubay Miklós közbenjárására 1946-47 fordulóján magyar írókat és képzőművészeket látott vendégül több hónapos pihenésre a háborús pusztítástól érintetlen alpesi országban. A

[576] Vö. Bernard SCHWEIZER, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s*, Charlottesville, University Press of Virginia, 2001, 14.

[577] „*My own travelling days are over, and I do not expect to see many travel books in the near future.* […] *There is no room for tourists in a world of »displaced persons«. Never again, I suppose, shall we land on foreign soil with letter of credit and passport (itself the first faint shadow of the great cloud that envelops us) and feel the world wide open before us.*" Evelyn WAUGH, *When the Going was Good*, Harmondsworth, Penguin Books, 1959, 9.

meghívottak – Márai és Illyés mellett Cs. Szabó László, illetve Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Pátzay Pál, Szőnyi István és Szüts László – 1946 novemberében együtt indultak útnak a romos Budapestről az Arlberg-expresszel. Útjuk azonban néhány hetes svájci pihenés után különböző irányokba vezetett: Márai Olaszországba utazott, Rómát és Nápolyt felkeresve itt érte az újév is, majd vízkereszt után néhány napra Genfbe visszatérve az ifjúság színtere, Párizs felé indult, ahonnan csak februárban tért haza. Illyés eközben Cs. Szabó társaságában felkereste a Brissagóban élő emigráns filozófust, Babits egykori barátját, Szilasi Vilmost, majd szintén Itáliába utazva a római Magyar Intézet vendégszeretetét élvezte. Végül az ő útjuk is Párizsba vezetett, ahol 1947 februárjában a második világháborút hivatalosan is lezáró európai békeszerződések aláírásának szemtanúi lehettek.

Az utazás lehetőségét korabeli naplófeljegyzéseik szerint hasonló szkepszissel fogadták a meghívottak: „*Úgy álltam rá erre az útra, hogy nem hittem benne. A rom-Pestből (és a rom pusztából) még egyszer Zürich. Genf, Párizs? A rom jelenből még egyszer vissza a lebombázhatatlan ifjúságba?*" – teszi fel a kérdést önmagának Illyés, jelezvén hogy az alig remélt, sok éves háborús bezártságot követő földrajzi helyváltoztatás számára egyszersmind az időbeli utazás ígéretét is hordozta.[578] „*Megírom a választ és elgondolkozom. Lehet, hogy nem lesz semmi a meghívásból, valamilyen alvilági alak elgáncsolja. Túl szép lenne*" – jegyzi meg ugyanekkor a kultuszminisztérium levelét kézhez vevő Márai.[579] Majd pár tucat oldallal később még nagyobb rezignációval állapítja meg: „*Nincs már kedvem ehhez a svájci úthoz; nem tudom, megyek-e, vagy sem;* […] *– nincs kedvem semmiféle közösködéshez, nincs kedvem beülni ugyanabba a kupéba ezekkel az emberekkel. Utazzanak és viruljanak. S ha mégis elmegyek, az már csak demonstráció lesz, nem utazás.*"[580] A vonaton azonban – kénytelen-kelletlen – találkozott a két író, akiknek imázsát szinte egymás antitéziseként építette fel a korábbi évek irodalmi- és sajtónyilvánossága. „*Az írói szerepek két végpontját képviselte Illyés és Márai*" – állapítja meg monográfiájában Széchenyi Ágnes, utalva rá, hogy a két író a '30-as, '40-es évek népi illetve urbánus értelmiségi köreinek szinte ikonikus alakja volt.[581] Ortutay Gyula 1939 táján papírra vetett, s nem minden elfogultságtól mentes naplófeljegyzése szerint „*Szerb Tóni, Hevesi Bandi, Cs. Szabó valami megmagyarázhatatlan rajongással tekintettek Máraira, mondatait, tételeit cikkeikben, magánbeszélgetésekben egyre-másra idézték, és mulatságos volt figyelni, hogy társaságban mennyire lesik Márai tanítását.*"[582]

[578] ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946-1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 118.
[579] MÁRAI Sándor, *A teljes napló: 1946*, Budapest, Helikon, 2007, 266.
[580] *Uo.*, 309-310.
[581] SZÉCHENYI Ágnes, *Lélegzetvétel: Válasz 1946-1949*, Budapest, Argumentum, 2009, 32.
[582] ORTUTAY Gyula, *Napló: 1. kötet, 1938-1954*, Pécs, Alexandra, 2009, 34.

Hasonló észrevételeket ugyanakkor a *Pusztulás* (1933) botránya és a *Puszták népe* (1936) zajos sikere óta széles körben bálványozott – s Fejtő Ferenc által épp ezért „világnézeti poligámiával" vádolt – Illyéssel kapcsolatban is tehettek a kortársak.[583]

A két író esetében mindezek után az 1945-ös fordulathoz is alapvetően más tapasztalatok kapcsolódtak, s a politikai-társadalmi változások szinte csak növelték a köztük fennálló távolságot. Illyés határozottan *felszabadulásként* élte meg a háború végét, mely az úri Magyarország letűntével a parasztság felemelkedését, a „nép" képviseletében megszólaló egyre tekintélyesebb költő, irodalomszervező és közéleti ember számára pedig a várva-várt „nagy szerep" lehetőségét ígérte.[584] „*Szaporodnak az előre köszönők. Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alám, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a debreceni nemzetgyűlés színe előtt Rákóczival, Kossuthtal, Petőfivel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget*" – jegyzi fel naplójában, a kommunista kultúrpolitikus 1944 végén elhangzott szavaira reflektálva.[585] Vele szemben a polgári értelmiségi származású Márai és Cs. Szabó számára sokkal inkább csak „*Szabadulás*"-t jelenthetett a háború befejezése, mint a regényíró egyik korabeli, Budapest ostroma idején játszódó művének címe is sugallja. Szabadulást a pusztító háborútól és a „*feudális-fasiszta világ neobarokk cikornyásságától*", miközben a történelem színpadáról lelépő „keresztény úri középosztály" helyét átvevő, felemelkedő rétegek képviselőit és értékrendjét, „*az újfajta demokratikus rangtartást*" ugyancsak idegenül szemlélték.[586] Erről tanúskodnak Márai naplójának korabeli feljegyzései; egy óbudai kiskocsmában 1946 őszén lezajlott jelenetet például így idéz fel: „*Tíz óra felé, mikor már menni készülök, megérkezik egy államtitkár társaságában a miniszterelnök. Nagy Ferenc a neve, paraszt, negyven év körüli ember. Rokonszenves, nyugodt és szerényen méltóságteljes fellépésű*" – állapítja meg, majd nem sokára hazafelé indulva felidézi, hogy a könyvnap alkalmával a kisgazda politikus kormánya tagjaival és a köztársaság elnökével egyetemben messze elkerülte kiadója sátrát, „*mert mi »polgári« írók és könyvkiadó vagyunk, s buzgón sürögtek a divatos, alkalmi pártocskák könyvesei között.* […] *Ilyen volt a múlt, mikor a feudális fasiszta világ nagyfejűi lapító elkerüléssel settengtek körülöttünk; ilyen a jelen. S ez nincs jól így, de még mindig jobb,*

[583] Vö. FEJTŐ Ferenc, *Világnézeti poligámia, avagy felsülésem Illyepusztaival* = F. F., *Szép szóval*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992, 82-86. [Eredetileg Gerson du Malheureux álnéven, Szép Szó, 1938. szeptember-október, 38-42.]
[584] Vö. SZÉCHENYI Ágnes, *i. m.*, 23-25.
[585] ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929-1945*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 349.
[586] MÁRAI Sándor, *A teljes napló: 1946*, Budapest, Helikon, 2007, 316.

mintha kompromisszumot kötnék a pillanat tüneményeivel" – vonja le a következtetést mindebből a maga számára.[587]

A két író korabeli naplófeljegyzései között egymásra vonatkozó elmarasztaló ítéleteket sem nehéz találni. Illyés 1946 januárjában, Márai ekkoriban publikált *Napló*ját olvasva veti papírra írótársára vonatkozó véleményét: „*Márai* Napló-*ja. Minden együvé van hordva benne, ami egy nagy író lelkületére jellemző – egy adótiszt képzelete szerint. A nagy író a hazáért aggódik, a nagy író érzi a felelősségét, a nagy író művén töpreng, a nagy író küzd a művel, a nagy író ingujjra vetkezik. Mindez megfelelő elosztásban és vegyítésben, a végzet és egy gondos szakács utasításai szerint. S ilyenféle mondatok: »Mikor apám meghalt, kimentem a folyosóra, s cigarettára gyújtottam. Mikor fiam meghalt, szintén rágyújtottam. Úgy látszik, erős dohányos vagyok.«*"[588] Majd ugyanott: „*A zseni egy adag tehetség és két adag szorgalom – Márai kedvenc Goethe-idézete. De ő hovatovább csak a szorgalomra nézett. S pláne, azt hitte, a szorgalom a teleírt lapokat jelenti.*"[589] Illyés legfőképpen a valódi, kirobbanó tehetség hiányát leplező hatásvadász modorosságot veti írótársa szemére, akinek műveiben leginkább csak szorgalmas „iparos munkát" lát. A novemberi közös útra kelés idején azonban már kissé enyhültebben tekint az urbánus ideálra: „*Nem tisztelem Márai álláspontját; magatartását (a személyi részt) annál inkább tisztelem. S ebben is legjobban a hűségét, ahogy megáll a* Kassai polgárok-*nak már csak az ő képzelete őrizte – s tán csak képzelete alkotta – várfokán, mialatt a falak alján a képzelete nemesítette táborban zajosan folyik már nem is az áru-, hanem a lélekcsere, de az is a láncolás legvigasztalanabb szabályai szerint.*"[590] Márai mindeközben még ennyit sem enged meg Illyésnek. Írótársával a kultuszminisztériumban találkozva így jellemzi őt: „*Illyés a legszomorúbb emberi jelenségek egyike, akivel a magyar irodalomban találkoztam. Ez a tehetséges, értelmes paraszt nem bír hiúságával; a nemzet őrangyalának érzi magát, a haza szeráfjának; a valóságban csak egy harácsoló szabadcsapat regöse. Keserves ébredése lesz. Kár érette.*"[591] Néhány lappal később elhűlve állapítja meg, hogy írótársa olyan verset publikált, „*melyben a Parasztpárt prominenseinek családnevét szedte rigmusba. Szomorú kép: egy költő, aki tallózó bandavezérek nevével ékesíti fel verseit.*"[592]

Illyés és Márai korabeli műveit áttekintve tapasztalhatjuk, hogy az írói megszólalás jellemző formái is szinte szöges ellentétet mutatnak, ami kettőjük esztétikai normáinak, valamint írói szerep-, és irodalom-felfogásának gyökeres különbségét jelzi. Illyés ekkoriban

[587] *Uo.*, 269-270.
[588] ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946-1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 7-8.
[589] *Uo.*, 8.
[590] *Uo.*, 120-121.
[591] MÁRAI Sándor, *A teljes napló: 1946*, Budapest, Helikon, 2007, 267.
[592] *Uo.*, 281.

született költeményeiben – többek között a Márai által felemlített *Teremtmény* című versben is – a képviseleti beszédmód szónokias „mi”-jével szól a nemzet előtt álló feladatokról: „*Kerengtünk és összeálltunk, / összeállt egy gondolat, / tapadt, szakadt, állt, iramlott, / lelt akadályt és utat; / mint az ősi tengermélyből / egy szép teremtmény: a népből / színreszállt egy akarat.* […] *Mindegy, merre menne Darvas, / Kovács, Farkas, Erdei: / árkon árvul (köztük én is), / ki nem e lényt követi, / őt, ki vádló és ki bíró / s levet, mint bőrét a kígyó, / mihelyt szűk lettél neki. // Vezér vagy te, Veres Péter? / Leghajszoltabb szolga vagy!*” A népi író hangja immár nemcsak az elnyomott parasztságé, hanem a felszabadult nép, mint kollektivitás erejével szól, melynek a parasztságból felemelkedett újdonsült vezetők is egyenrangú tagjai, „vezérei” és „szolgái” is egyúttal. Mindeközben „*Illyés azzal, hogy oly erővel képviselt egy álláspontot, abba a látszatba került, mintha tagadta volna a másikat*” – jegyzi meg Széchenyi Ágnes.[593] Ez lehetett a fő oka Márai azon meggyőződésének, mely szerint az ideológus költő és az őt követő népi írók magatartása hibás, tevékenysége pedig káros a magyar irodalom, kultúra jövőjére nézve, mert „*amikor vakon és esztelenül* pozitívek *a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek* pozitívek *lenni a magyarság egésze iránt.*”[594] Máskor azonban ennél is tovább megy, olyan nyilvánvalóan túlzó megállapításra ragadtatva magát, mely szerint „*Illyés és mind a népi írók szomorú, veszedelmes s a magyar műveltség egésze számára tragikusan káros magatartása nem magyarázható mással, mint a rablási ösztön és az irigység kóros elhatalmasodásával.*”[595] A népboldogító eszmékkel szemben mindvégig szkeptikus Márai következetesen „csak” író akar maradni: „*Ha még élek egy ideig, s itthon élek, lassan csakugyan idegenforgalmi látványosság lesz belőlem: egy író, aki irodalommal foglalkozik*” – jegyzi meg, szokásos fanyar öniróniájával.[596] Márai a népi írók által legitimált új elit felemelkedésében is a „tömegek lázadásának” egy újabb szintjét látja, miközben a párbeszéd lehetőségének csökkenésével prózájában mind inkább a narrátor monologikus magánbeszéde válik meghatározóvá. Lőrinczy Huba észrevétele szerint már „*az 1943-ban megjelent* Füves könyv*től kezdődően a diárium veszi át az imaginárius főszerepet Márai oeuvre-jében. E műfaj felelt meg a legjobban a szerző személyiségének, léthelyzetének, alkotói hajlandóságainak. Az önmagába, fátumába falazódó lélek számára mind adekvátabb megszólalási forma lett a monológ…* […] *Ne essék félreértés: Márai naplói és szépprózája*

[593] SZÉCHENYI Ágnes, *i. m.*, 36.
[594] MÁRAI, *i. m.*, 270. [Kiemelések a szerzőtől.]
[595] *Uo.*, 276-277.
[596] *Uo.*, 278.

között nincs semminő műfaji kapcsolat. Az viszont korántsem véletlen, hogy a diáriumokban egyeduralkodó monológforma mind nagyobb szerephez jut az epikában is."[597]

A két író esetében a nyugati utazásnak is más a tétje: a mind magányosabb Márai számára a kiállás, a „demonstráció"; ezzel szemben a megbízatás Illyésnek, aki elutazásuk előtt azt a feladatot kapta Keresztury Dezső vallás- és közoktatási minisztertől, hogy „*Magyarország külföldi kulturális kapcsolatainak megerősítésére*" használja a nyugati országokban töltött időt.[598] A Svájc felé száguldó vasúti kocsi realitása néhány órára mégis egy légtérbe kényszerítette a látens ellenfeleket. A vonatfülke Illyés felidézte körülményei már-már egy ökölvívó mérkőzés helyszínére emlékeztethetik az olvasót: „*Az urbánus és népies vitát (mert a szappanbuborékban is ez forog) persze egy harminchat órás vitaéjszaka sem dönti el. Az sem, hogy egyedül vagyok, akibe a népiességnek szánt minden nyilat bele lehet lőni.* […] *A játszma nem könnyű. Márai ül velem szemben, olyan remek kibicek gyűrűjében, mint Ferenczy Béni, Pátzay, Czóbel, Cs. Szabó, Szücs* [sic!], *Szőnyi…*"[599] Az első pengeváltások után mégis oldódik a feszültség, amint az írói munka közös „szakmai" kérdéseire terelődik a szó. Az együtt töltött hetek közös élményei pedig idővel az egymás iránti emberi szolidaritás érzéseit is képesek felébreszteni az ideológiai ellenfelekben. Márai kölcsönadja Illyésnek Gide *Napló*ját, sőt a népi író jegyzeteiben azt az esetet is megörökíti, amikor gyengélkedése idején írótársa gyümölccsel, cigarettával, cukorral látja el szállodai szobájában.[600]

Összességében tehát hasonló emberi és írói tapasztalatok, valamint alapvetően eltérő politikai-esztétikai előfeltevések jellemzik Illyés és Márai 1946-47-es nyugat-európai utazását. Miként hatnak mindezek a párhuzamosan születő útirajzok szemléletére, narrációjára, illetve a műfaji keretek átalakulására? Hogyan töltik meg az utazók a számukra hagyományos műformát egy gyökeresen megváltozó világ tapasztalataival? Olasz Sándor az útirajzát író Illyés záró mondataira – „*Nyugodt vagyok. Egy szívós és nyugodt nép fia vagyok, amelynek nem kis pajzsa a derű*" – hivatkozva megállapítja, hogy meghatározó „[*a*] *derű Illyés könyvében, olykor mélységes pesszimizmus Máraiéban.*"[601] A hiteles elbeszélői identitásformák és a romjaiból újraalkotandó Európa képének keresése azonban ennél némiképp összetettebb problémát sejtet. Mindezt pedig egy harmadik nézőponttal is kiegészíthetjük, hiszen tovább színezi a képet Cs. Szabó *Hunok Nyugaton* (1962-68) című

[597] LŐRINCZY Huba, *„… a nyugati szellem mély válságon esik át…": Európa elrablása* = L. H., *Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék, tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 325-326.
[598] ILLYÉS, *i. m.*, 189.
[599] *Uo.*, 120.
[600] *Uo.*, 128, 141.
[601] OLASZ Sándor, *Európa elrablása: Mítoszok és mítoszrombolások*, Forrás, 2010/4, 24.

kései írása, melyben a londoni emigráns Illyéssel közös útja felelevenítésére, egyszersmind a *Franciaországi változatok* kontúrjainak újrarajzolására vállalkozik húsz év távlatából.

5.2 Búcsú Európától: Márai Sándor

„*E héten tehát Svájcba utazom. Különösebb kedv és meggyőződés nélkül. Ez még nem az én utam, nem »az az út«…*"

„*Hét éve és két hónapja nem jártam külföldön. E hét év alatt történt egy és más velem és bennem is, a világgal is. Ha össze akarnám markolni egy tenyérbe, amit e hét esztendő alatt tapasztaltam, csak ezt mondhatom: az emberek nem is olyan feneketlenül gonoszak, mint amilyennek…* [a kézirat sérülése miatt az utolsó szavak nem olvashatók.]"

(Márai Sándor: *A teljes napló, 1946*.)

A Napnyugatról meg egyszer, utoljára hazatérő Márai az utazó külső és belső világának kölcsönhatásában véli megtalálni minden utazás értelmét: „*De talán az a tükörkép, amelyet a változás, a tájak és emberek torlódása és türemlése kelt és tükröz az utas eszméletében!* […] *Az utazás igazi értelme valóban nem a megérkezés, hanem az, hogy* mi indul el bennünk *az utazás behatásai alatt.*"[602]

Ennek nyomán objektív és szubjektív okai is lehetnek, hogy az alig remélt, várva-várt utazás végül céltalan, „*ötezer kilométeres csavargás*", sőt „*részvétlátogatás*" benyomását kelti benne.[603] Svájcba érkezve elsőként a saját szemléletében bekövetkezett változások ragadják magukkal az elbeszélő figyelmét: „*Ez a város olyan* – állapítja meg Genfben –*, mintha visszatértem volna, tékozló fiú, apám házába; minden sértetlenül olyan itt, mint volt valamikor, egy életformában, melybe beleszülettem; csak én nem vagyok már ugyanaz, mint voltam, mikor beleszülettem és éltem e kellékek között, ebben az életformában.*"[604] A svájci sértetlen világ bősége, háborítatlan életformái díszleteknek tűnnek a hátrahagyott otthon, a romos Budapest mindennapi valósága után: „*Körülöttem dómok, alpesek, paloták, megtömve arannyal és műkincsekkel, milliomos csoroszlyák, amint Lincolnokon gurulnak szenvedélyeik után. Mindez ködvár, álom, imbolygó lidérc.*"[605] De másként hatnak rá, háborús emlékek visszhangját keltik az utazás szokásos körülményei és a jól ismert látnivalók is: a vasúti hangosbemondó szavai a légiriadót idézik, később a Colosseum zöldmohás pincéiről az auschwitzi gázkamrák jutnak eszébe, majd – saját, bombatalálatot kapott budai házának

[602] MÁRAI Sándor, *Európa elrablása* = M. S., *Európa elrablása; Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Budapest, Helikon, 2008, 113, 114. [Kiemelés a szerzőtől.]
[603] *Uo.*, 114, 23.
[604] *Uo.*, 10.
[605] *Uo.*, 36.

maradványaira emlékezve – blazírtan szemlélődik a pompeji romok felett: „*én már tudom, mit éreztek a lakók azon az éjszakán, Pompejiben, mikor elpusztult egy műveltség, és tüzes eső esett az égből…*”[606]

Mindeközben azt is látnia kell, hogy a külvilág, a háború romjai közt eszmélő Európa sem a régi többé. Az utazó csendes elégtétellel nyugtázza az emberi szellem, a művészet örök értékeinek győzelmét a barbár erők felett: „*Velázquez, mind a többiek, Goethe és Mozart, íme, ők az erősebbek.*” „*Az olaszok csatáját Mussolini vesztette el; de Michelangelo nyerte meg s Leonardo da Vinci és Dante. A többi nem számít.*”[607] A jelenkori Európa szellemi élete azonban kevésbé vigasztaló. Genf eleven, szerves polgári hagyományait látva az elbeszélő keserűen állapítja meg, hogy a polgári kultúra, erkölcs, és a gyerekkorából ismert életformák már csak ott maradtak fenn, ahol százmilliós vagyonok jelentik a fedezetét. „*Valamit elraboltak Európából a vad erők, melyek acélseprőkkel sepertek végig a városok és csatatérek felett. Az emberek élnek, mert élni organikus lehetőség, Európában is. De az élet ihlet nélkül nem szerep, csak tenyészet. Európában nem csak a nemzedéknek, a földrésznek sincs közös ihlete többé*”[608] – nyugtázza rezignáltan, miközben a háborús traumából eszmélő országokat járva mindenütt korábbi diagnózisát látja beigazolódni. „*Európának ma is vannak nagy írói, művészei és tudósai, de nincs egységes szellemi élete.* […] *Európa szellemi képlete ma nem az öntudatos irodalmi, művészi vagy tudományos erők összjátékának következménye, mint volt még az elmúlt században is: magányos alkotótehetségek viaskodnak mindenfelé, keresik az igazság és a szép kifejezésének új módszereit*” – állapította meg három évvel korábban Ortega y Gassetre hivatkozva, *Ihlet és nemzedék* (1943) címmel megtartott akadémiai székfoglaló beszédében.[609] A kontinens arcvesztéséért és az európai műveltség válságáért akkor egyértelműen a szellemi szabadság hiányát és a humánum megrendülését tette felelőssé: „*Korokban, melyek szükségből vagy a szájas önkény parancsára ez eszméket megtagadják, rövidzárlat következik be a szellemi életben, a gondolkozás láthatára elsötétül*” – jelentette ki, félreérthetetlenül célozva kora totalitárius rendszereire.[610] Útja során azonban tapasztalnia kell, hogy a háború végét és a fasisztoid önkényuralmak bukását követően elmaradt a megtisztító, szellemi ihletet adó katarzis. Európa népei erkölcsileg megrendülve, anyagilag és szellemileg egyaránt elszegényedve kerültek ki a háború pusztításából. A kontinens politikai és szellemi elitje a saját felelősségével való szembenézés helyett nemzeti féltékenységek vagy pártérdekek korlátai mögé zárkózik, ami továbbra is gátolja a szabad

[606] *Uo.*, 68.
[607] *Uo.*, 9, 80.
[608] *Uo.*, 110-111.
[609] MÁRAI Sándor, *Ihlet és nemzedék* = M. S., *Ihlet és nemzedék*, Budapest, Akadémiai – Helikon, 1992, 21.
[610] *Uo.*, 22-23.

gondolkodást, valamint az alkotó elmék közti, nemzetek és világnézetek feletti eszmecserét: „*bénít a szabad gondolatközlés hiánya; minden szabad gondolaton ólomsúly tehénkedik, világszerte…* […] *Ezt a súlyt a fasiszták kezdték a világban a gondolatra ólmozni; s ma sem oldották fel, sehol, ott sem, ahol nem volt fasizmus. Zürichben vagy Párizsban éppen olyan kevéssé lehet »szabadon« gondolkozni, mint akárhol Európában; a különbség mindössze annyi, ha mégis megkísérli valaki, hogy minden délkörön belül mások a következmények…*"[611]

Az utazó mindenütt az európai élet „amerikanizálódását", a fogyasztói szemlélet terjedését tapasztalja. A tömegérzelmekre ható politikai eszmék, az ipari termelés minden korábbit meghaladó kapacitásbővülése és a háború értékromboló hatásai együttesen felgyorsították a társadalmak kulturális kiegyenlítődésének folyamatát, ami az egyéni gondolat és az alkotó tevékenység leértékelődését, s ennek nyomán a szellemi színvonal általános csökkenését eredményezi. „*Az olasz kiadó, akivel beszélgetek, hümmögve bizonygatja, hogy a közönség másodszor cserélődik egy emberöltő alatt Itáliában; s az új közönségnek még sokáig nem kell más, csak egyfajta amerikai moziromantika; s az új közönség parvenü-rétege színházzal, irodalommal még egyszer eljátszatja a múltat, azt, amiről csak hallott, mikor még a kakasülőre sem futotta neki…*"[612] A háború utáni új világban a szellemi javak is fogyasztási cikként jelennek meg: „*Az irodalom meghalt, éljen a könyvtermelés*" – foglalja össze aforisztikusan észrevételeit.[613] Párizsi irodalmi felfedezései, Charles du Bos, Gide, Valéry könyvei a tegnap Franciaországának emlékét őrzik; a jelen szellemi munkásaira azonban mindenütt a piac törvényei nehezednek: „*El kell fordulni a világtól, költők; el kell fordulni, eltakarni arcotok, befelé nézni, ha* szolgálni *akarjátok; mert máskülönben csak* kiszolgáljátok."[614]

A második világháború utáni Európa országait járva az utazó napi valóságként érzékeli Eötvös József szavainak igazságát a francia forradalom zászlajára tűzött szabadság és egyenlőség eszméinek egymással ellentétes voltáról.[615] Márai e kérdés kapcsán égetően időszerű kérdéshez nyúl. Nem tagadja, hogy az európai társadalmak szellemi és anyagi

---

[611] MÁRAI, *Európa elrablása*, 125.
[612] *Uo.*, 44.
[613] *Uo.*, 81.
[614] *Uo.*, 23. [Kiemelések a szerzőtől.]
[615] „*Hogy a szabadság és egyenlőség eszméi, abszolút értelmükben véve, egymással ellenkeznek: az nem szenved kétséget. Az egyenlőség eszméje talán posztulátuma az észnek, vagy inkább az érzelemnek; de annyi bizonyos, hogy nem* tény, *mellyel a természetben találkoznánk. Létesítése csak a polgári társadalomban és csak a szabadság tetemes megszorítása által eszközölhető, azáltal, hogy a képességek között létező különbségek kiegyenlítése végett az egyesek tevékenységének korlátokat állítunk.* […] *Azok, kik a tökéletes egyenlőség életbe léptetését legmagasabb célul tűzték ki az emberiségnek, belátták azt, s eszményül az állam oly szervezését hozzák javaslatba, mely által a társadalom Procrustesként bánnék az egyessel, mindazt, mi bizonyos mértéket meghalad, erőszakosan ama mérték határai közé szorítván.*" EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Budapest, Magyar Helikon, 1981, I, 81.

különbségeinek mérséklése elkerülhetetlen; a szociális kiegyenlítés nagy társadalmi kísérletével járó kockázatokat azonban a 19. századi gondolkodóhoz hasonlóan jóval súlyosabbnak látja, mint akár Illyés, akár a magyarországi népi illetve szocialista irányzatok képviselőinek többsége. „*Minden népnek el kell most dönteni,* milyen árat *hajlandó fizetni a szocializmusért, s el kell döntenie, a szocializmusnak milyen képletéért hajlandó ezt az árat megfizetni*”[616] – állapítja meg, némi szorongással utalva az átalakulás lehetséges veszteségeire. Ha Márai szavait a népi írók vezéralakjának szinte ugyanekkor papírra vetett helyzetértékelésével vetjük össze, láthatjuk, hogy a két író egyaránt egy új erkölcsiség, nem pedig egy (szovjet-orosz mintájú) politikai rendszer megvalósulását értette a szocializmus fogalmán, a kettőjük felfogása közti különbség mégis jelentős: „*Európa népeinek most következő fél százada arra megy, hogy a nacionalizmus igazán maradi légköréből kibontódva miképp erjedjenek át külön-külön, majd együttesen a szocializmusba s azon át abba az új erkölcsiségbe, amelynek épp a szocialista eszme a legfőbb tünete.*”[617] Illyés sokkal inkább derűlátó, az átmenet mikéntjét függőben hagyó diagnózisával ellentétben Márai szembenéz a forradalmi út szükségszerű értékpusztításával, s gondolatkísérletét összegezve nyíltan elveti a radikális beavatkozást: „*A kérdés ez: ha a forradalom logikus,* megállhat-e a félúton? *Elismerhet-e más szempontot, mint a pillanat érdekét?* […] *ha ez az ára a forradalomnak,* érdemes-e forradalmat csinálni?... *Vagy vállalni kell a sokkal lassúbb módszert, a nevelés módszerét? Én döntöttem, a nevelést választom.*”[618] Márai számára a méltányosság utáni vágy Európa humanista örökségében gyökerezik, ezért a társadalmi igazságosság megteremtése sem járhat a szellemi javak pusztulásával és a szabadság korlátozásával. A rombolás nem hozhat igazságot, ahogy a franciák háborús kudarca sem vezethet a naplóíró Gide által remélt erkölcsi katarzishoz, ezt az elbeszélő megjegyzése szerint a magyar történelem elmúlt száz évének vereségei bizonyíthatják leginkább. „*Nincs más út a szabadsághoz, mint a méltányosság törvényeinek, az emberi együttélés feltételeinek nagyon lassú pedagógiája*” – nyomatékosítja visszatérő ismétléssel álláspontját, az angolok és a skandináv népek példájára hivatkozva.[619] Ők társadalmi berendezkedésük minden kötöttsége, kompromisszuma ellenére mégis szabadok, mert jogállamban élhetnek: „*Szabadok, mert meglehetős pontosan tudják, mire van joga az államnak, és mihez van joga az egyénnek – s ezt az írott és íratlan megegyezést nagyjából betartják.*”[620]

[616] MÁRAI, *Európa elrablása*, 20. [Kiemelés a szerzőtől.]
[617] ILLYÉS Gyula, *Az idő kérdései*, Válasz, 1946/1, 4. [Idézi: SZÉCHENYI Ágnes, *i. m.*, 23.]
[618] MÁRAI, *i. m.*, 28. [Kiemelések a szerzőtől.]
[619] *Uo.*, 119, 122.
[620] *Uo.*, 122.

A szerepét vesztett, helyét kereső Európa jelképét az utazó egy mitologikus jelenetet ábrázoló XVI. századi bronz szoborban véli felfedezni, melyet Mussolini egykori palotájában állítottak ki; címe *Ratto d'Europa* – azaz „Európa elrablása". Ettől kezdve mindvégig küzd a testet öltött látomással, mely útja során mindenütt kísérti: „*Elrabolták, igazán? Kik és mit?* […] *Mindenekelőtt a hivatástudatot; azt a tudatos vagy ösztönös zsiger-meggyőződést,* […] *hogy Európának, tehát e földrész lakóinak valamilyen küldetésféle megbízatásuk és szerepük van a világban, s ezt a megbízatást az európai sorstól kapták örökségbe.*"[621] Az európai öntudat érzése nélkül az utazás szellemi mérlege is szegényes. „*Láttam Mistinguette-t és a Vezúvot. Ettem polipkolbászt és penicillint. Nem kis dolgok ezek, öcsém*" – összegzi a hazatérő író „szállóvendége", azaz nevelt fia, a hatéves János kérdésére úti élményeit, keserű iróniával nyugtázva, hogy a kiégett, szellemi kisugárzását vesztett Európa látnivalói már csak egy kisfiú szemével nézve tűnhetnek jelentősnek.[622]

Az „elrabolt Európa" látomásából levont végső következtetések eszme- és műfajtörténeti síkon egyaránt túlmutatnak Márai útirajzán. Az erkölcsi és szellemi mivoltában leértékelődő Nyugat az író ítélete szerint a magyarság számára is elvesztette iránymutató jelentőségét, ami a nyugatos magyar reformerek, az Ady által felemlegetett „*szent kengyelfutók*" korának és nyugatra tartó utazási hagyományának lezárulását jelzi.[623] A Párizsból hazainduló író a Gare de l'Est szimbolikus helyszínén is erre gondol: „*Szent hely ez az állomás, itt lihegtek a búcsúzó magyarok, néhány évtizeden át, Adytól kezdve. Én is itt lihegtem valamikor. Most nem lihegek, inkább csak fázom. Mikor indul már Keletre ez a vonat?*"[624] A trianoni határokat visszaállító 1947-es párizsi békekötés szomorú pillanatából visszatekintve a magyar szellem XVIII. század vége óta meg-megújuló integrációs törekvései egyértelmű kudarcnak tűnnek: „*A magyar irodalom sorsa a világban tragikus.* […] *Nevelésünk nyugati volt, tehetségeink inspirációja a testőrkorszak óta a legnemesebb nyugati szellem volt – de a mű, ez a csodálatos, gazdag magyar irodalom nemcsak nyelvében, hanem szellemében is magányos maradt, nem tudott igazi fénnyel szikrát vetni, mikor a világgal érintkezett.*"[625] Az egykor csodált Nyugat üressége és közönye a végső ítélet megvonására készteti az elbeszélőt: „*Hol az a szellemi vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte?* […] *Menjünk haza Nyugatról, valóságosan és képletesen. Várjuk meg, amíg megint tanítani kezd;* […] *Keletiek vagyunk,*

[621] *Uo.*, 110.
[622] *Uo.*, 113.
[623] Vö. ADY Endre, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* = A. E., *A világosság lobogója alatt: Ady Endre válogatott publicisztikai írásai*, szerk. FERENCZ Győző, Budapest, Nap Kiadó, 2012, 121.
[624] MÁRAI, *i. m.*, 107.
[625] *Uo.*, 124-125.

ráérünk. Miért is tülekedni, bizonygatni, hogy más is volt, nem csak Endre és Szálasi?..."[626] Az író, aki gyerekkorának békebeli Magyarországán mindenütt a nyugati értékeket közvetítő közép-európai szellemi tér kisugárzását érezte maga körül, s még a trianoni összeomlást követően is a hanyatló napnyugati kultúra fiának öntudatával kelt útra, hogy a Kelet világának idegenségét fürkéssze, most egyértelműen a magyarság keleti vonásait érzi meghatározónak. Az 1947-ben, még Magyarországon publikált *Európa elrablásá*ban a szovjet megszállás hatásairól ugyan – okkal, ok nélkül – nem esik szó; a magyarság kultúrgeográfiai helyzete azonban a szerző érzékelése szerint lényegében ettől függetlenül is átértékelődik. A nyugatról érkező, Szent István kora óta meg-megújuló szellemi impulzusok újabb hullámának elmaradása nyomán Magyarország a világ kulturális térképén egyértelműen keletre csúszik, amit a korabeli naplóbejegyzések is sugallnak: „*a Rákóczi úton baktatva, ebben a neonfényes, ostrom utáni, ködös balkáni nagyvárosiasságban ridegebbnek éreztem ezt a kietlen telet, mint akármikor a múltban*" – állapítja meg nem sokkal hazatérése után. „*Buda csak díszlet. Tehetséges, különös karavánszeráj ez, s föltétlenül keleties; átmenet Szarajevó és Bukarest között, néhány szélességi fokkal nyugatabbra; de ugyanaz.*"[627]

Amikor Ady bő negyven évvel korábban papírra vetette elhíresült sorait – „*Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra*" –, ítélete nyíltan elutasító volt.[628] Márai esetében azonban a keletre tolódás megítélése az elbeszélő fanyar iróniája ellenére sem egyértelműen negatív töltetű, mivel a nyugati szellem mély válsága akár fel is értékelheti a magyarság eltérő örökségét: „*... nem tudom, a keletibb magyar szellem, minden nyugatias színeződésével nem táplálkozik-e ősibb, ellenállóbb, válságot bíróbb tartalékokból, mint a mai Nyugat szelleme?*" – jegyzi meg.[629] Pesszimista perceiben a „nyugatos", „urbánus" íróként számon tartott Márai példaképével, Ortegával szemben már-már inkább az Európa-ellenes Unamunóval kerül párhuzamba, aki provokatív téziseiben Spanyolország „afrikanizálásának" programját fogalmazta meg.[630] Ez az egyik legfőbb oka, amiért – egyelőre – az emigrációt, mint szerep-lehetőséget is elutasítja; az író időskori visszaemlékezéséből tudható ugyanis, hogy Párizsban járva már ekkor is eljátszott a Nyugaton maradás gondolatával.[631] A magyar szellem keleti titkát őrző anyanyelv azonban – ekkor még – úgy érzi, hogy a kárpát-medencei hazához köti: „*... nem marad más tennivaló számomra, mint itt élni, a Rózsadombon vagy valamilyen más*

[626] *Uo.*, 103, 106.
[627] MÁRAI Sándor, *A teljes napló: 1947*, Budapest, Helikon, 2007, 25, 26.
[628] ADY, *i. m.*, 121.
[629] MÁRAI, *Európa elrablása*, 114.
[630] Vö. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, *Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai: Utószó* = José ORTEGA Y GASSET, *Elmélkedések Európáról*, Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2007, 104.
[631] Vö. MÁRAI, *Föld, föld!...*, Budapest, Helikon, 2006, 301-311.

dombon, ahol magyarul beszélnek, ülni mint az ajándékba kapott pekingi faragás kínaija ül és olvas egy puszpángfa alatt. Ez a puszpángfa a magyar nyelv; s a magyar nyelv számomra egyértelmű a sorssal" – összegez hazatérve az útirajz elbeszélője.[632]

Ha nincs lehetőség a kultúrák közti közvetítésre, az útirajz műfajának hagyománya is folytathatatlan a magyar irodalomban. Európa nem ad többé követendő „nagy narratívát" a világnak, ami a XIX. században kialakult irodalmi forma kiüresedését, felbomlását eredményezi. Egységes elbeszélői nézőpont híján Márai utolsó útirajza jelen idejű, gyakran ismétléseket, néha egymásnak ellentmondó megjegyzéseket is tartalmazó élőbeszéd-szerű monológokra, aforizmákra töredezik. Az *Európa elrablása* elbeszélésmódja nemcsak pusztán naplószerű, amint az író korabeli műveivel kapcsolatban Lőrinczy Huba megállapítja, hanem gyakran szó szerinti egyezéseket mutat a naplófeljegyzések szövegével. Márai 1947-es *Napló*jának az utazás során született, illetve arra vonatkozó későbbi jegyzeteit több-kevesebb módosítással szinte kivétel nélkül bedolgozta útirajzába, ahol néha egy-egy út közben papírra vetett aforisztikus megjegyzés részletezőbb kifejtésére vállalkozik, máskor viszont nem is változtat az eredeti megfogalmazáson.[633] E szövegek műfajközisége rávilágít az utolsó Márai-útirajz szövegkoherenciájának, műfaji határainak bizonytalanságára, s végső soron az utazási narratíva textuális felszámolódását demonstrálhatja.

5.3 Újrarajzolt útirajz: Illyés / Cs. Szabó

„*Régóta sejtettem, hogy mint a búvár, régi magyar nép, lehúzódva lápok mélyére, ő is sokat tud, amiről hallgat, amit nem könyvekből, hanem veszélyekkel szokás megtanulni.*"

(Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*)

„*Nem voltam túlságosan kíváncsi a háború utáni Európára. Útibőröndömet tulajdonképpen csak azért szedtem elő, hogy erről a kérdésről – Európa jövendőjéről – megtudjak valamit a helyszínen*" – jegyzi meg Illyés Gyula, akinek melankolikus sorait akár az urbánus írótárs is papírra vethette volna.[634]

A két író perspektívájának különbsége talán leginkább akkor válhat láthatóvá, ha az „apai házba" visszatérő Márai svájci benyomásait Illyés ugyanakkor, ugyanott lejegyzett észrevételével vetjük egybe: „*Úgy érzem, mintha az időben utaztam volna előre. A húsz év*

[632] MÁRAI, *Európa elrablása*, 116-117.
[633] Vö. MÁRAI, *A teljes napló: 1947*, 7-18, 22-25, 35-36, 38, 44, 54-55, 58-59, 69.
[634] ILLYÉS Gyula, *Franciaországi változatok* = I. GY., *Szíves kalauz: Útirajzok*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 425.

utáni Pesten képzelem magam.”[635] Míg Márai a világégés utáni Európa országait járva a múltra emlékezik és a humanista örökség romjai felett tart szemlét – nem véletlen, hogy a romok látványának emléke is időről-időre megjelenik útirajzának lapjain –; addig Illyés kételyekkel küzdve ugyan, de mindenütt a jövő bíztató jeleit, lehetőségeit fürkészi. Az utazás célja a miniszter-barát felkérésén túl elsősorban szellemi-erkölcsi küldetés a népi írók vezéralakja számára, aki – mint felidézi – már gyerekkorában is azért ment Ozorára, hogy beszámolhasson róla Rácegresnek: „*Rácegrest akartam erősíteni még akkor is, amikor megszerettem Ozorát*” – írja, gyerekkora „nagy utazásában” minden későbbi útra kelésének metaforáját és mintaadó őstípusát fedezve fel.[636] Innen ered a „*konok hódíthatnék*”, és az, hogy az író „*rendületlenül hazabeszél*”, arra törekedve, hogy minél szélesebb közönségnek, minél nagyobb hűséggel számolhasson be hírszerző útjáról.[637]

Az útirajz mellett Illyés esetében is naplóbejegyzések tudósítanak a külföldön töltött hetek eseményeiről, nála azonban – Máraival ellentétben – erős stiláris differencia jellemzi az eredetileg nem kiadásra szánt naplójegyzetek és az útirajz szövegét, melyek közt rendkívül kevés a közvetlen egyezés. A *Franciaországi változatok*ban csak párizsi élményeiről számol be a nagyközönségnek, az utazás elbeszélése ugyanakkor e műben sem alkot összefüggő narratívát, sokkal inkább közelre fókuszált éles pillanatképek sorát nyújtja. A mű mozaikszerű jellegét és az összekötő narratív szál alárendelt szerepét a címadás is jól érzékelteti. A kinagyított jeleneteket és életképeket („A vámos”; „Egy összecsapás”; „Az üzem”; „Húsz év múlva”; „A képviselőházban”; „Szemtanú”) esszé-szerű, gyakran filozofikus mélységű elmélkedések váltják („Az élményről általában”; „Európa egysége”; „A döntő kérdés”; „A fal”; „Kószálás közben”), nem egyszer felütéssel lezárva. Eközben Illyés művére is jellemző a monologikus elbeszélésmód, az írás jelenére és változó körülményeire vonatkozó utalások – például: „*Genf és Róma után, 1947 februárjában Párizsban írom ezeket a sorokat*”; vagy: „*E sorokat éjszaka, elalvás előtt, ágyban fekve vetem papírra*” – pedig naplószerű jelleget kölcsönöznek a műnek.[638] Az útirajz szövegét a dátummal ellátott *Naplójegyzetek*kel összevetve azonban az is látható, hogy a külön címet viselő, egymáshoz lazán illeszkedő darabokban elbeszélt események nem követik egymást szoros egymásutánban, sőt az útirajz kompozíciója időnként fel is cseréli a naptári időrendet.

Az utazó a háborús évek „hosszú éjszakája” után hajnalban érkezik vissza ifjúsága városába; a Párizsba vezető út azonban közel sem zökkenőmentes. A Franciaország határát

[635] ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946-1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 123.
[636] ILLYÉS, *Franciaországi változatok*, 313.
[637] *Uo.*, 314, 358.
[638] *Uo.*, 425, 445.

őrző Vámos, aki nem elégszik meg az utas bőröndjeinek ellenőrzésével, hanem zsebeit, tárcáját, sőt cipőjét is alaposan átvizsgálja, Illyés leírásában a háború utáni Európa pszichózisának jelképévé lényegül. „*Ám a szimbólumnak ő is csak egy darabkája*"; a határt őrző, szinte teljhatalmú hivatalnok valójában csak porszemnyi része a kontinens országait uraló rögeszmés bizalmatlanság rendszerének: „*Az ostoron, amellyel az emberiség öntestét csapkodja, ők csupán az a raffiasudár (vagy csapó), amely a végén s így testünkön csattan.*"[639] „*Nem ismerem hatalmának határait, s így az én hatalmamnak – egyéniségemnek – határvonalai is ködbe vésznek tudatomban*"[640] – állapítja meg, szabadsághiányának konstatálásával mintegy visszaigazolva Márai szavait, aki szerint az alkotmányos demokráciában élő angolok azért „[*s*]*zabadok, mert meglehetős pontosan tudják, mire van joga az államnak, és mihez van joga az egyénnek – s ezt az írott és íratlan megegyezést nagyjából betartják*".[641] A megfigyelő szerepét felvevő áldozat azonban szenvtelen leírásával csak fokozza az ellenőrzés groteszk hatását, számára a megsemmisítő irónia az egyetlen fegyver egy olyan világban, ahol az egyéni szabadság határai bizonytalanná válnak. Mindeközben a hatalom elnyomó gépezetével szembekerült kelet-európai értelmiségi mintha már az eljövendő hidegháborús korszak etikai imperatívuszát fogalmazná: „*A megértés bajnoka vagyok. Minden idők legerősebb fegyverével, a céltudatos türelemmel óhajtok küzdeni mindenfajta dölyf és önzés, minden elzártság és elzárkózás, igen, minden határ ellen.*"[642] „*A határok csak afféle gyümölcshéjak a népek testén. Bizonyára az állam is csak afféle héj a nemzeteken.*"[643]

A kontinens keleti feléről jött utazó mégsem adja fel a reményt, hogy a közösen átélt szenvedések végső soron közelebb hozzák egymáshoz Európa népeit: „*sohasem éreztem ilyen otthonosnak magam nyugaton, mint most*", állapítja meg a háború dúlta országokat járva.[644] Míg Márai Párizs arcának megkomolyodása mögött a győzelemmé hazudott vereség és a nagyhatalmi státusz elvesztése miatti erkölcsi- és szerepválságot érzi, addig Illyés benyomása szerint a város előnyére változott: „*Talán egy kicsit szomorú lett, de ez is illik neki. Meglátszik rajta, hogy szenvedett, s hogy nem felejti szenvedését. Elhányta kacatjait.* […] *Így rokonszenvesebb annak, aki maga is szenvedett és gondban él. Így európai; félvilági helyett változatlanul így nagyvilági, a szó igazi értelmében.*"[645] Illyés a francia szellemi élet

[639] *Uo.*, 306, 448.
[640] *Uo.*, 306.
[641] MÁRAI, *Európa elrablása*, 122.
[642] ILLYÉS, *Franciaországi változatok*, 451.
[643] *Uo.*, 311.
[644] *Uo.*, 335.
[645] *Uo.*, 388.

jelenségeit is másként ítéli meg, kimerülés helyett a XVII. századot idéző erőgyűjtés jeleit fedezve fel mindenütt. Párizs, a húszas-harmincas évek mondén világának egykori központja az újabb háborúból magához térve határozottan purován benyomást kelt az utazóban, aki a Freiburgból átszivárgó egzisztencializmus hatását a reformációval állítja párhuzamba, mivel mindkettő az emberi lét erkölcsi alapjainak újrafogalmazásáról elmélkedik – de ezt teszik a marxisták és a katolikusok is eközben: „*A templomok zsúfoltak. De a szabadgondolkodók vitatermei éppoly zsúfoltak. Itt is, ott is az emberi magatartás belső törvényeiről folyik a prédikáció.*”[646]

A két író szinte egy időben rögzített Párizs-képének különbözőségében ugyanakkor a világnézeti differenciák mellett az optikai eltérésnek is jelentős része lehet. Illyés ’20-as évekbeli szürrealista költősuhanc-barátai a második világháború utáni francia irodalom beérkezett nagyjaivá váltak; köztük forogva – Márai távoli árnyképeivel szemben – egészen közelre fókuszált pillanatképek sorát készíthette el Párizs kortárs irodalmi életéről. A *Franciaországi változatok* portrésorozatában többek között az extravagáns Tristan Tzara, a felesége halála utáni szomorúságát magába fojtó csendes Paul Éluard, a már-már Victor Hugo babérjaira törő, nemzeti költő-szerepre készülődő Louis Aragon és felesége, a „first lady” Elsa Triolet, valamint a Babitsot idéző idős François Mauriac, Raymond Queneau, Robert Aron, Aurelien Sauvageot kel életre. A körükben mozgó elbeszélő alig érzékeli a távolabbról szemlélődő Márai által diagnosztizált felhígulást, az olcsó tömegkultúra, az amerikai ízű bestseller-irodalom előretörését. Az egyetlen kivételt Henry Miller amerikai botrányszerző könyvei jelentik, melyek felkeltik ugyan az írótárs érdeklődését, kezdeti kíváncsisága azonban hamar csökken, nemsokára már csak esti altató gyanánt lapozgatja őket. Sokkal élesebb „Az üzem”-ről, azaz a Montparnasse irodalmi kávéházainak egyikéről készült pillanatfelvétele, mely a fázó, háború utáni Párizs életének minden nehézsége ellenére a szerves, eleven irodalmi légkör továbbélését mutatja.

A magyarság és a magyar irodalom helyzetét Európában mindennek ellenére rendkívül hasonlóan érzékeli a két útirajzíró. Illyés ennek során utal is Máraira, aki „*a nemes, nyelvi »ázsiaiság«*” titkában látja az elzártság fő okát.[647] „*Az álcázatlan valóság, amellyel számot kell vetnünk, az, hogy az irodalmi nagyvilág szemében mindmáig úgy ülünk itt Európa közepén, mintha soha egy kukkot sem ejtettünk volna*” – állapítja meg.[648] A közelmúlt sikertelen próbálkozásain végigtekintve lemondóan konstatálja, hogy fordítók újabb és újabb kísérletei fúltak érdektelenségbe, s ha egy-egy név időnként fel is keltette az értő körök

[646] *Uo.*, 417.
[647] *Uo.*, 366.
[648] *Uo.*, 365.

érdeklődését, a magyar irodalom, mint fogalom továbbra sem él a nyugati köztudatban. A személyesen régóta ismert francia írókból, költőkből ugyan nem hiányzik a segítőkészség, de mindez leginkább csak az ifjúkori jó barát személyének szól. A kultúrdiplomáciai küldetést teljesítő írónak ugyanakkor azzal is szembesülnie kell, hogy a magyar irodalom értékeinek ismeretlensége nem pusztán az írók belügye, hiszen – a békedelegáció vezetőjének szavait idézve – nem volt egy Thomas Mannunk, aki a tárgyalások idején kellő tekintéllyel szót emelhetett volna a magyarság érdekében. Ennek a következménye, hogy „[*a*] *döntő órákban alig hangzott irányunkban rokonszenves hang.*”[649]

A magyar szellem legfőbb alkotásainak visszhangtalanságával összefügg a magyar társadalom és a magyar értékek, nézőpontok teljes ismeretlensége a világban. Erre döbbenti rá a diákkori jó barát Tristan Tzarával folytatott hosszú vitája is, aki értelmetlennek, sőt károsnak tartja a Magyar Írószövetség szlovákiai magyarok kitelepítése elleni tiltakozását. „*Rajta mérhetem, a jóakaratúak felé is milyen iszonyú falat kell áttörnünk; milyen messzeségben, milyen kivetettségben élünk; milyen mélyre söprettünk arról a helyről, ahol most száz éve – 48 idején – álltunk nyugat tudatában*” – összegzi keserű tapasztalatait a szürrealista íróvezértől távozó elbeszélő.[650] Mindeközben az utazónak a szomszédos országok sokkal hatékonyabb érdekérvényesítő képességét is tapasztalnia kell, melynek fontos részét jelentik a kulturális kapcsolatok: a csehszlovák kormány a legnagyobb francia írókat, többek között Tzarát, Julien Bendát látja vendégül; Jugoszlávia új urát, Tito marsallt pedig Aragon személyes jó barátjaként tartja számon. Illyés naplójában, 1947. január 14-i keltezéssel némiképp tömörebben, szókimondóbban foglalja össze benyomásait: „*Jelentéktelenebbek vagyunk, mint azelőtt. A jobboldal, amely becsült, elfordult, a bal nem bízik; jobban szereti a cseheket, románokat, szlovákokat. Tharaud? – nem kell. Tíz francia napilapnak van román belső munkatársa.*”[651] Még a nagy katolikus író, François Mauriac szavaiból is az derül ki, hogy ő sem tudja Európa szellemi térképén elhelyezni a hozzá látogatóba érkező magyar utazókat, s valamely délszláv nép fiainak véli őket. Mindennél jobban jellemzi a kelet-közép-európai térség iránti nyugati tájékozatlanságot és mélységes közönyt, hogy a békeszerződés aláírásának napján az utazó kezébe kerülő párizsi újság Erdélyt – azaz Transsylvaniát – a közel-keleti Transzjordániával téveszti össze.

Mindezek után figyelemre méltó a kontraszt, mely Illyés hazatérése után készített, 1947. február 24-i dátummal Keresztury Dezső miniszterhez címzett jelentésének derűlátását az útirajz és a naplójegyzetek tónusától elválasztja: „*November 30-án hagytam el Svájcot*

[649] *Uo.*, 419.
[650] *Uo.*, 330.
[651] ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946-1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 173.

azzal az érzéssel, hogy a magyar szellemi élet bármily vállalkozása ott nyitott kapukat talált. Hasonló kedvező légkört találtam Olaszországban is" – állapítja meg magabiztosan, mielőtt a Franciaországban töltött hetek eredményeinek részletes taglalására térne.[652] Ennek során utal a Magyarországra került francia hadifoglyok kedvező tapasztalataira és a magyar emigránsok részvételére az ellenállásban, de vélekedése szerint „[*r*]*észe van az eredményben annak is, hogy a francia szellemi élet magatartása a külfölddel és így Magyarországgal szemben is az utóbbi években gyökeresen megváltozott. Nyomát sem láthatni az az előtti elzárkózottságnak.*"[653] „*»Rossz hírünk a világban« tapasztalatom szerint örvendetesen megváltozott.* […] *A francia kiadók igen nagy érdeklődést mutatnak a magyar könyvek iránt*" – állapítja meg.[654] Érdemes felidézni, hogy az útirajzíró benyomása szerint ezzel szemben „[*a*] *Párizsban forgó magyart ma éppoly félszeg érzés lepi meg, ha hazája helyzetéről hall, akár azokat az elődeit, akiknek még az osztrákokkal való azonosítás ellen kellett védekezniök.*"[655] Ugyanitt azt is megállapítja, hogy a franciaországi magyarok részvétele a német megszállókkal szembeni küzdelemben végső soron semmilyen hasznot nem hozott a béketárgyalásokon. Ráadásul várhatóan az 1848-as párizsi forradalom centenáriumi ünnepségeire sem kap meghívást Magyarország, mivel – a hazai '48-49-es események sodrában – az akkori magyar vezetőknek nem volt módjuk rá, hogy diplomáciai kapcsolatba lépjenek a '48-as párizsi kormánnyal: „*A dolog annyira rávág nyugathoz való viszonyunkra, hogy ezen igazán már csak mosolyogni lehet egy szép keserveset.*"[656] A „Peuple et Culture" intézet igazgatójával való találkozás eredményei is másként jelennek meg a jelentés és az útirajz szövegében: „*hosszabban tárgyaltam J. Rovan úrral, a mi Népi Művelődési Intézetünknek megfelelő francia intézmény, a Peuple et Culture igazgatójával, akitől az értékes felvilágosításokon kívül jelentős dokumentációs anyagot kaptam, valamint ígéretet a szorosabb együttműködésre*" – írja a miniszternek.[657] Ezzel szemben a „tapasztalatcserét" útirajzában idézőjelesen használja: „*A gólya és a róka kölcsönös vendéglátása ez*", mivel a kultúraterjesztés fogalma a két országban közel sem ugyanazt fedi, így egyikük sem tud mit kezdeni a másiktól kapott információkkal.[658] Míg a népi művelődés elősegítése Magyarországon elsősorban a paraszt- és munkásfiatalok középiskolába juttatását jelenti, addig a francia „testvérszervezet" tevékenységének középpontjában már a kortárs művészet

[652] ILLYÉS Gyula, *Jelentés* = I. GY., *Naplójegyzetek 1946-1960*, szerk. ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 190.
[653] *Uo.*, 191.
[654] *Uo.*, 194.
[655] ILLYÉS, *Franciaországi változatok*, 419.
[656] *Uo.*, 421.
[657] ILLYÉS, *Jelentés*, 192.
[658] ILLYÉS, *Franciaországi változatok*, 421-422.

vidéki lakossággal való megismertetése áll; plakátjaikat, folyóirataik címlapját Léger, Picasso, Braque illusztrálja.

Az eddigiek alapján látható, hogy az egyes események interpretációja a különböző céllal írt szövegekben jelentős eltéréseket mutat. A hivatalos felkérésre írt jelentés azonban már nem az „álcázatlan valósággal" szembenéző és olvasóinak hűségesen beszámoló író, hanem a saját kultúrpolitikai céljainak, értékrendjének érvényesítésére törekvő „tanácsadó" értelmiségi megnyilvánulásainak sorába tartozik, aki retorikai eszköztárát a politikai szféra bizalmának elnyerése és cselekvésre buzdítása érdekében veti be. Számára a kedvezőnek tűnő politikai konstelláció a benne rejlő lehetőségeket a jelen negatívumainál is hangsúlyosabban láttatja. Az Illyéssel 1971-ben a BBC számára interjút készítő Cs. Szabó László ide illő szavaival: „*az értelem mindig pesszimista, az akarat mindig optimista. S kinek lehet nagyobb szüksége erre az igazságra, mint a magyarnak?*"[659]

Minden észrevételét azonban ekkoriban már az író sem vethette papírra. Márainak módja volt rá, hogy emigránsként írt időskori visszaemlékezésében maga árnyalja az *Európa elrablása* egyes megállapításait mindazon körülmények, vonatkozások lejegyzésével, melyek 1947-ben, a szovjet megszállás alatt álló Magyarországon nem voltak közölhetők. Illyés útirajzának kontúrjait ezzel szemben a hű barát és útitárs, a Máraihoz hasonlóan emigráns-sorsra kényszerülő Cs. Szabó László rajzolja meg két évtized távlatából, *Hunok Nyugaton* (1962-68) című kötetében. Az erdélyi urbanitás szellemi örökségét hordozó, kolozsvári származású protestáns Cs. Szabó és a dunántúli puszták népéből kiemelkedő, katolikus neveltetésű Illyés kapcsolata a huszadik századi magyar irodalom „kutya-macska barátságaként" jellemezhető, melynek során – az emlékezésekben és levelekben megőrződött állandó, kölcsönös ironizálás mellett – mindvégig a barátságra esett a hangsúly. Esetükben azonban többről is szó volt két szuverén alkotó egyéniség egymás iránti kölcsönös rokonszenvénél, mivel a személyes jó kapcsolat mindkettőjük számára egyszersmind a „túlparton" való szellemi hídverés lehetőségét is hordozta. A népi-urbánus konfliktus áthidalására-meghaladására törekvő Cs. Szabó Monostori Imre megfogalmazása szerint a harmincas évek végétől kezdve „*benne találja meg azt az egészséges »klasszikus« öntvényt, amely a legkényesebb európai ízlésnek, esztétikai mértéknek is megfelelő, népből jött nemzeti író ismérveit reprezentálja.*"[660] Az urbánus esszéista már a *Nyugat* utolsó évfolyamában így méltatja írótársát: „*Pályáját összefoglalásnak szánta a sors s ezt ösztönszerűen érzi; nem*

[659] Vö. KÁNTOR Lajos, *Egy élettel mérhető barátság: Cs. Szabó-olvasat – Illyés Gyulával*, Forrás, 2005/11, 68. [Eredetileg: CS. SZABÓ László, *Három téma: Beszélgetés Illyés Gyulával* = CS. SZ. L., *Két tükör közt*, Basel, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1977, 99.]
[660] MONOSTORI Imre, *Cs. Szabó László és a népi irodalom*, Forrás, 2005/11, 62.

szorult rá, hogy arasznyi eredetiséggel tűnjön ki. Nem úgy lett naggyá, hogy elütött a többitől, hanem azzal, hogy minden oldalról: próza és vers, parasztok és patríciusok, Dunántúl és Erdély, Bordeaux és Szibéria felől befogadta a segítséget, felfogta a jeleket. Keresztútnak, összefoglalónak született, aki csak egy hosszú pályán, sok pályát súrolva, sok csillagzónán átvonulva s külsőleg is nagyszabású műben egyesítheti mások szétugró szenvedélyeit."[661]

Cs. Szabó 1941-es „jóslata" jegyében később, emigránsként, a hidegháború majd az enyhülés éveiben is a nemzet szellemi egyesítőjét látta Illyésben. „*Írásom nem tudományos dolgozat, nem is hangszalag lejátszása, hanem szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, amelynek fő alakja Illyés Gyula*" – szögezi le az eredetileg barátja hatvanadik születésnapja alkalmából írt, majd önálló kötetté bővített műve bevezetőjében.[662] Közös utazáshoz kapcsolódó szövegek ugyan már a magyar utazási irodalom korábbi időszakában is születtek, Cs. Szabó könyvének újdonságát azonban Wesselényi és Széchenyi párhuzamosan vezetett naplóival vagy Gorove István és Tóth Lőrinc reformkori útirajzaival szemben a szövegközi kapcsolatok célzott alkalmazása jelenti. A *Hunok Nyugaton* már a szerző önéletrajzi regényét, a *Hunok Párisban*-t idéző címével is az Illyés-szövegekkel való párbeszédre utal. A londoni emigráns a maga nézőpontjából, de Illyést, mint harmadik személyt mindvégig a középpontba helyezve írja újra közös utazásuk főbb eseményeit, művét időről-időre jelöletlen idézetek illetve célzások intertextuális nyomaival kapcsolva Illyés szövegéhez.[663] Másrészt az események elbeszélése is a *Franciaországi változatok* narratív struktúráját követi, mintegy metatextusként folyamatosan kommentálva az útitárs szövegét, miközben a megszólalás médiumául maga is az útirajz-formát választja.[664]

Cs. Szabó kötetében időnként Illyés közelre fókuszált képeinek hátterét, kontextusát vázolja fel, máskor sötét tónusokkal árnyalva mélységet ad a pillanatképeknek, elmélkedéseknek. A méltatott író nyelvhasználatát, metaforikáját megidéző kötet textuális műveleteinek „külpolitikai" helyi értékét mindenekelőtt az jelenti, hogy eközben a koalíciós évek Magyarországán le nem írható részletekkel, észrevételekkel egészíti ki írótársa

[661] Cs. Szabó László, *Illyés Gyula*, Nyugat, 1941/4, 168.
[662] Cs. Szabó László, *Hunok Nyugaton*, Budapest, Könyves Kálmán, 1994, 7. [Az eredeti szövegváltozatot lásd: Új Látóhatár, 1962/5, 423-447.]
[663] „*Az intertextualitást én a magam részéről – kétségkívül korlátozó módon – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz – eidetikusan és leggyakrabban – egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határoznám meg. A legexplicitebb és a legszószerintibb változatát az* idézet *hagyományos gyakorlata képviseli (idézőjelekkel, pontos utalással vagy anélkül);* […] *még kevésbé explicit és még kevésbé szó szerinti formája a* célzás, *azaz egy olyan közlés, amelynek teljes megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között áll fenn, melyre szükségképpen egy-egy* […] *hangsúly utal*". Vö. Gérard Genette, *Transztextualitás*, ford. Burján Monika, Helikon, 1996/1-2, 82-83.
[664] „*A textuális transzcendencia harmadik típusa, melyet én* metatextualitásnak *hívok, az az általában »kommentárnak« nevezett kapcsolat, amely egy szöveget ahhoz a másik szöveghez köt, amelyről beszél, de amelyet nem feltétlenül idéz (idéz meg), sőt végső soron akár meg sem nevez* […]. *Ez a* par excellence kritikai *kapcsolat.*" Uo., 85. [Kiemelések a szerzőtől.]

elbeszélését. A *Franciaországi változatok* szenvedélyes igazságkereső, történelmi szükségszerűség és egyéni akarat viszonyáról elmélkedő elbeszélőjének alakja mögé odarajzolja a hidegháború kibontakozásának történelmi díszleteit is. „*Csak ajkunkon folyt az évődés, nem a szívben. Ott már ostromló kérdések förgetegében állt két torony, a keresztes és a kakasos, egymást faggatva: mi az* egyetlen *megoldás, amelyért milliók vesztek el buzgó kardélen, városok hamujában s vérhabos folyókban*" – írja Cs. Szabó, genfi párbeszédük felidézése során Illyés mondatait parafrazeálva és kettőjük kapcsolatára vonatkoztatva: „*A vallásháborúk idején a protestánsok és katolikusok milliószámra ölték egymást a hitük szerinti egy megoldásért. S falvainkban másfél század óta szemben áll egymással, s kérdezi egymást a kakasos és a keresztes templom; az egyetlen megoldást elfújta a szél.*"[665] Abban is biztosak lehetünk, hogy „*a kakasos és a keresztes templom*" sorrendjének felcserélése sem a véletlen műve: a gáláns barát udvariassági gesztusa ez. Cs. Szabó nem hagy kétséget afelől, hogy az „egyetlen megoldás" lehetőségét elutasító, „objektív történelmi szükségszerűséget" megkérdőjelező író a történelem súlyos példáin végigtekintve egyszersmind a marxista-leninista dogmatikával és a világot hidegháborúba rántó pszichózissal is vívódik, keserűen tapasztalva, hogy „*a világűr eszes mérnöke eszeveszetten újra meg újra kitalál két toronydíszt, amelyért tökéletesedő állcsontokkal ronthat egymásnak az örökké újuló Káin-mítoszban.*"[666] Illyés nem hisz Marxnak, de az ókonzervatív De Maistre-nek sem; csak abban biztos, hogy az emberiség a következő félszázad során a társadalmi igazságosság irányában halad. De ezt sem tartja visszafordíthatatlan törvényszerűségnek, és a lefolyás módja is különböző erők összjátékától függ: „*Nem hiszem, hogy egy feltörő réteget nem lehet visszanyomni, eszmét, hitet, osztályt, népet nem lehet kiirtani. Nem hiszem, hogy a vér »égre kiált«. A vért beissza a föld. Csak az emberi akaratban hiszek.*" „*A történelmet ilyen ötvenévnyi szakaszban nemcsak a gazdasági törvényszerűség irányítja. Irányítja az emberi akarat, sőt a személyes elszántság: egy hősi vagy egy kerge revolvergolyó, vagyis az úgynevezett véletlen is.*"[667] A reformátorok genfi emlékfalát méregető, töprengő Illyés barátja emlékezetében vissza-visszatérő alakja valóságos jelképpé emelkedik, akinek világi megváltástanokkal szembeni kételyei az utazás során más alkalommal is megmutatkoznak: „*Mint egy domonkos hittanár a sárga csőrű papnövendéket, úgy hengerelte le Kardos Tibort, csak éppen nem a hit védelmében és megszilárdítására*" – írja Cs. Szabó vendéglátójukra, a római Magyar Intézet újonnan kinevezett, neofita buzgalomtól áthatott vezetőjére utalva.[668]

[665] Vö. Cs. Szabó, *Hunok Nyugaton*, 10. [Kiemelés a szerzőtől.]; Illyés, *Franciaországi változatok*, 422-423.
[666] Cs. Szabó, *i. m.*, 12.
[667] Illyés, *i. m.*, 423, 424-425.
[668] Cs. Szabó, *i. m.*, 24.

„*Ott a töprengőt, itt a dialektikus vitatkozót láttam, itt is, ott is telve gyanakvással felséges urunk, a Történelem iránt, noha tréfára, ugratásra volt hangolva az eszmecsere.*”[669]

A múlt faggatása a jelenbe ér; a kételyek hátterében a barát „*Temetetlen Holtak*” komor árnyait sejti. Cs. Szabó gyanúja szerint Illyés maga is sokat tudhatott azokról a kortársairól, akik a harmincéves háború korához hasonlóan ismét „*elsikkasztották a történelem vértelen megoldásait*”.[670] Az emlékező útitárs ezzel „*a vérontástól irtózó forradalmár*” vívódásainak, filozófiai kérdéseinek személyesen megélt értelmére világít rá, ekkori bizalmas beszélgetésük nyomán utalva arra, amit Illyés a moszkoviták leszámolásairól és a sztálini terror légköréről a spanyol polgárháborúból hazatért barátaitól hallhatott, sőt a Szovjetunióban járva talán személyesen is megtapasztalt: „*Petőfi hány lelke pusztult el hiába Katalóniában, az aragóniai fronton és… és… máshol, nem csak ott. Nem csak ott!*”[671] „*Tudtam, mit gondol Sztálinról*” – jegyzi meg Cs. Szabó, napkeleti kényúrként jellemezve a szovjet diktátort, 1944-es közös „bujdosásuk” idejének hosszú beszélgetéseire utalva.[672] Az útitárs elbeszélése ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az értelmiségi kételyei a költő számára mindenekelőtt a hiteles lírai megszólalás módjának keresésében öltenek testet. Az utazó költő éppúgy tájékozódik, Párizstól várva választ kérdéseire, mint ő maga egy évtizeddel korábban, *Doveri átkelése* idején; de Illyés a francia kortársaknál is a képviseleti líra lehetőségeinek beszűkülését tapasztalja. Hogyan lehet elkerülni, hogy a lírát közügyként felfogó költő népszónokká váljon – amit Márai is kárhoztat korabeli verseiben? Cs. Szabó szerint az ekkor felvetett kérdésre az *Egy mondat a zsarnokságról*, valamint a kései ódák adtak méltó feleletet.

Az útitárs szót ejt a „hunok” kultúrdiplomáciai küldetésének lehetetlenségéről, és az ezzel való szembesülésről a párizsi hotelszobában. Elbeszélése szerint Illyés Tzarával való vitája után vált nyilvánvalóvá számukra, hogy évtizedek mulasztását kellene pótolniuk: „*Azt hiszem, a minisztérium sem tudta világosan, hogy mit akar tőlünk. Képviseljétek a hazát Franciaországban! Annál, akihez hozzáfértek, legkivált írók és művészek között. Mai szemmel és tapasztalatommal naivnak is, meghatónak is tűnik a kérés, akkor csak meg voltunk hatva.*”[673] Illyés korabeli vélekedése szerint a magyarság, a magyar kultúra ismeretlenségének volt köszönhető, hogy a franciák a magyar belpolitika ellentmondásait sem látták át, s a Kisgazdapárt mögött álló szavazótömegek és a Moszkva által támogatott kommunisták kettős vonzásterében, kósza sajtóhírekre támaszkodva nem tudták megítélni, merre tart Magyarország: „*akik irántunk voltak hajlandósággal, azok nekünk nem kellettek, akikhez*

[669] *Uo.*, 25.
[670] *Uo.*, 10.
[671] *Uo.*, 67.
[672] *Uo.*, 25.
[673] *Uo.*, 35.

pedig mi hajoltunk volna, azok inkább mások felé fordultak.”[674] Cs. Szabó közel két évtized távlatából pontosít: a francia kormánykörök és értelmiségiek nagyon is jól tudhatták, milyen irányba mutat Magyarország jövője, ezért lényegében már eleve lemondtak róla. Tzara is veszett ügynek tekinti a magyar revíziós törekvéseket, ezért tartja értelmetlennek a magyar írók tiltakozását. Az útitárs emlékezete szerint Illyés „[*l*]*etompította a jelenetet a Franciaországi változatokban, mert borotvaélen jár, minduntalan kínos kérdéseket feszeget a könyvben, bámulatos önvédelmi érzékkel, lőtávolból. Kellett is. Körös-körül egy tucat töltött fegyver meredt rá, mikor hazatért.*”[675] Ennek ismeretében akár az óvatosság is motiválhatta a miniszterhez címzett jelentés optimistára hangolt tónusát.

Cs. Szabó eközben azokról is szót ejt, akikkel nem sikerült találkozniuk a legnagyobbak sorából. Okkal vagy ok nélkül, Gide és Malraux is kitért az alkalom elől; az „új Hugo” portréját pedig tovább árnyalja: „*Élénk arcán fénymázas, sátáni mosollyal, olyan volt a karcsú Aragon, mint egy cikázó borotvapenge*”, miközben az ellenállás hőse láthatóan „szubjektív szükségszerűségként” kezelte, hogy bujkálása során támogatást fogadott el a *Nouvelle Revue Française* német megszállókkal együttműködő szerkesztőjétől, Pierre Drieu La Rochelle-től.[676] „*Csak úgy hemzsegtek az újdonsült ellenállók, de volt néhány ember, aki vállalta a felszabadulás után, hogy az ország érdekében – döntsön a történelem! – Vichyhez állt volt. Így alakult ki a társadalmi bélpoklosok rendje, csak a csengő hiányzott a nyakukból*” – jellemzi az 1945 utáni Párizs közhangulatát Cs. Szabó, kiemelve, hogy Illyés kollaboránsként számon tartott barátait is felkereste.[677] Az útitárs emlékezéséből emellett azt is megtudhatjuk, hogy a magyar vendégek Mauriac-kal már Kelet és Nyugat növekvő feszültségéről is eszmét cseréltek. Cs. Szabó elárulja a francia katolikus író XII. Pius pápát illető megjegyzését is, melyet az útirajzát író Illyés némi habozás után inkább elhallgat olvasói elől. A *Franciaországi változatok* szerzője valószínűleg a kommunista hatalomátvételt közvetlenül megelőző idők egyházellenes légkörében érezhette „orvhalászatnak” a Cs. Szabó által inkább szellemesnek ítélt félmondat közlését: „*»Enfin… il n’est pas bête«, válaszolta Illyésnek. Ami, hozzátoldva fejfölvetést a hosszú orr hangsúlyával s a suttogva is kifejező hanglejtést, úgy fordítható magyarra, hogy »hát ’iszen nem éppen ostoba«.*”[678]

Illyés művének egyik legfontosabb és egyben legterjedelmesebb fejezete a békekötés ceremóniáján a „Szemtanú” szerepében jelen levő elbeszélőé, aki az eseményeket szinte percről-percre rögzítve tárgyszerű leírást ad a helyszínül szolgáló külügyi palota szalonjáról, a

[674] ILLYÉS: *i. m.*, 420.
[675] CS. SZABÓ, *i. m.*, 37-38.
[676] *Uo.*, 42.
[677] *Uo.*, 45.
[678] *Uo.*, 56-57.

jelenlevőkről és az események egymásutánjáról, a magyar küldöttség indulásától az okmányt feszült, de rezzenéstelen arccal aláíró külügyminiszter utolsó kézmozdulatáig. A Quai d'Orsay-n 1947. február 10-én történtek elbeszéléséhez fogva azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy útitársa biztatására szállt be végül a magyar delegáció autójába: „*»Képzeld, mondta Cs., hogy Kazinczy vagy Berzsenyi tollából volna beszámolónk Napóleon pozsonyi békéjének aláírásáról.« »Mondjuk, Kis János tollából« – gondoltam hozzá szerényen.*" „*Nem bántam meg a rábeszélést*" – reflektál Cs. Szabó, hiszen ennek köszönhetően születhetett meg „*a Franciaországi változatok egyik fényes fejezete*".[679] A szenvtelen, aprólékos leírás azonban amennyit felfed, legalább ugyanannyit el is rejt az olvasók elől: „*mihelyt az esemény, a legdöntőbb, a legtragikusabb is, látható lesz, a lényeg elrejtődik, látvány lesz*" – jegyzi fel három nappal később a szemtanú. „*Jelenünket legtisztábban nem a jelenben látjuk, hanem néha fél század múlva.*"[680] A *Hunok Nyugaton* két évtized távlatából visszatekintő elbeszélőjének sikerül is kiragadnia emlékeiből néhány, a hidegháború kibontakozásának hónapjaira jellemző mozzanatot. A szovjet békedelegáció tagjaira például így emlékezik: „*Feltűnt, hogy az asztal felénk eső, keskeny oldalán négy példányban ül ugyanegy férfi. Mintha vastag, kerek fatönkről lefűrészeltek volna, colstokkal mérve négy egyforma darabot s utána egyenként beöltöztetik feketébe. Vajon ez lesz az Új Ember mifelénk? – gondoltam elborulva.*"[681] A békeszerződés aláírásán jelen lévő magyar fényképész, a joviális külsejű „L.", akit a *Franciaországi változatok* elbeszélője „húsz év előtti barátjaként" jellemez, és aki Cs. Szabó visszaemlékezése szerint már egy korábbi fogadásukon is jelen volt, távozóban csatlakozik a két íróhoz. Vele kapcsolatos, meglehetősen bizarr emlékét osztja meg a későbbi emigráns anekdotikus formában:

„*A Rue Saint-Dominique s a Boulevard Saint-Germain sarkán volt egy régimódi, bádogellenzős körvizelde, amit a római császárról vespasienn-nek hív a francia. Sajnos, lassan kihal a párizsi utcákról ez a szerény, de jellegzetes dekoratív elem.*
Illyés megállt.
– No, társuljon be.
S egy villanásra megszorította a karomat. Beállt a bádogparaván mögé, hármas rekeszéből a szélsőbe.

[679] ILLYÉS, *i. m.*, 432-433; CS. SZABÓ, *i. m.*, 68.
[680] ILLYÉS, *i. m.*, 445.
[681] CS. SZABÓ, *i. m.*, 68.

Annyira hatott rám a szorítás, hogy inger nélkül követtem a középsőbe. Lábunknál bugyborékolt az öblítővíz. Nem hajolt át, hangját sem emelte föl. A fényképész a sarkon várakozott.
– Vigyázz a szádra. Vigyázz minden szóra."[682]

Ami emellett különösen fontos a Képzőművészeti Főiskola egykori tanára számára, az a műtárgyak egyéni látásmódja, melyre útitársa adhat példát. Cs. Szabó bemutatásában a szemlélő Illyés válik szemléltté, akinek ösztönös lényeglátásán, sajátos nézőpontján keresztül szerezhet benyomást az olvasó is az említett művekről: többek között Marcus Aurelius római lovas szobráról, Michelangelo Mózeséről, Picasso háborús évek során született festményeiről – de az egzisztencialisták filozófiájáról és García Lorca drámáiról is. „*Ő fedte föl, hogyan kell rávillantani dolgokra, ha az ember művész és nem tudós. Hogy kell lőni kapásból, lexikonok távcsöves célzója nélkül.*"[683]

Az átmenet éveiben útnak induló magyar írók Nyugaton szerzett benyomásai hasonlók, ezzel együtt a műfaji keretek átalakulása is hasonló irányba mutat. A korábbi évek során kialakított útirajz-formát Illyés és Márai is a háború nyomán megváltozott, illetve a hidegháború közeledtével folyamatosan változó külső valóság – társadalmi, politikai, irodalmi élet – reprezentációjára, másrészt pedig az elbeszélői identitás egykori önmagával való szembesítésére, a háborús évek megpróbáltatásai során bekövetkezett szemléletváltozásának tudatosítására alkalmazza. Az értelmezői tudat és az értelmezett valóság változása azonban az irodalmi formára is visszahat; a romos, szerepét kereső, „elrabolt" Európa írói látomása e művekben az összefüggő nagy elbeszélés felbomlását, külső leírásokra és elmélkedő monológokra való töredezését eredményezi. Útjuk során a bizonytalanság, szorongás érzései, az „új világ" sejtelmei hatják át az utazókat – mindez azonban akkor, a rövid életű hazai sajtószabadság és demokratikus nyilvánosság fokozatos visszaszorításának idején nyilvánvalóan csak általánosságok szintjén, elvont formában rögzíthető. Az 1947-es útirajzokat kommentáló, emigrációban született későbbi írások – elsősorban Cs. Szabó Illyés útirajzával párbeszédet folytató műve – mindenekelőtt a kimondhatóság-kimondhatatlanság problémáját, a diszkurzív keretek szűkülését tematizálják; a világpolitikai tájékozódás eszközéül szolgáló két háború közötti útirajz-hagyomány kelet-közép-európai felszámolódásának legfontosabb okára világítva rá.

[682] *Uo.*, 69-70.
[683] *Uo.*, 26.

ÖSSZEGZÉS

„A jövő történetírói alighanem megállapítják majd, hogy a magyar szellem a huszadik század negyedik évtizedében érezni kezdte azt, hogy a magyar társadalom válságba jutott. Előre érezte a földrengést, izgalomba jött és keresni kezdett, kilendült, mint a szeizmográf távoli lökések parancsa nyomán. A keresés két irányba indult: voltak, akik az ingadozó és feszültségekkel teli társadalom bajait keresték idehaza, és voltak, akik menekültek kifelé."

(Szabó Zoltán: *Vigasztalásul útnak indulunk…*)

Doktori értekezésemben az irodalmi útirajz és a XX. század első évtizedében született magyar írócsoport találkozása révén egy műfaj és egy nemzedék összefonódó sorsának nyomon követésére vállalkoztam.

Az utazási irodalom a magyar kultúrtörténet különböző korszakaiban játszott meghatározó szerepet; a XVII. század és a reformkor után a két világháború közötti évtizedekben vált ismét hangsúlyossá a prózai műformák sorában. A korszak írói Magyarországon és a válságok sújtotta Európa országaiban mindenütt nagy jelentőséget tulajdonítottak az útirajz műfajának, írói formakísérleteik és világpolitikai tájékozódásuk eszközéül használva. A negyvenes évek során a háborús viszonyok, majd az 1948 után berendezkedő államszocialista rendszer kiépülése nyomán mind az útirajzok szerzőire jellemző társadalmi-politikai alternatívakereső külföldi utazás, mind pedig a publikálás lehetőségei drasztikusan beszűkültek; az emlékirodalom e korban szintén népszerű formáival és az írói esszével szemben azonban az útirajz a diktatúra enyhülését követő években sem kapta vissza korábbi rangját a hazai irodalomban.

Az egyes művek hatásához, hozzáférhetőségéhez hasonlóan a műfajok megszólító ereje is időhöz és térhez kötött, az olvasók szokásait pedig általában a kortárs műfaji kódokat némiképp abszolutizáló, a jelenkor elvárási horizontját a múlt alkotásaira is kivetítő olvasási mód határozza meg.[684] Ezzel is összefügghet, hogy amíg a két világháború közötti évtizedek regényirodalma és novellisztikája, emlékírói és esszéhagyománya – sok esetben másod- és harmadvonalbeli műveket is beleértve – ma is előtérben áll és elevenen hat irodalmi tudatunkra, addig a korszak útirajz-írói formakísérleteinek jelentős része feledésbe merült. Az útirajz műfajának a kortárs hazai irodalmi tudatban való háttérbe szorulása nyomán az az irodalmi és eszmetörténeti örökség sem hozzáférhető, melyet az utazási próza, s ezen belül annak XX. századi virágkora képvisel; ezzel együtt pedig a korszak írói életműveinek fontos része marad homályban, illetve kerül az írói pályaképek perifériájára.

[684] Vö. Tzvetan TODOROV, *A műfajok eredete*, ford. P. MÜLLER Péter = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 287.

A „vándorévek” írónemzedéke által alkotott jelentősebb útirajzok számba vétele és néhány reprezentatív mű kontextualizáló újraolvasása egyrészt alkalmas lehet arra, hogy új színekkel árnyalja a két világháború közötti magyar irodalmi modernségről alkotott képünket, másrészt olyan jelentős írói pályaképek értelmezéséhez nyújthat új nézőpontokat, amilyen Márai Sándoré, Illyés Gyuláé vagy Németh Lászlóé. Mindezeken túl pedig az 1927 és 47 között szellemi őrjáratra induló magyar utazók Európáról és a nagyvilágról – általuk pedig a magyarságról szerzett benyomásai, tapasztalatai számunkra is fontos üzenetet hordozhatnak; a szintén nemzedéktárs József Attila szavait idézve „önnönmagára, eredetére tekinthet alá” általuk a XXI. századi olvasó.[685]

Dolgozatom bevezetéseként szükségesnek tűnik az utazási irodalom fogalmának, hazai és világirodalmi hagyományainak felelevenítése. A magyar irodalmi modernség második nemzedékéhez sorolható írók világképének nemzetközi illetve hazai formáló elemeit számba véve azt vizsgálom, hogyan használták fel és alakították saját képükre a megörökölt útirajz-formát; amellett érvelve, hogy az általuk létrehozott elbeszélői identitáskonstrukciók és narratív formák alapján a húszas évek derekán színre lépett írónemzedék munkássága a magyar irodalomban is a műfaj új korszakát jelöli. A magyar útirajz-hagyomány narrato-poétikai megújítása nekik köszönhető, akik az identitás elbeszélésének kérdéseit, valamint a kultúrák analízisét és a kultúraközi közvetítés problematikáját helyezték a műfaj középpontjába. Útirajzaik motiválója a személyes élmények rögzítésén túl a rejtett vagy nyílt modernizációs útkeresés, „*a megváltozott magyarság helymeghatározási kísérlete a megváltozott Európában*”.[686] Következménye egy, az önéletrajzi műfajokkal, esszével rokon, monologikus műfajtípus kialakulása.

Milyenek a második nemzedék írói által megalkotott útirajz-változatok? A műfaj kötetlensége jelentős különbségeket tesz lehetővé. Az egyes fejezeteket dátummal jelölő, és a hozzájuk kapcsolódó változó nézőpontokat megjelenítő Fejtő Ferencnél őriz meg a legtöbbet az útinaplóból (*Érzelmes utazás*); „A toll”-lal, máskor pedig a talapzatukról lelépő szobor-alakokkal társalgó Cs. Szabó Lászlónál kerül legközelebb a novellához (*Hét nap Párizsban*; *Doveri átkelés*). Németh Lászlónál távolodik el leginkább a monológ-formától az önelbeszélés (*Magyarok Romániában*) és az esszé (*San Remo-i napló*) irányában; míg az őrjárataira induló Márai Sándornál közelíti meg leginkább a jelen idejű tiszta monológot (*Napnyugati őrjárat*; *Kassai őrjárat*). Ugyanakkor ő jut el a műfaj határainak végpontjához is

[685] „*A valóság nehéz nyomait követve / önnönmagadra, eredetedre / tekints alá itt.*” JÓZSEF Attila: *Elégia* (1933).
[686] POSZLER György, *i. m.*, 366.

az *Európa elrablásá*val, melyben az utazás elbeszélése szinte teljes egészében aforizmatikus megjegyzésekre töredezik.

Ha mégis egy általános narrato-poétikai örökség körülhatárolása és az 1927-47 közötti magyar útirajz-korszak prózaelméleti hozadékának számba vétele a cél, akkor elsősorban az elbeszélői tudatfolyamatokat megjelenítő monologikus előadásmód meghatározó szerepét emelném ki, mely asszociatív felépítésével a korábbiaknál jóval nagyobb teret enged a metaforikus kapcsolatoknak. Ennek eredménye az „őrjárati" útirajzok – különösen Márai, Cs. Szabó, Fejtő műveire jellemző – gyakran lírai tónusa, gondolatritmus-szerű felépítése. Ez is jelzi a korábban stabilnak és megkérdőjelezhetetlennek tekintett műfaji, diszkurzív korlátok fellazulását, melyet egyes esetekben a referenciális valóság és a fikció határainak relativizálása, a kettő mintegy egymásra vetítése kísér. Ennek jellegzetes példáját jelenthetik azok a fikciós motívumok, melyeket a külső valóság jelenségeinek értelmezése és interpretációja során alkalmaznak az elbeszélők: Márainál és Fejtőnél gyakran az elbeszélői létpozíció, Cs. Szabónál a felszíni látszatnál mélyebb társadalmi valóság értelmezőjeként merülnek fel a fikciós mozzanatok. A két világháború közötti útirajzok, mint egyfajta „műfajközi műfaj" megtestesítői a kortárs magyar irodalomban az elsők között irányítják olvasóik figyelmét a műfaji keretek mellett a megszólalásmód, az elbeszélői szubjektum, identitás határainak és elbeszélhetőségének problematikusságára is. A mintaadó goethei modellel és a nyomában kibontakozó hazai reformkori útirajz-irodalom példáival szemben e művek meghatározó vonását jelenti a célelvű személyiségfejlődés megkérdőjelezése; a szintén fejlődés-elvű nemzeti modernizációs narratívák abszolutizálásával szemben pedig sokkal inkább a kultúraköziség és a társadalmi határhelyzetek tapasztalatainak megszólaltatása jellemzi őket, a kulturális közvetítés szükségességére hívva fel olvasóik figyelmét.

Milyen szerepet töltenek be az útirajzok az egyes írói életműveken belül? Németh Lászlónál és Fejtőnél egyaránt az írói pálya és az értelmiségi szerepkeresés fordulópontját jelzi az 1935-ös utazás, ezt nyomatékosítja mindkettőjüknél a következő hónapokban papírra vetett útirajz is. Kodolányinál ezzel szemben a finnországi „hazatalálás" az alkotói pálya kiteljesedését, az utazási narratíva pedig „*egy ember magára találásának a történetét*" (Takáts József) ígéri.[687] Márai, Illyés, Cs. Szabó esetében ennél bonyolultabb a helyzet, hiszen számukra hosszabb-rövidebb időn át az írói pálya egyik meghatározó műfaját jelentette az útirajz. Márainál a szerzői korpusz iteratív gondolatritmus mentén felépülő, André Gide-éhez hasonlóan megkomponált szövegközi terében töltenek be fontos szerepet az utazási

[687] Vö. TAKÁTS József, *Finnország magyar politikai mítosza* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Budapest, Kijárat, 2007, 165.

elbeszélések, ennek során akár az életmű fordulópontjai is kapcsolódhatnak hozzájuk (*Istenek nyomában*). Cs. Szabó európai horizontú tájékozódásának egyik legfontosabb eszköze az útirajz. A *Doveri átkelés* a fiatal író „vizsgadarabja", aki az irodalomtól a közgazdasági elemzésen át a művelődéstörténetig ívelő szintézisével '30-as évekbeli világképének összegzését alkotja meg benne. Illyés számára más értelemben, de ugyancsak az írói szintézisalkotás részese a műfaj. A rácegrespusztai ököristállóktól a Montparnasse-ig jutó, s közben minden hatást felszívó és magába olvasztó író-költő szemléletére jellemző, hogy két legjelentősebb, legterjedelmesebb útirajza közül az egyikben keleti (*Oroszország*), a másikban pedig nyugati (*Franciaországi változatok*) úti élményeinek ad hangot.

„*Aligha van olyan útleírás, amelyről legalább egyszer el nem mondták volna, hogy többet árul el szerzőjéről, mint azokról az országokról és kultúrákról, amelyek leírásával állítólag foglalkozik*" – állapította meg Michael Harbsmeier ma már klasszikusnak számító tanulmányának élén.[688] Ha tehát „[*a*]*z útleírásokat ebben az értelemben a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásaiként értelmezhetjük*", akkor milyen képet tükrözhetnek a „vándorévek" útirajzai a két világháború közötti magyar modernségről, illetve a korabeli Magyarországról?[689] Az útirajz a világról való nyilvános elmélkedés formája, melynek alapvető feltétele az utazás és a társadalmi nyilvánosság szabadsága. A XX. századi magyar történelem viharai során több ízben, hosszabb-rövidebb ideig hiánycikknek bizonyult mindkettő; az 1920-as évek derekától 1939-ig, majd az 1945-48 közötti koalíciós kormányzás éveiben azonban e feltételek „minimális szintje" mégis adott volt az írók számára. Ugyanakkor még e szerencsésebb években is elmondható, hogy a külföldről hazatérő írókat, értelmiségieket itthon „*nem üdvözlik az útszélen koszorús lányok és nyájas öregek*"; fogadtatásukra sokkal inkább a Cs. Szabó által Illyéssel kapcsolatban vázolt kép jellemző: „*Körös-körül egy tucat töltött fegyver meredt rá, mikor hazatért*".[690] Aki útirajzot ír a korban, az „*borotvaélen jár, minduntalan kínos kérdéseket feszeget a könyvben, bámulatos önvédelmi érzékkel, lőtávolból*".[691] Egyes művek szerzői néha csak hajszál híján kerülték el a büntetőjogi következményeket (Illyés Gyula, Németh László). Az útirajzok azonban minden nehézség ellenére mégis megszülettek és eljuthattak olvasóikhoz – s a korabeli magyar társadalom szabadságfokát ez már – egy bizonyos mértékig – önmagában is minősítheti.

---

[688] Michael HARBSMEIER, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai: Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti antropológiai elemzése kapcsán*, ford. KÁRMÁN Gábor, KLEMENT Judit, Korall 26 (2006), 25.
[689] Uo., 26.
[690] CS. SZABÓ László, *Hét nap Párizsban* = CS. SZ. L., *A kígyó*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 90; CS. SZABÓ László, *Hunok Nyugaton*, Budapest, Könyves Kálmán, 1994, 38.
[691] CS. SZABÓ, *Hunok Nyugaton*, 38.

De milyen következtetés vonható le a megjelent művekből? Mindenekelőtt az, hogy a korszak magyar utazó íróit – Bernard Schweizer brit kortársaikra vonatkozó állításával és kötetcímével ellentétben – jellemzően nem a politikai radikalizmus vezette.[692] Figyelemre méltó, hogy legjelentősebb útirajz-íróink egy sorra sem méltatták a világszerte sokak által csodált hitleri Németországot. A nemzetiszocialista államon Belgium irányában átutazó Cs. Szabó hallgatása különösen feltűnő és jelentőségteljes; a *Napnyugati őrjáratra* induló Márai pedig Svájc felé el is kerüli ifjúsága egykori, azóta alaposan megváltozott földjét. Olaszországi élményekről ugyan két jelentős magyar író is tudósít a fasizmus éveiből, de a *San Remo-i napló*ját papírra vető Németh László gondolatai mindvégig úti olvasmánya, Frobenius *Schicksalskundé*ja és a hazai közélet gondjai körül forognak, Itália politikai rendszerére, ideológiájára és a fasiszta ország mindennapjaira ügyet sem vet; a San Marinoban a Harmadik Toronynál szemlélődő Szerb Antal pedig egyenesen ki is jelenti: „*Olaszország az enyém, nem Mussolinié.*”[693] Másrészről a Szovjetuniót beutazó, s a „proletárállam” életéről részletesen beszámoló Illyés – illetve idősebb útitársa, Nagy Lajos – sem a kritikátlan azonosulás, sokkal inkább a kételyek hangján szól tapasztalatairól. Összességében elmondható, hogy az egymástól olykor merőben különböző politikai és esztétikai nézeteket valló magyar útirajzírók végső soron mindannyian valamiféle „harmadik út” lehetőségét keresték koruk totalitárius diktatúráinak szorításában. Ez lehetett a népies demokratizálódás útja (Kodolányi, Németh, Illyés); a nyugati parlamentáris demokrácia erkölcsi és társadalompolitikai megújításának programja (Márai, Cs. Szabó); vagy a polgári hagyomány és a szocializmus szintéziskeresése (Fejtő) egyaránt.

Samuel Hynes értékelése szerint a ’30-as évek során „*az évtized alapvető esztétikai kérdése: hogyan tud a művész a kor sürgető válságaira úgy válaszolni, hogy eközben művészetéhez is hűséges maradjon?*”[694] A korszak európai (és észak-amerikai) írói az évek során különböző válaszokat fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban. Mit tudnának hozzátenni tapasztalataikhoz a magyar kortársak útirajzai? Nyugati szemmel talán meghökkentő, sőt akár némiképp zavarba ejtő is lehet a korszak magyar polgári íróinak a brit demokrácia iránti töretlen bizalma azokban az években, amikor a viktoriánus, tradicionális angol erkölcs-felfogás és életforma elutasítása valóságos divattá vált a szigetország hasonló korú vagy csak

[692] Vö. Bernard SCHWEIZER, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s*, Charlottesville, University Press of Virginia, 2001, 2.
[693] SZERB Antal, *A harmadik torony* = SZ. A., *A kétarcú hallgatás: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák 3. kötet*, Budapest, Magvető, 2002, 48.
[694] „*... the essential aesthetic question of the decade: how can an artist respond to the immediate crises of this time, and yet remain true to his art?*” Samuel HYNES, *The Auden Generation: Literature and Politics in England in the 1930s*, New York, The Viking Press, 1977, 207.

kevéssel idősebb íróinak (többek között D. H. Lawrence, Aldous Huxley, Robert Graves, Christopher Isherwood, W. H. Auden) körében. Paul Fussell megfogalmazása szerint Nagy-Britanniában „[*a*]*z írás kitartó vezérmotívuma a két világháború között, sikeres és leendő szökevények számára egyaránt az »Utálok Itt Lenni«.*”[695] Ugyanakkor a fogyasztói társadalmak kialakulásának meglehetősen korai analízise Márai útirajzaiban valószínűleg a bemutatott országok szemszögéből is tanulságokkal szolgálhatna. Kodolányi ’30-as évekbeli finnbarátsága akár előremutatónak is tűnhet, hiszen az 1945 utáni Nyugat-Európa szociális piacgazdaságának kialakulása során példaértékűnek bizonyultak az északi jóléti demokráciák tapasztalatai. A magyar utazó írók közép-európai kérdés iránti, meglehetősen intenzív érdeklődése pedig az államszocialista rendszerek kései szakaszában, a vasfüggöny mindkét oldalán kibontakozó, elsősorban Czesław Miłosz, Milan Kundera, Konrád György, Claudio Magris nevével fémjelzett irodalmi-kulturális „Közép-Európa-reneszánsz” értelmezéséhez nyújthat fontos tanulságokat.

Márai, Cs. Szabó, Illyés és társaik, egy kis nép utazói a kor nagy európai kérdéseire próbáltak válaszokat megfogalmazni saját, összetéveszthetetlenül egyéni nézőpontjukból, miközben sok esetben máig ható problémák gyökereire tapintottak rá írói analíziseikben. Műveik a magyar szellem észak és dél, kelet és nyugat közötti közvetítő szerepét, valamint Európával való – szó szerinti és metaforikus értelemben vett – együtt mozgását bizonyíthatják.

[695] „*An insistent leitmotif of writing between the wars, for both successful and would-be escapees, is I Hate It Here.*” Paul FUSSELL, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, New York, Oxford University Press, 1980, 16.

IRODALOMJEGYZÉK:

ABBOTT, H. Porter: Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására. Ford. PÉTI Miklós. *Helikon*, 2002/1-2. 286-304.

ADY Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. In uő: *A világosság lobogója alatt. Ady Endre válogatott publicisztikai írásai*. Szerk.: FERENCZ Győző. Budapest, 2012, Nap Kiadó, 119-126.

AGÁRDI Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.

ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. Ford. SARKADY János. Szeged, 2004, Lazi.

BÁN, Zoltán András: A Sentimental Education. A Portrait of Sándor Márai as Traveller and Journalist. *The Hungarian Quarterly*, 185 (2007), 49-55.

BÁN, Zoltán András: Closing Time. *The Hungarian Quarterly*, 186 (2007), 81-85.

BHABHA, Homi K.: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. Ford. SÁRI László. In N. KOVÁCS Tímea – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999, Kijárat Kiadó, 85-118.

BHABHA, Homi K.: *The Location of Culture*. New York, 1994, Routledge.

BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest, 1991, Auktor Könyvkiadó.

BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*. 1-2. köt. Szerk.: BELIA György. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó.

BABITS Mihály: *Keresztülkasul az életemen*. Budapest, 1997, Kairosz.

BABITS Mihály: *Tanulmányok, esszék*. Szerk.: JANKOVICS József. Budapest, 2005, Kortárs Kiadó.

BARANYAI Katalin: *Cs. Szabó Lászlóval a Szepsi Csombor Körön innen és túl*. (PhD dolgozat.) Miskolc, 2011, Miskolci Egyetem.

BENDA, Julien: *Az írástudók árulása*. Ford. RÓNAI Mihály András. Budapest, 1997, Fekete Sas Kiadó.

BERECZKI András: Az észtországi és finnországi nemzetiségi politika tükröződése a két világháború közötti Magyarországon. *Kisebbségkutatás*, 2003/4. http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2003_04/cikk.php?id=1060 [Letöltés: 2014. február 6.]

BERGSON, Henri: *Idő és szabadság*. Ford. DIENES Valéria. Szeged, 1990, Universum Kiadó.

BETHLEN Miklós: Élete leírása magától. In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szerk.: V. WINDISCH Éva, Budapest, 1980, Szépirodalmi Könyvkiadó, 399-981.

BIBÓ István: Levél Borbándi Gyulához. In uő: *Válogatott tanulmányok*. Szerk.: VIDA István. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 3. köt. 295-373.

BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In uő: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*. Szerk.: HUSZÁR Tibor. Budapest, 2004, Corvina, 77-122.

BINDER Pál (szerk.): *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek útleírások és útinaplók (1580-1709).* Bukarest, 1976, Kriterion Könyvkiadó.

BITSKEY István: Hungáriából Európába. Utazó magyarok a korai újkorban. *Debreceni Disputa*, 2004/5. 4-11.

BLANTON, Casey: *Travel Writing. The Self and The World*. New York – London, 2002, Routledge.

BRACEWELL, Wendy: The Limits of Europe in East European Travel Writing. In BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex (eds.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest – New York, 2008, Central European University Press, 61-120.

BURKE, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. Ford. KÁRMÁN Gábor, *Korall*, 26 (2006), 5-24.

CHATEAUBRIAND, François René de: *Itinéraire de Paris à Jérusalem*. Feedbooks. http://www.feedbooks.com/userbook/8388/itinéraire-de-paris-à-jérusalem [Letöltés: 2014. július 18.]

CHATEAUBRIAND, François René de: *Síron túli emlékiratok. Válogatás.* Ford. MAÁR Judit. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

CHIRICO, David: The Travel Narrative as a (Literary) Genre. In BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex (eds.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest – New York, 2008, Central European University Press, 27-59.

CLIFFORD, James: Traveling Cultures. In GROSSBERG, Lawrence – NELSON, Cary – TREICHLER, Paula A. (eds.): *Cultural Studies*. New York – London, 1992, Routledge, 96-116.

COHN, Dorrit: Áttetsző tudatok. Ford. CSERESNYÉS Dóra, GÁCS Anna, GOCSÁL Ákos. In THOMKA Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs, 1996, Jelenkor – JPTE, 2. köt. 81-193.

CORNIS-POPE, Marcel – NEUBAUER, John: *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe. Theoretical Reflections*. New York, 2002, American Council of Learned Societies. http://www.acls.org/uploadedFiles/Publications/OP/52 Literary_Cultures_in_East_Central_Europe.pdf [Letöltés: 2015. január 5.]

CS. SZABÓ László: *Alkalom*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.

CS. SZABÓ László: *Doveri átkelés*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.

CS. SZABÓ László: *Erdélyben*. Budapest, 1993, Magvető Könyvkiadó.

CS. SZABÓ László: *Fegyveres Európa*. Budapest, 1939, Nyugat Kiadása.

CS. SZABÓ László: *Franklin Delano Roosevelt*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó.

CS. SZABÓ László: Hét nap Párizsban. In uő: *A kígyó*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 66-90.

CS. SZABÓ László: *Hunok Nyugaton*. Budapest, 1994, Könyves Kálmán Kiadó.

CS. SZABÓ László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó.

CS. SZABÓ László: Illyés Gyula. *Nyugat*, 1941/4. 168-170.

CS. SZABÓ László: *Kis népek hivatása*. Szerk.: GRÓH Gáspár. Budapest, 2005, TTFK – Kortárs Kiadó.

CS. SZABÓ László: *Magyar Néző*. Budapest, 1939, Nyugat Kiadása.

CS. SZABÓ László: Műfaj és nemzedék. *Nyugat*, 1936/7. 18-22.

CS. SZABÓ László: *Válogatott esszéi*. Szerk.: POMOGÁTS Béla. Budapest, 2007, Magyar Napló.

CSEJTEI Dezső: *José Ortega y Gasset*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó.

DERRIDA, Jacques: The Law of Genre. Transl. Avital RONNEL. *Critical Inquiry*, 1980/1. 55-81.

DOBOS István: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Budapest, 2005, Balassi Kiadó.

DRACE-FRANCIS, Alex: Towards a Natural History of East European Travel Writing. In BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex (eds.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest – New York, 2008, Central European University Press, 4-26.

EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, 1981, Magyar Helikon, 1-2. köt.

FARLEY, David G.: *Modernist Travel Writing. Intellectuals Abroad*. Missouri, 2010, University of Missouri Press.

FEDELES Tamás: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció mint az információáramlás csatornája. *Világtörténet*, 2014/1. 67-102. http://www.academia.edu/7034454/Mennyei_%C3%A9s_f%C3%B6ldi_kommunik%C3%A1ci%C3%B3._A_k%C3%A9s%C5%91_k%C3%B6z%C3%A9pkori_f%C5%91%C3%BAri-nemesi_dev%C3%B3ci%C3%B3_mint_az_inform%C3%A1ci%C3%A1raml%C3%A1s_csatorn%C3%A1ja [Letöltés: 2014. november 3.]

FEJTŐ Ferenc: *Érzelmes utazás*. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó.

FEJTŐ Ferenc: *Szép szóval*. Szerk.: SZÉCHENYI Ágnes. Budapest, 1992, Nyilvánosság Klub – Századvég.

FEJTŐ Ferenc: Zágrábi útinapló. *Nyugat*, 1935/11. 351-361.

FENYŐ István: *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt.* In uő: *Két évtized. Tanulmányok és kritikák*. Budapest, 1968, Magvető, 109-129.

FLOHR, Birgitt: *Representations of the 'Self' and the 'Other' in Eighteenth-Century Travel Literature*. https://www.itp.uni-hannover.de/~flohr/papers/m-lit-18-century5.pdf [Letöltés: 2012. április 24.]

FUSSELL, Paul: *Abroad. British Literary Traveling Between the Wars*. New York, 1980, Oxford University Press.

GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.

GÁL István: Cs. Szabó László könyvei. In GÁL Ágnes – GÁL Julianna (szerk.): *Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933-1982.* Budapest, 2012, Argumentum, 223-224.

GÁLL Ernő: A kelet-európai „tejtestvériség": adottság és vízió. In NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó, 270-280.

GEERZ, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973, Basic Books.

GENETTE, Gérard: *Fiction and Diction*. Transl. Catherine PORTER. Ithaca and London, 1993, Cornell University Press.

GENETTE, Gérard: Transztextualitás. Ford. BURJÁN Monika. *Helikon*, 1996/1-2. 82-90.

GIDE, André: *Kongói utazás*. Ford. SZÁVAI Nándor. Budapest, 1968, Európa Könyvkiadó.

GIDE, Andé: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Ford. DÉRY Tibor, RÉZ Pál. Budapest, 1989, Interart Stúdió.

GOETHE, Johann Wolfgang: *Önéletrajzi írások*. Ford. GYÖRFFY Miklós, RÓNAY György. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó.

GOETHE, Johann Wolfgang: *Utazás Itáliában*. Ford. RÓNAY György. Budapest, 2012, Tarandus.

GOETHE *versei*. Budapest, 1972, Európa Könyvkiadó.

GREENE, Graham: *Journey without Maps*. London, 1978, Heinemann & Bodley Head.

GREENE, Graham: *Utazás térkép nélkül*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, 1972, Gondolat.

GYÁNI Gábor: A reprezentatív város – a reprezentált város. In N. KOVÁCS Tímea – BÖHM Gábor – MESTER Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest, 2005, Kijárat Kiadó, 229-237.

GYÖMREI Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, 1934, Gergely R. kiadása.

HALÁSZ Gábor: Doveri Átkelés. Cs. Szabó László könyve. *Nyugat*, 1937/5. 363-365.

HALÁSZ Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981, Magvető Kiadó.

HALÁSZ Gábor: *Válogatott írásai*. Budapest, 1977, Magvető Kiadó.

HAMVAS Béla: *A világválság*. Budapest, 1983, Magvető Könyvkiadó.

HARBSMEIER, Michael: Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti antropológiai elemzése kapcsán. Ford. KÁRMÁN Gábor, KLEMENT Judit. *Korall*, 26 (2006), 25-53.

HATOS Pál: A nemzedék tapasztalata. A generációs feszültség színeváltozásai az első világháborúig. *Forrás*, 2010/2. 29-38.

HELMERS, Marguerite – MAZZEO, Tilar: Unraveling the Traveling self. In HELMERS, Marguerite – MAZZEO, Tilar (eds.): *The Traveling and Writing Self*. Newcastle, 2007, Cambridge Scholars Publishing, 1-18. http://www.cambridgescholars.com/download/sample/61187 [Letöltés: 2012. április 24.]

HERCZEG Ferenc *Emlékezései*. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó.

HOFMANNSTHAL, Hugo von: Der Dichter und diese Zeit. In uő: *Ausgewählte Werke in zwei Bänden. II. Erzählungen und Aufsätze.* Hsg.: Rudolf Hirsch. Frankfurt am Main, 1957, S. Fischer Verlag GMBH, 440-464.

HOLLANDER, Paul: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928-1978.* Ford. NÁDAY Judit, LUKÁCS Katalin. Budapest, 1996, Cserépfalvi.

HUIZINGA, Johan: *A holnap árnyékában*. *Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. Ford. D. GARZULY Mária. Budapest, 1996, Windsor Kiadó.

HYNES, Samuel: *The Auden Generation. Literature and Politics in England in the 1930s*. New York, 1977, The Viking Press.

IGNOTUS: Kelet népe. In KENYERES Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma 1900-1944.* Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1. köt. 101-104.

IGNOTUS Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. *Irodalomtörténet*, 1970/3. 633-643.

IGNOTUS Pál: *Vissza az értelemhez*. Szerk.: BOZÓKI András. Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Kiadó.

ILLYÉS Gyula: Duhamel Oroszországban. *Nyugat*, 1927/22. 713-717.

ILLYÉS Gyula: Franciaországi változatok. In uő: *Szíves kalauz. Útirajzok.* Budapest, 1974, Szépirodalmi Könyvkiadó, 295-452.

ILLYÉS Gyula *Művei 3. Útirajzok, esszék, tanulmányok*. Budapest, 1982, Szépirodalmi Könyvkiadó.

ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929-1945*. Szerk.: ILLYÉS Gyuláné. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó.

ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946-1960*. Szerk.: ILLYÉS Gyuláné. Budapest, 1987, Szépirodalmi Könyvkiadó.

ILLYÉS Gyula: Oroszország. In uő: *Szíves kalauz. Útirajzok.* Budapest, 1974, Szépirodalmi Könyvkiadó, 5-261.

ILLYÉS Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat*, 1933/17-18. 189-205.

IZSÁK József: *Illyés Gyula.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2002, Püski.

JAUSS, Hans-Robert: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Ford. BERNÁTH Csilla. In uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán. Budapest, 1999, Osiris, 36-85.

JEMNITZ János – SCHLETT István (szerk.): *Szocializmus 1906-1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.

KAKUSZI B. Péter: *Márai Sándor és Németország*. Pécs, 2001, Pannónia Könyvek.

KÁNTOR Lajos: Egy élettel mérhető barátság. Cs. Szabó-olvasat – Illyés Gyulával. *Forrás*, 2005/11. 66-68.

KECZÁN Mariann: *„Mind kántál, aki sorsot örökölt". Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája (1951-1956)*. (PhD-dolgozat.) Debrecen, 2005, Debreceni Egyetem.

KENYERES Zoltán: A Nyugat és kora. Vázlat egy korszak geneziséről. *Irodalomtörténet*, 1995/2-3. 369-383.

KENYERES Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma 1900-1944.* Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1-3. köt.

KIOSSEV, Alexander: *The Self-Colonizing Metaphor*. http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html [Letöltés: 2014. október 14.]

KJOSSZEV, Alexandar: Megjegyzések az önkolonializáló kultúrákról. Ford. KARÁDI Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 37 (2000), 7-10.

KODOLÁNYI János: *Suomi*. Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó.

KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, 1. kötet.

KONRÁD György: Van-e még álom Közép-Európáról? In uő: *Európa köldökén. Esszék 1979-1989*. Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó, 153-183.

KOSZTOLÁNYI Dezső: *Az elsüllyedt Európa. Útirajzok*. Szerk.: ILLYÉS Gyula. Budapest, 1996, Rejtjel Kiadó.

KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében*. In uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*. Budapest, 1988, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KOVÁCS Sándor Iván – MONOK István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15-18. század*. Budapest, 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KRANIAUSKIENÉ, Sigita: Generációk: a fogalom gyakorlati alkalmazása. Ford. EGRESI Katalin. *Világosság*, 2007/7-8. 123-137.

LACAN, Jacques: *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra*. Ford. ERDÉLY Ildikó – FÜZESSÉRY Éva. In BÓKAY Antal – SÁRI B. László – SZAMOSI Gertrúd – VILCSEK Béla (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, 2002, Osiris, 65-69.

LEJEUNE, Philippe: Az önéletírás meghatározása. Ford. Z. VARGA Zoltán. *Helikon*, 2002/3. 272-285.

LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Z. VARGA Zoltán. Budapest, 2003, L'Harmattan.

LENGYEL András: A modernitás kibontakozása és törései. A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében. *Forrás*, 2009/7-8. 35-69.

LICHTBLAU, Klaus: Mannheim Károly és a történelmi idő problémája. Ford. CS. KISS Lajos. *Világosság*, 2007/7-8. 5-10.

LŐRINCZY Huba: *Ambrustól Máraihoz. Válogatott esszék, tanulmányok.* Szombathely, 1997, Savaria University Press.

MAGRIS, Claudio: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban.* Ford. SZÉKELY Éva. Budapest, 1988, Európa Könyvkiadó.

MAN, Paul de: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. FOGARASI György. *Pompeji*, 1997/2-3. 93-107.

MANNHEIM Károly: A nemzedékek problémája. Ford. BENDL Júlia et al. In uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Szerk.: BENDL Júlia et al. Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 201-253.

MARGITTAI Gábor: *Nyugtalan klasszikusok. Ars Poeticák és arcpoétikák – Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2005, Attraktor.

MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1946*. Budapest, 2007, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947*. Budapest, 2007, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Budapest, 2001, Európa Könyvkiadó.

MÁRAI Sándor: *Európa elrablása; Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, 2008, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések.* Budapest, 2006, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Ihlet és nemzedék*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Istenek nyomában. Útirajz.* Budapest, 2011, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Kassai őrjárat.* Budapest, 2000, Helikon Kiadó.

MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrjárat*. *Egy utazás regénye.* Budapest, 2004, Helikon Kiadó.

MEKIS D. János: A Babits-próza rétegei. Közelítési lehetőségek. In KOVÁCS Árpád (szerk.): *A regény és a trópusok. Tanulmányok*. Budapest, 2007, Argumentum – ELTE Orosz Irodalom és Irodalomkutatás Program, 209-233.

MEKIS D. János: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában.* Budapest, 2002, Fiatal Írók Szövetsége.

MEKIS D. János: Nemzedékproblémák, irodalomtörténet, kritika. A két világháború közötti irodalomértés néhány interpretatív fogalmáról Szerb Antal munkáinak tükrében. *Literatura*, 2005/3. 355-377.

MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest – Pécs, 2008, L'Harmattan, Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék.

MIKÓ Krisztina: *Halász Gábor. Monográfia.* Budapest, 1995, Balassi Kiadó.

MINK, Louis O.: On the Writing and Rewriting of History. In uő: *Historical understanding*. Eds.: Brian FAY – Eugene O. GOLOB – Richard T. VANN. Ithaca and London, 1987, Cornell University Press, 89-105.

MONOSTORI Imre: Cs. Szabó László és a népi irodalom. *Forrás*, 2005/11. 56-65.

MONTAIGNE, Michel Eyquem de: *Esszék*. Ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor. Pécs, 2001, Jelenkor Kiadó, 1. kötet.

MÓDOS Péter (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*. Budapest, 2005, Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.

MÓRICZ Zsigmond: Babits Mihállyal a Garda-tón. In KENYERES Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma 1900-1944*. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 1. köt. 733-752.

MURDOCK, Graeme: „They Are Laughing at Us". Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex (eds.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest – New York, 2008, Central European University Press, 121-145.

N. HORVÁTH Béla: A népi-urbánus vitáról. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András (szerk.): *A magyar irodalom történetei. 1920-tól napjainkig.* Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 3. köt. 263-276.

N. KOVÁCS Tímea – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999, Kijárat Kiadó.

N. KOVÁCS Tímea – BÖHM Gábor – MESTER Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest, 2005, Kijárat Kiadó.

NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*. Budapest, 1989, Interart – Szépirodalmi Könyvkiadó.

NAGY Pál: Előszó. In *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó, 5-15.

NÉMETH László: *Európai utas. Tanulmányok*. Budapest, 1973, Magvető Kiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó.

NÉMETH László: *Két nemzedék*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó.

NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Szerk.: NAGY Pál. Marosvásárhely, 2001, Mentor Kiadó.

NÉMETH László *Válogatott művei 2. Regények, tanulmányok.* Budapest, 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó.

NIETZSCHE, Friedrich: *A hatalom akarása*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, 2002, Cartaphilus.

NIETZSCHE, Friedrich: *A történelem hasznáról és káráról*. Ford. TATÁR György. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.

OLASZ Sándor: Európa elrablása. Mítoszok és mítoszrombolások. *Forrás*, 2010/4. 20-26.

ONFRAY, Michel: *Az utazás elmélete. A földrajz poétikája*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, 2011, Orpheusz Kiadó.

ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása*. Ford. SCHOLZ László. Budapest, 2003, Nagyvilág.

ORTEGA Y GASSET, José: *Elmélkedések Európáról*. Ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó. Budapest, 2007, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.

ORTEGA Y GASSET, José: *Korunk feladata*. Ford. SCHOLZ László. Budapest, 2003, Nagyvilág.

ORTUTAY Gyula, *Napló. 1. kötet, 1938-1954.* Pécs, 2009, Alexandra.

ORWELL, George: *A wigani móló*. Ford. LÁZÁR Péter. Budapest, 2001, Cartaphilus.

POPOVA-NOWAK, Irina V.: The Odyssey of National Discovery. Hungarians in Hungary and Abroad, 1750-1850. In BRACEWELL, Wendy – DRACE-FRANCIS, Alex (eds.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*. Budapest – New York, 2008, CEU Press, 195-222.

POPOVA-NOWAK, Irina V.: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850. *Korall*, 26 (2006), 128–152.

POSZLER György: Illúzió és értelem. Vázlat az „esszéista" nemzedék portréjához. In uő: *Eszmék, eszmények, nosztalgiák*. Budapest, 1989, Magvető Kiadó, 337-380.

RENAN, Ernest: Mi a nemzet? Ford. RÉZ Pál. In BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó, 171-187.

RICOEUR, Paul: *Az én és az elbeszélt azonosság*. Ford. JENEY Éva. In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 373-411.

ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Vallomások*. Ford. BENEDEK Marcell, BENEDEK István. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub.

RÓNAY László: *Márai Sándor*. Budapest, 1990, Magvető Kiadó.

SACHS, Joe: *Aristotle's Physics. A Guided Study*. New Brunswick and London, 1995, Rutgers University Press.

SAID, Edward W.: *Orientalizmus*. Ford. PÉRI Benedek. Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó.

SCHORSKE, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Ford. GYŐRFFY Miklós. Budapest, 1998, Helikon Kiadó.

SCHWEIZER, Bernard: *Radicals on the Road. The Politics of the English Travel Writing in the 1930s*. Charlottesville, 2001, University Press of Virginia.

SŐTÉR István: *Tisztuló tükrök. A magyar irodalom a két világháború között*. Budapest, 1966, Gondolat Kiadó.

SPARSCHUH, Vera: Mannheim Károly tanulmánya a generációk problémájáról – műtörténeti és elméleti dimenziók. Ford. CS. KISS Lajos. *Világosság*, 2007/7-8. 107-122.

SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó. Budapest, 2011, Noran Libro, 1-2.

SZABÓ Zoltán: *Szellemi honvédelem*. Budapest, 1989, Héttorony Könyvkiadó.

SZABÓ Zoltán: Vigasztalásul útnak indulunk… Magyar útirajzok. In NÉMETH László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001, Mentor, 241-248.

SZÁVAI János: *A kassai dóm. Közelítések Márai Sándorhoz*. Pozsony, 2008, Kalligram.

SZÁVAI János: *Az önéletírás*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.

SZÁVAI János: *Magyar emlékírók.* Budapest, 1988, Szépirodalmi Könyvkiadó.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.

SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*. Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, 1983, Helikon.

SZENTPÉTERI Márton: Eszmetörténet és irodalomtudomány. *Helikon*, 2009/1-2. 5-21.

SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica varietas*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó.

SZERB Antal: *A kétarcú hallgatás: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, 3. kötet*. Budapest, 2002, Magvető.

SZERB Antal: *Hétköznapok és csodák*. Budapest, 1935, Révai.

SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, [1998], Magvető Kiadó.

SZERB Antal: *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák 2. kötet*, Budapest, 2002, Magvető.

SZÉCHENYI Ágnes: A *Szép Szó* és a népi írók mozgalma. *Múltunk*, 2012/3. 28-45.

SZÉCHENYI Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946-1949*. Budapest, 2009, Argumentum.

SZÉCHENYI István: *A Kelet népe.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

SZÉCHENYI István: *Hitel.* Budapest, 1984, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

SZÉCHENYI István: *Napló*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.

SZILÁGYI Ákos: Mr. West a bolsevikok országában. In GIDE, Andé: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Ford. DÉRY Tibor, RÉZ Pál. Budapest, 1989, Interart Stúdió, 5-44.

SZILÁGYI Ákos: Visszatérés a jövőből. Nagy Lajos utazása a Szovjetunióba. In NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*. Budapest, 1989, Interart – Szépirodalmi Könyvkiadó, 5-28.

SZIRÁK Péter: Hívni a csodát. Az idegen tekintete a *San Gennaro vére*ben. *Alföld*, 2011/6. 91-96.

SZIRÁK Péter: Elmozgó határok. Szabó Lőrinc és Németh László romániai utazása. In BITSKEY István – IMRE László (szerk.): *Studia Litteraria XLVII. A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének kiadványa. Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből*. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetemi Kiadó, 76-84. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/99492/studia047.pdf;jsessionid=0D91C654B462A306889CB93182FDE0B0 [Letöltés: 2011. augusztus 11.]

SZIRÁK Péter: Irodalmi utazások. Megértésteljesítmények a két világháború közötti irodalmi útirajzokban. *Irodalomtörténet*, 2012/1. 27-32.

SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó.

TAKÁTS József: Finnország magyar politikai mítosza. In uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, 2007, Kijárat Kiadó, 161-167.

TARNÓC Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó.

TENGELYI László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, 1998, Atlantisz.

THIENEMANN Tivadar: A Nyugat alkonya. Oswald Spengler és a Spengler-irodalom. *Minerva*, 1922/8-10. 344-346.

THOMKA Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest, 2001, Kijárat Kiadó.

TINYANOV, Jurij: Az irodalmi tény. Ford. SOPRONI András. In BÓKAY Antal – VILCSEK Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Budapest, 1988, Osiris Kiadó, 228-239.

TINYANOV, Jurij: Az irodalmi fejlődésről. Ford. SOPRONI András. In BÓKAY Antal – VILCSEK Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Budapest, 1988, Osiris Kiadó, 240-247.

TODOROV, Tzvetan: *A műfajok eredete*. Ford. P. MÜLLER Péter. In KANYÓ Zoltán – SÍKLAKI István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 283-295.

TÜSKÉS Tibor: Kodolányi és a finnek. In uő: *Az újraolvasott Kodolányi. Tanulmányok, esszék, dokumentumok*. Pécs, 2006, Pannónia Könyvek, 77-90.

VASY Géza: *Illyés Gyula*. Budapest, 2002, Elektra Kiadóház.

VÁRADI Ildikó: A magyarság önreprezentációja Kodolányi János finnországi útirajzaiban. In BENE Sándor – DOBOS István: *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája, Budapest, 2008. augusztus 22-24.* Budapest, 2009, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 107-111.

VÁRADI-SIEVERS Ildikó: A kultúrák közötti határok átlépése Kodolányi János *Suomi, a csend országa* című útirajzában. In BENE Sándor – DOBOS István: *Határátlépések. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26-27.* Budapest, 2011, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 209-214.

VERESS Károly: *A nemzedékváltás szerepe a kultúrában*. Kolozsvár, 1999, Pro Philosophia – Polis.

WAUGH, Evelyn: *When the Going was Good*. Harmondsworth, 1959, Penguin Books.

WEIGEL, Sigrid: Generation, Genealogie, Geschlecht. Zur Geschichte des Generationskonzept und seiner wissenschaftlichen Konzeptualizierung seit Ende des 18. Jahrhunderts. In MUSNER, Lutz – WUNBERG, Gotthart (Hrsg.): *Kulturwissenschaften. Forschung – Praxis – Positionen*. Wien, 2002, Univ. Verlag, 161-190.

Z. VARGA Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése. *Helikon*, 2002/3. 247-257.